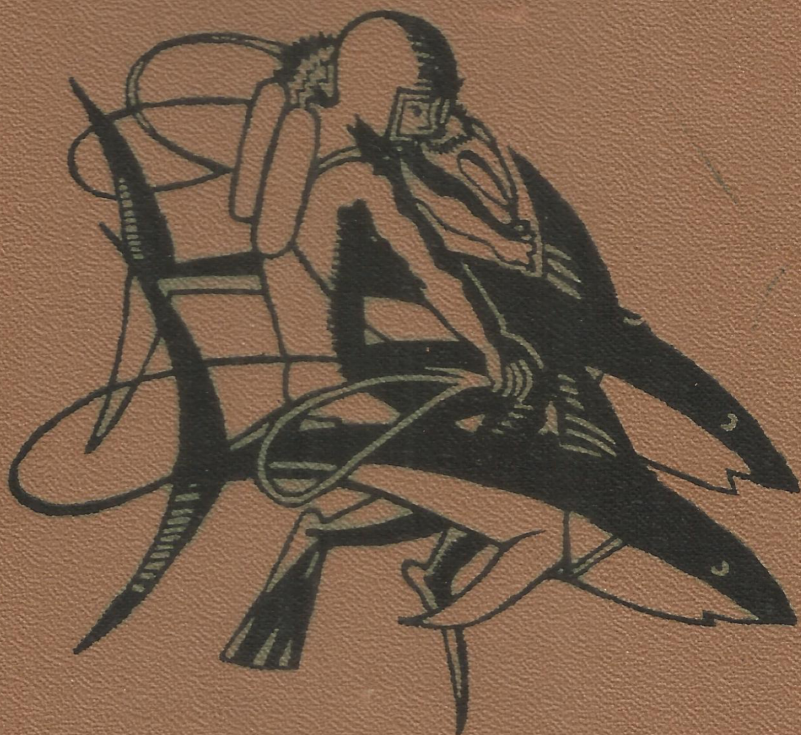

821(477)
К63

БОРИС КОМАР

Вибрані
твори

БОРИС КОМАР

ВИБРАНІ
ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ ДРУГИЙ

Поворотний
круг
Дорога через
пекло

ПОВІСТІ

Для середнього
та старшого
шкільного віку

Художник
Григорій Палатников

До другого тому вибраних творів відомого українського радянського письменника, лауреата Республіканської літературної премії імені Лесі Українки ввійшли дві повісті, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни.

«Поворотний круг» — про підлітків з міста Лубни Полтавської області, які під час окупації здійснили подвиг, чим навечно вписали свої імена в літопис героїчної боротьби радянського народу проти німецько-фашистських загарбників.

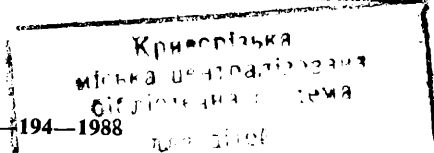
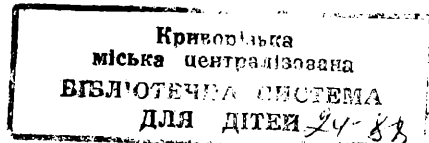
У повісті «Дорога через пекло» розповідається про юного киянина Євгена Ніколашина, про відважну боротьбу інтернаціонального підпілля у концтаборі Бухенвальд, торжество перемоги над фашизмом.

Второй том избранных произведений известного украинского советского писателя, лауреата Республканской литературной премии имени Леси Украинки составили две повести, посвященные событиям Великой Отечественной войны.

«Поворотный круг» — о подростках из города Лубны Полтавской области, которые во время оккупации совершили подвиг, навеки вписав свои имена в летопись героической борьбы советского народа против немецко-фашистских захватчиков.

В повести «Дорога сквозь ад» рассказывается о юном киевлянине Евгении Николашине, об отважной борьбе интeрнационального подполья в концлагере Бухенвальд, о торжестве победы над фашизмом.

5 26 79

К 4803010200—152 КУ—№9—194—1988
M206(04)—88

ISBN 5-301-00137-X(т.2)

ISBN 5-301-00138-8

БІБЛІОТЕКА-ФІЛІАЛ № 14©

Видавництво
«Веселка», 1988,
ілюстрації

Поворотный круг

ПОВІСТЬ

Нам здається, що війна була давно-давно, а літнім і старим людям, що зовсім недавно.

З щоденника сина

Вони лежали на вогкій цементній долівці мовчки, майже нерухомо. Хоч відтоді, як арештували, спали по три-чотири години на добу, цього дня навіть не здрімнули. Не доторкнулися й до харчу, що приніс іще вранці тюремник,— котелок якогось варива, четвертину плеска-того ячника. Знали: в будь-яку мить можуть відчинитися двері, і їх заберуть з камери — тепер уже назовсім...

Та коли загратоване довгасте віконце під самісінькою стелею посу-теніло, подумали: якщо досі не забрали, вночі не візьмуть.

Мине ще півгодини-година, й настане час допитів. У коридорах і переходах забрязкотять ключами наглядачі, заскрегочуть двері камер, загупають розміреними кроками конвоїри, зачовгають підшовами в'язні. Тюремні стіни раз у раз відлунюватимуть несамовитий крик і стогін, брутальну лайку й погрози. І так триватиме до світанку, аж поки не припиняться допитування. Тоді в'язнів, яким ще не винесуть вироку, знову замкнуть у камери, а осуджених повпихають у криті автома-шини; одних відправлять у концтабір, інших — на каторгу в Німеч-чину, а решту (таких завжди найбільше) повезуть за місто в Руди-щанський яр на розстріл.

Їх уже не поведуть на допит. Закінчили допитувати. І в маши-ни не повпихають світанком. Згідно з вироком, вони свою кару мають відбути вдень, у депо. Не відбули сьогодні, то відбудуть завт-ра чи післязавтра, але неодмінно серед білого дня, на очах у де-повчан.

Проте помилилися.

Коли віконце зовсім потемніло, клацнув у дверях замок, і на порозі виріс наглядач з низкою ключів на великому дротяному кільці.

— Буценко, виходь! — гукнув хрипким голосом.

Анатолій звівся на лікті.

«Чого це?..»

— Швидше там ворущись!

Він устав, рушив до дверей. Вгледів: у тьмяно освітленому вузькому коридорі стовбичили з автоматами на грудях трое солдатів і фельд-фебель...

— Сацький, давай!

З камери вийшов Іван. Зиркнув стривожено на конвой, підступив до Анатолія.

— Гайдай!

Борис не з'являвся.

— Гайдай! Чуєш? — крикнув наглядач сердито, нетерпляче.— Ану, виходь!

З камери долинув шерхіт і приглушений стогін.

Іван повернув назад.

— Ти чого? — перегородив йому дорогу наглядяч, труснувши низкою ключів.

— Поможу. Він...

— Ну, йди, — дозволив.

Іван, ніби в нору, пірнув у темну камеру.

— Вставай, — підхопив Бориса під руки.

— Ой! — скрикнув Борис. — Не треба.

— Вставай, а то знову битиме.

— Добре, я зараз...

Борисові найбільше перепало під час останнього допиту, адже він наймолодший, йому неповних п'ятнадцять років, а діти, як вважає начальник залізничного відділення служби безпеки Отто Клагес, не мають права носити в собі таємниці. Запінившись, бризкаючи слиною, він кричав хлопцеві в обличчя:

«Ти що? Ти хто? Як можеш? Це ж нечувано і це неприродно!..»

І Бориса били, били люто, сподіваючись, що саме він і розкаже те, чого вони домагаються від нього і його товаришів. Та Борис мовчав.

Врешті Отто Клагес, втративши терпець, підбіг, зарепетував:

«Ти хоч дай їм, твоїм старшим друзкам, по морді, бо це ж вони і ті, що ховаються за вашими спинами, напоумили тебе на злочин! Дай їм, дай, я дозволяю, я наказую!»

Зціпивши зуби від болю й ненависті, Борис тільки кліпав золотистими віями...

Конвоїри оточили хлопців, вивели в тюремний двір.

За кілька метрів од вхідних дверей стояла крита брезентом тупорила вантажна автомашинка.

— 'reïn! ¹ — махнув рукою фельдфебель на відчинені до халабуду дверцята.

Всередині халабуду освітлювала захищена дротяною сіточкою електрична лампочка. З обох боків кузова понад бортами відкидні лавки.

Хлопці зупинилися. Куди це?.. За місто?.. Таж розстрілюють на світанку... В депо?... Але ж ніч...

— 'reïn! 'reïn! — підштовхнули дулами автоматів солдати.

Анатолій з Іваном підсадили в машину Бориса. Слідом за ними залізли солдати. Наказали хлопцям лягти на дно кузова, самі встали на лавках. Фельдфебель зачинив дверцята, сів у кабінку до водія.

Машина вистрілила неспрацьованим газом, рушила з місця. Під колесами хрупали грудки злежалого снігу й шматки криги. Зустрічний північний вітер з усіх сил дмухав на халабуду, але не міг її продути — брезент був грубий і щільний.

Всі троє водночас думали про одне: куди їх повезуть? Якщо виїдуть на кам'янку й звернуть праворуч — за місто, якщо ліворуч — у депо.

Звернула праворуч...

Попетлявши вулицями, машина спинилася. Хряпнули дверцята кабінки. До заднього борту підбіг фельдфебель.

¹ Herein! (Нім.) — Залазы

— 'raus!²

Два крайніх солдати повискакували з кузова, третій заходився виштовхувати хлопців.

Вони були певні, що їх привезли в Рудищанський яр. Та коли вилізли з машини, вгледіли в нічній сутені міські будівлі. Спочатку не могли здогадатися, де опинилися. Тільки тоді збагнули, як упізнали високий похмурий будинок. Окружне управління служби безпеки.

Тут їх, видно, уже чекали. Вартовий на проході не затримав.

Піднялися сходами нагору, минули кілька оббитих чорним дерматином дверей, зайшли в просторий жаркий кабінет.

За масивним полірованим столом з пазуристими лапами-ніжками

² Heraus! (Нім.) — Вилазь!

сидів одягнений у цивільне маленький чоловічок з чорною пов'язкою на правім оці.

Хлопці одразу впізнали його. Пауль Вольф — слідчий управління. Його в місті прозивали Циклопом.

Пообіч столу на квітчастих товстих килимах лежали дві здоровенні вгодовані вівчарки. Коли хлопці увійшли до кабінету, собаки нашорошили вуха, витягнули вперед ступені писки, почали нюшити повітря.

Слідчий кивнув на двері.

Солдати з фельдфебелем кругнулися, вийшли.

На якийсь час есесівець мовби закам'янів. Тільки єдине його ліве око, гостре й пекуче, бігало по Анатолію, Борису, Івану.

Собаки, поклавши голови на лапи, також пильно дивилися на прибулих.

Нараз Вольф рвучко встав з крісла, швидко подріботів до хлопців.

Посхоплювалися й вівчарки.

— *Kusch!*³ — наказав їм слідчий.

Собаки слухняно полягали на килимки.

Есесівець підступив майже впритул.

— Ай-я-яй, отак вас... — жалісливо похитав головою, оглядаючи розпухлі, з слідами засохлої крові обличчя хлопців.

Вони мовчали.

— Чого стоїте? Сідайте он, — показав на шкіряний диван під стіною.

Навіть не ворухнулися.

— Ну, чого ви, чого? — поклав руки на плечі Анатолію і Борису. — Як кажуть у вас, ноги ж не куповані і правди в них нема.

Хлопці присіли скраєчку широкого низького дивана.

Слідчий умотився праворуч од них на круглій боковій качалці.

— Хто це вас так?

Не відповідали.

— Є, є, на жаль, і в нас любителі мордобою, — мовив осудливо. — Тьфу, як бридко!.. Ненавиджу мордобій!..

Підвівся з качалки, попростував до столу.

Після вогкої камери, їзди на морозі Анатолія та Івана в задушливому кабінеті почало знобити — виходив холод. Бориса ж кинуло в жар. Він хотів витерти рукавом ватника спітніле обличчя. Та тільки підвів руку, обидві вівчарки повставали, вишкірили зуби.

Вольф оглянувся на собак.

— Ну, дурненькі, лягайте. *Kusch, kusch!* — поплескав він обох по спині. — Ці молоді люди не займуть. Хіба ж вони посміють займати того, хто хоче їх урятувати!..

Сів у крісло, висунув із столу шухляду, дістав синю папку, розв'язав її, переглянув якісь папери.

— Це ти — Буценко? — встромив око в Анатолія.

— Я.

— А ти — Сацький? — запитав Івана.

— Сацький.

— Тоді, значить, ти — Гайдай, — перевів око на Бориса.

— Угу, — буркнув Борис.

Вольф усміхнувся, потер долоні. Зрадів, видно, що врешті заговорили.

— Бачите, одразу визначив кожного за описом прикмет, — сказав задоволено. — Ось тільки тебе, Гайдай, важко було розпізнати. Обличчя дуже змінилося... Та й не віриться, що тобі всього п'ятнадцять. Видаєш старшим, таким, як твої друзі.

Замовк лиш на мить.

— От і познайомився з вами. Ну, а мене ви, мабуть, знаєте. Мене в Лубнах майже всі знають. Не одному лубенцеві я вже допоміг вибратися з лиха. Ось і ваші матері приходили сьогодні. Плакали, просили-

³ *Kusch!* (Нім.) — Лягай!

благали заступитися. Жалко стало і їх, і вас... Що зробиш? — розкинув руки.— Симпатія, давня симпатія до земляків...

Вольф узяв із папки цупкий, списаний по-німецьки аркуш паперу з орлом угорі, що тримав у пазурах фашистську свастику. Чи не той це аркуш, з якого зачитував їм вирок після останнього допиту Отто Клагес?

— Ви знаєте, який присуд вам винесли в залізничному відділенні служби безпеки? Знайомили, так?

Вони не відповіли.

— Уже й шибеницю поставили в депо, дощечки приготували на груди з написами. Страту призначили на завтра...

Зробив паузу, вдивлявся в хлопців, спостерігав, яке враження справили на них його слова.

Вони сиділи так само — непорушні, мовчазні.

— Домігся оце я, щоб відклали страту. Узяв вашу справу на дослідкування. Як буде далі — не знаю. Скажу відверто: вирядувати нелегко, але можна...

І знову — довга пауза, пильний погляд Вольфа, мовчанка хлопців.

— Багато залежить од вас самих. Так, так, од вас самих. Найперше...

Бориса зовсім розморило. Запаморочилась голова, занудило. Він розстебнув ватника, жадібно вдихнув повітря.

— Тобі недобре? — помітив слідчий.

Борис заплющив очі, безсило схилився Анатолію на плече.

Вольф підхопився з крісла, налив з карафки півсклянки води.

— Дайте йому, нехай вип'є,— простягнув через стіл.

Іван узяв склянку, подав Борисові.

— Ну як, полегшало? — спитав Вольф, коли Борис випив.

— Трохи...

— Розумію, розумію... Змучені, голодні... Гаразд, зараз вас огляне лікар, нагодують, відпочинете як слід, тоді й поговоримо.

Він опустил руку під стіл, певно, натиснув там на приховану сигнальну кнопку.

В кабінет зайшли конвоїри — три солдати і фельдфебель.

Вольф сказав їм щось по-німецькому. Потім знову звернувся до хлопців:

— Ідіть відпочивайте. Зустрінемося завтра. Завтра й поговоримо. Найперше — ви без жодного втаювання розповісте мені, чому все те сталося і як сталося.

Чому сталося... Як сталося...

Якось Анатолій і Борис завітали до Борисового дядька Павла. Він, його дружина та дочка саме дообідували на веранді.

— О, і ваша доля не вмерла, — підхопилася з-за столу тітка Марія.— Зараз почастаню зеленим борщиком, вареничками з сиром.

— Спасибі,— в один голос подякували хлопці.

— Ну, чого комизитесь? — удавано грубо прогудів дядько Павло.— Скажете спасибі, як поїсте. Не знаєте хіба: запрошують — сідай, б'ють — тікай. Принеси, Томо, стільці,— звернувся до дочки.

— Не треба, я недавно пообідав,— сказав Анатолій.

— І я,— докинув Борис.

— Ех ви! — похитав головою дядько.— Од таких вареників відмовляються... Тоді підождіть, я ще з'їм п'ять штук, щоб було рівно сто, та пограємо в шахи. Ідіть розставляйте.

Хлопці поминули кімнату, яка служила Гайдаям за кухню, увійшли в світлицю. Взяли з етажерки шахи.

Тільки-но розставили фігури, з'явилися дядько Павло і Тамара.

— Ну, то як, будемо битися чи миритися?

— Битися,— відповів робленим баском Борис.

Ухопив з шахівниці двох пішаків, чорного й білого, заклав руки за спину, кілька разів перекинув фігури із жмені в жменю, простягнув уперед затиснуті кулаки.

— Кому який?

— Давай з лівої,— вибрав дядько.

Йому випало грати чорними.

— Тату, вам ніколи не везе,— зауважила Тамара.— Завжди дістаються чорні.

— Хто сказав, що мені не везе? Ого, ще як повезе! Ось побачиш. Ходи, Толю.

Для всіх шахістів шахівниця — це звичайна площина, розкреслена на шістдесят чотири клітини, тридцять дві з яких білі, тридцять дві чорні, де вивіряється сила гравця. Для дядька Павла і Анатолія вона значить ще дещо...

Якось після уроків Борис запросив Анатолія в гості до своїх родичів. Під час розмови з хлопцями дядько Павло довідався, що Анатолію з усіх шкільних предметів найбільше подобаються історія і географія.

— Ти диви, і я, коли вчився, найдужче їх любив,— наче аж зрадів він.— Мабуть, тому і в залізничники пішов — хотів об'їздити, побачити весь світ. То, може, ти і в шахи любиш грати?

— Люблю,— відповів Анатолій, бо таки справді любив.

— То давай позмагаємось?

— Давайте.

Відтоді вони й «змагаються» майже щонеділі. І ці їхні «змагання» своєрідні, не схожі на ті, що відбуваються між усіма іншими шахістами. Фігури переставляють мовби не на звичайнісінькій шахівниці, а на розгорнутій карті світу, не з клітини на клітину, а з острова на острів, з моря на море, з озера на озеро, з однієї гори на іншу.

— Стаю на острів Кергелен,— заявляв дядько Павло.

— А я на Шпіцберген,— відповідав Анатолій.

— Заходжу в Мозамбікську затоку.

— А я в Чорне море...

Окрім того, кожна їхня гра ще прибирала собі назву якоїсь визначної історичної баталії — Саламінська битва, Полтавська, бій під Жовтими Водами, Бородіно, Севастопольська битва, взяття Ізмаїла, бій на озері Хасан.

З Бориса був нікудишній шахіст, бо в нього не вистачало розваж-

ливості, терпіння. І він, знаючи про це, й не поривався до шахівниці, незмінно виконував роль судді й спостерігача.

Хоч за суддівськими правилами Борисові треба було бути безстороннім до обох гравців, та він одверто вболівав тільки за свого друга: підказував ходи, в суперечках завжди тягнув за нього руку. Коли Анатолій вигравав партію, Борис галасував на всю квартиру: «Ми перемогли! Ми перемогли!..» Коли ж його друг зазнавав поразки, скрушно хитав головою, невдоволено кривився: «Я ж казав, не ходи так. Я ка-зав...»

Та, як не дивно, дядько Павло рідко протестував проти такої поведінки судді. Чи не тому, що Анатолій мало зважав на підказки, а в суперечках, якщо його переконували, сам визнавав правоту суперника.

Тамара зовсім не вміла грати в шахи, але часто, як і Борис, цілими годинами просиджувала біля гравців. Правда, її мало цікавили їхні поєдинки. Вона брала альбом, тушовий олівець і малювала портрети — батька, Анатолія, Бориса.

Перші ходи в дядька Павла і Анатолія майже завжди повторювалися в кожній партії.

- Острів Родрігес.
- Біскайська затока.
- Мадагаскар.
- Аравійське море.
- Пропоную розмін.
- Охоче приймаю.

З шахівниці зняли по пішаку. Дядько Павло свого обережно поставив праворуч на стіл, Анатолієвого забрав Борис. Він тримав у руках усі виграні другом фігури, наче боявся, що вони якимсь чином знову опиняться на шахівниці.

Починалася гра між Анатолієм і дядьком незмінно в стрімкому темпі. Сміялися, жартували, кидали дотепи. Коли ж фігур у них меншало і гра наближалася до розв'язки, темп значно уповільнювався, обидва змовкали, серйознішали, все нижче схилялися до шахівниці, зосереджено вишукуючи ходи.

Так сталося й цього разу. Як тільки втратили по чотири пішаки, по два коні й по одній турі, втихомирилися.

Наступний хід був за дядьком Павлом. Він підсунувся ближче до столу, підпер рукою голову. Анатолій, ніби закам'янів, прикипівши поглядом до шахівниці.

- Ну, ходить уже! — не терпілося Борисові. — Скільки можна?
- Не підганяй, — одмахнувся дядько Павло.

Однак ще довго не зважувався на хід.

— Гра набула затяжного характеру, — вколов дядька його ж улюбленим висловом Борис.

— Любий племінничку, — не відриваючи очей від шахівниці, промовив дядько, — я вже давно хочу розповісти тобі повчальну притчу. Отож послухай і запам'ятай її назавжди... Колись у давнину один східний правитель дуже любив, як оце і ми з Толею, гру в шахи. Вибираючи собі візира, тобто найвищого свого сановника, він

влаштовував для претендентів на цей пост досить своєрідний іспит — запрошував їх до себе під час гри. Тих, які виявляли надмірне, непотрібне хвилювання, втручалися в гру і нав'язували свої поради, правитель визнавав за недостойних звання візира, бо вважав, що доля його країни повинна бути довірена тому, хто здатний уважно і мовчки спостерігати хід боротьби, виявляючи таким чином мудрість і витримку...

— Хитро, — погодився Борис. — Але це мене не торкається, я не претендую бути чийось візіром. Я — суддя і як суддя вимагаю од вас не затягувати гри...

— Зажди, зажди, зараз піду, та так піду, що вам і в носі закрутить!..

Тим часом Тамара дістала з етажерки альбом і олівець. Подивилася спершу на батька, потім на Бориса, далі перевела погляд на Анатолія, почала уважно вивчати його голову.

Темно-русий, густий, як щітка, зуб. Такі ж густі, але значно темніші, майже чорні неширокі брови над сірими очима. Трохи видовжений, ледь загострений ніс цілком пасував його обличчю. Зліва біля носа велика родимка. А ось вуха...

«Ти диви, раніше й не запитала — одне більше, друге менше. Чого б то?..»

Тамара розгорнула альбом, націлилась олівцем на папір. Зиркаючи раз по раз на Анатолія, малювала його портрет. Штрих за штрихом, лінія за лінією, і в альбомі вже з'явилася голова. Ще не цілком схожа, але таки Анатолієва. Намалювала ліве вухо, злегка навела праве і зупинилася. Їй не хотілося малювати його меншим, це ж кожному впаде в око, і вийде, ніби вона навмисне підкреслить той гандж. А він же у нього, якщо не приглядатися, зовсім непомітний.

Певно, під враженням розказаної батьком притчі і собі згадала історію, яку десь колись читала.

У якійсь країні однорукий цар замовив відомому художникові свій портрет. Художник намалював царя таким, який він був насправді, — одноруким. Цар дуже розгнівався, наказав спалити портрет і запросив іншого художника. Той, навчений гірким досвідом свого колеги, намалював царя уже з обома руками. Цей портрет не викликав у царя гніву, але не одержав і схвалення — надто був неправдивий. Тоді зголосився написати царів портрет третій художник. Його витвір цареві сподобався. На портреті цар зображений був так, що його тулуб закривав той бік, де була колись рука. Митець знайшов вихід — і царя не показав одноруким, і проти правди не погрішив.

«Мабуть, цю історію знає і наш фотограф з базару, — подумала Тамара. — Прийде до нього фотографуватися людина з якоюсь фізичною вадою, він і так її крутить, і так, аби потім на знімку не було видно тієї вади».

— Уже все!.. Програла!.. Здавайтесь!.. — як опечений, схопився з стільця Борис.

— Не галасуй, прошу, — не підводячи голови, пробурмотів дядько Павло. — Бачу: моя притча ніскільки не вплинула на тебе.

Він гарячково снував очима по фігурах, шукав рятунку. Анатолій був спокійний, усміхався. І Тамара зрозуміла: батько зазнав поразки в першій партії.

Та більше грати їм того дня не довелося.

— Що, тебе б'ють, Павле? — пролунав раптом у кімнаті густий бас.—Я відчував, прибув на поміч.

Повернули голови. У дверях стояв високого зросту, повнотілий військовий з двома шпалами на петлицях.

— Тарас! — вражено вигукнув дядько Павло й кинувся до військового.

Обнялися, поцілувалися.

— Яким вітром?

— Західним.

— Давно?

— Сьогодні вранці.

— Сам?

— З дружиною і дітьми.

— Де ж вони?

— У Нижньому Булатці. До сестри приїхали. Вона там учителює.

А це прикотив — у військкоматі треба відмітитись. По дорозі Нестір Малій трапився. Згадали про тебе. Не втерпів я, давно ж не бачились, розпитав, де живеш, і — хόδуну...

— Молодець! Ох і молодець!..

— Це твоя? — кивнув військовий на Тамару.

— Моя.

— Зразу видно. Вашого роду. Уже десятирічку закінчила?

— Дев'ять класів,— відповіла Тамара.

— Рік пропустила, хворіла малярією...— пояснив дядько Павло.—

Чого ж ми стоїмо? Сідай, Тарасе.

Вони посідали один проти одного.

— Марію бачив?

— Ні.

— Була на веранді. Де ж вона? Мабуть, у саду. Томо, поклич.

Тамара пішла по матір.

— А це чиї бійці? — поцікавився військовий.

— Цей — братів.

— Миколин?

— Миколин,— підтвердив дядько Павло.— Борис. А то його друг. Анатолій. Ото він тільки що розгромив мене в шахи... Ну ніякої тобі пошани до старої гвардії...

— О-о, тепер заядла молодь пішла! — всміхнувся військовий.

На порозі з'явилася тітка Марія.

— Ой лелечки, кого я бачу! Залета прилетів! — сплеснула в долоні.— Здрастуй, Тарасе! — простягла руку. І відразу ж засипала запитаннями: — Як живеш? Як Олена? Як діти? Де ви зараз?

— Всі живі-здорові. П'ять років був на Далекому Сході. Торік перевели в Західну Україну. Служу на самому кордоні. І Олена, і діти при мені.

— Якого ж це ти вже чину доскочив? Майора, чи що?

— Майора.

— А мій все з паровозом діло має.

— Не з паровозом, а з паровозами,— уточнив військовий.— Не прибудняйтеся. Уже все про Павла знаю. Працює приймальником у депо, в Гребінці. Кривоносівець, нагороди, премії щороку одержує. Так?..

— Та так,— усміхнулася тітка Марія.

— От бачите. Недаремно ж я колись розвідником був!

— А-а,— махнув рукою дядько Павло.— Набалакає тобі Нестір... Анатолій і Борис рушили до дверей.

— Ви не тікайте,— сказала тітка.— Я назбирала полуничок, покуштуйте. Томо! Де ти?

— Я тут, мамо! — обізвалася з веранди Тамара.

— Помий полуниці, пригости хлопців і нам принеси. Хоча я тебе, Тарасе, спочатку іншим почастую...

Тітка метнулася в погріб, а хлопці вийшли з хати.

Біля двору стояв зелений шарабан, у який була запряжена сита гніда кобила. Кремезний хлопець-возій рвав під парканом траву. Кобила ласо поглядала в його бік, терпляче ждучи смачної поживи.

— Наливайко! — одразу впізнав хлопця Борис.— Ваню! — покликав.

Возій випростався, повернув до них обличчя.

Хлопці добре знали один одного. З давніх-давен повелося, що між підлітками Осовців, південної околиці Лубен, і приміського села Нижнього Булатця щороку точилися завзяті «бої». Ватажком осовчан років три підряд був Борис. Його називали Чапаєм. Це ім'я Борис заслужив спритністю, відчайдушністю і сміливістю. Вчився він легко, хоч і не лише на відмінно та добре, був улюбленцем учителів, славився не тільки тямковитістю, а й спортивними успіхами. Борис ніколи не журився, ніхто його не бачив сумним чи кволим. Переповненої енергії, хлопець запалював своїм настроєм друзів. Якщо додати, що він добре грав на баяні і що батько, робітник верстатобудівного заводу, інколи дозволяв синові їздити на своєму мотоциклі, то стане ясно, що Борис мав деякі переваги над своїми однокласниками. Правда, він цими перевагами аж ніяк не пишався: охоче вчив хлопців грати на баяні, а на мотоциклі сам майже не їздив — кожного разу брав собі за спину пасажира. Брав і летів принишклими вечірніми вулицями Осовців. Далі їздити не зважувався — не було прав на водіння.

«Люблю швидкість,— казав він товаришам.— Обов'язково стану машиністом!»

Отож Борис і верховодив босоногою ватагою осовчан.

Хоч і менш спритний, але такий же відчайдушний та сміливий був ватажок і в нижньобулатців — Іван Сацький.

Іван мріяв стати трактористом або шофером, допомагав батькам у господарстві. Навіть у літні канікули працював у колгоспі то їздовим, то пастухом. Його знали як чесного і щирого хлопця, для якого почуття справедливості було над усе. Іван ніколи не кривив душею, казав, що людина мусить змалку привчатись до правди.

Одного разу Іван похвалився, що зробить із прядок велосипед. І зробив. Прилаштував до дерев'яних коліщат передачу, прибав до обіддя гумові паски, змайстрував руль і помчав курною дорогою на дивовижному велосипеді.

Та хоч як був заклопотаний Іван домашнім господарством, навчанням, працею в колгоспі, він знаходив час і для бойових звитяг. На противагу Борисові, Іван сам добрав собі ім'я. Якось до його рук потрапила книжка про легендарного козацького полководця Северина Наливайка. Хлопця захопив образ народного героя, і він вирішив назвати себе Наливайком. Нижньобулатцям сподобалося таке ім'я для ватажка, і воно швидко прижилося.

Правда, так величали Івана й Бориса лише «свої»: чапаєвці не визнавали Івана-Наливайка, наливайківці з свого боку не визнавали Бориса-Чапая.

Анатолій хоч жив з матір'ю в центрі міста по вулиці Радянській, але дружив з Борисом, тому й брав участь у тих боях, та ще й не як рядовий боєць, а як комісар!

Іван перший залишив хлоп'ячі звитяги, передавши «військо» своєму достойному вихованцеві. Майже водночас з Іваном відмовився від почесного звання, яке посідав у загоні осовчан, Анатолій. Борис «воював» до минулого року, поки його раптом не вигнало, як лозину, вгору. За кілька місяців він обігнав усіх своїх однолітків. Навіть дружити з ними стало незручно, не те що гратися в якісь там дитячі ігри. З того часу Борис і Анатолій ні разу не бачилися з Іваном. І ось несподівана зустріч.

Хлопці рушили до хвіртки.

— Здоров, Наливайку, — привітався зверхньо Борис.

— Здоров, Чапаю, — так само відповів йому Іван.

— Це ти привіз того... майора? — запитав Анатолій.

— Я.

— Родич?

— Ні. Його сестра у нашому селі живе. Вчителька.

— Він казав.

— То це майор до твого дядька рвався, Чапаю?

— До мого, Наливайку.

— Я так і догадався.

— Здорове-енний який! — аж прицмокнув Борис.

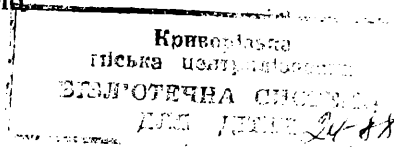
— Угу. Розказував, що в громадянську зустрівся з твоїм дядьком. Його частина їхала поїздом, якого вів дядько. Десь у Гречанах — станція така, чи що, — на них напали білополяки. Один ліз на паровоз, хотів застрелити твого дядька. Так цей майор з одного маху зарубав шаблюкою біляка.

— Хе! — захоплено вигукнув Борис; він завжди захоплювався тими, хто мав неабияку фізичну силу; коли до Лубен приїжджали борці — не пропускав жодного їхнього виступу. — З одного маху? Ух ти!..

— Хіба дядько тобі не розказував? — здивувався Іван.

— Розказував, колись розказував, — відповів Борис, — тільки я вже трохи забув, як воно там точно було.

3 26 79

Насправді ж він уперше почув цю історію, та соромився в тому признатися — Іван чужий і то, бач, знає про неї, а він же племінник дядька Павла.

Іван простягнув кобилі жмутик трави. Вона вхопила м'якими оксамитовими губами, апетитно захрумала.

— В колгоспі трудишся, Наливайку?

— В колгоспі, Чапаю. Їздовим. А ви гуляєте?

— І ми не гуляємо. Я корови пасу.

— Я в археологічній експедиції,— сказав Анатолій.— Розкопки робимо на Лисій горі.

— Як ти туди попав, у ту експедицію?

— Там історик наш. І мене з собою взяв.

— Толя ж голова історичного гуртка в школі...

— А-а... Ну, і знайшли що-небудь?

— Дещо вже знайшли. Кам'яний молоток, костяний гребінь, ступку, в якій зерно терли.

— А Наливайкового скарбу не шукали?

— Не шукали. То все легенди.

— Ніякі не легенди. Я сам читав, що наливайківці, коли їх оточив польський гетьман Жолкевський, позакопували бочки з грішми.

— Де б у них взялося стільки грошей? У Наливайка були самі бідні козаки та голота.

— Може, й легенди,— неохоче хитнув головою Іван,— та ви все одно пошукайте. Кажуть, ті бочки закопані біля Солониці, недалеко від мосту. Отам, де колись була гребля.

— Добре, я скажу,— непевно пообіцяв Анатолій.

Іван хотів ще похвалитися, що правління колгоспу вирішило послати його восени на курси трактористів, але в цей час з веранди погукала Тамара:

— Ідіть полуниці їсти.

— Ходімо, Ваню,— запросив Борис.

Іван прив'язав кобилу до стовпа, пішов з ними.

Сиділи на лавці під будинком, Борис тримав на колінах миску з великими червоними полуницями. Брала за хвостики спілі ягоди, смакували.

Вікно над ними відчинене, з кімнати долинали голоси — дядька Павла і майора.

— Значить, війни і справді не буде, якщо військовим, та ще з-під кордону, дають відпустки,— казав дядько Павло.— А то в нас останнім часом такі чутки пішли... Дехто почав уже й запаси робити. Сіль, мило, сірники розкупили в магазинах.

Майор довго мовчав. Нарешті озвався.

— Буде, Павле, війна.

Хлопці, приголомшені тими словами, завмерли. Не менше приголомшили вони, певно, і дядька Павла.

— Та ти що?! — вигукнув.

— Так, я переконаний — війни не уникнути,— з тривогою в голосі проказав майор.

Хлопці злякано переглянулись.

— Дивуєшся — чому переконаний?.. За останній місяць на мій ділянці три чоловіки перейшли кордон. Двоє цивільних, поляків, третій військовий, німець, комуністом себе назвав. І всі в одну дудку — перебрались, щоб застерегти нас: фашисти готуються до нападу.

— Може, то провокатори?

— Провокатори? Не думаю. Видно ж, що за люди. Той, військовий, розмовника російсько-німецького передав. По ньому ясно, для чого призначений. Російські фрази набрано латинським шрифтом. І які фрази!.. «Где председатель колхоза?», «Ты коммунист?», «Как зовут секретаря райкома?», «Руки вверх!», «Буду стрелять!», «Сдавайся!» Казав, що всім офіцерам роздали такі штуkenції.

В кімнату зайшла тітка Марія з наливкою — майор і дядько припинили розмову.

Анатолій смикнув Івана й Бориса за рукави.

— Ходімо. Подумують — підслуховуємо.

Повсідалися рядком на шарабані, звівши ноги.

— Оце та-ак, війна буде...— мовив Анатолій.

— Може, ще й не буде,— сказав Борис.— Може, це майор помиляється і панікує.

— Хтозна... він розумний...— заступився за майора Іван.

— Ну й нехай буде! — запалився Борис.— Наші швидко втруть носа Гітлеру. Більше не полізе.

Анатолій з Іваном цілком погодилися з Борисом: фашисти з своїм фюрером не страшні для Радянського Союзу, якщо нападуть, буде їм те саме, що самураям біля озера Хасан.

— Ви, хлопці, глядіть, нікому не розказуйте, що чули,— попередив Анатолій.— Це ж...

— Кому б ми розказували?! — образився Борис.— Самі не розуміємо?

Незабаром з будинку вийшли майор, дядько Павло і тітка Марія. Хлопці посплигували з шарабана.

— Що, вже познайомилися, бійці? — поспитав майор.

— Ми давно знайомі,— відповів Борис.

— Значить, мій водій не скучав.

Дядько Павло тряс на прощання своєму другові руку, запрошував:

— Приходь, Тарасе, частіше. Це ж недалеко.

— З Оленою приходьте. І дітей із собою беріть,— докинула тітка Марія.

— Дякую. Прийдемо. Неодмінно прийдемо,— кивав головою майор.

Уже ступив до шарабана, раптом згадав:

— Слухай, Павле, а як у вас з рибою? Ловиться в Сулі?

— Он питай Анатолія і Бориса. Вони в цьому ділі спеці. Я давно вже не рибалив.

— Риба є,— сказав Анатолій.— Тільки не завжди ловиться.

— Нічого, піймаємо,— запевнив майор.— То, може, гайнемо коли-небудь? З ночівлею, юшкою... Га?

— А чого ж,— згодився дядько Павло.— Давай гайнемо.

— І хлопців з собою візьмемо. Коли ж вирушимо?

— Найкраще в суботу, під вихідний,— сказав дядько Павло.

— Ну, заводь, Ваню, мотора, поїдемо.

Іван пішов одв'язувати кобилу.

На риболовлю, як і домовилися, вибралися в суботу під вечір. Було тепло, тихо.

— Повезло нам! — сказав Анатолій.— В таку погоду риба хапає навіть голі гачки.

— Ну, то ходімо швидше, у мене аж руки сверблять витягти сріблястеньку,— не терпілось майорові.

Власне, тепер ніхто не міг би вгадати у ньому військового. Він був одягнений по-селянському: темно-сірі в смужечку штани, коричнева ситцева сорочка, вицвілий чорний бавовняний піджак, стара з прим'ятим козирком кепка.

Поминули парк, перетнули центральний міський майдан з монументальною бетонною трибуною, вийшли на Шевченківську вулицю. За нею починався крутий звивистий спуск Степана Разіна, або, як його за давньою звичкою називали лубенці,— Хорольський. Ця «стихійна» назва більше пасувала спускові. Жоден з городян не чув, щоб відважний ватажок волзьких повстанців Разін бував коли-небудь тут, а що спуск виводив на міст через Сулу, за яким пролягав шлях до сусіднього сивого Хоролу, знав усякий.

Вибрати місце для рибальства взявся Анатолій. Він повів товариство правим берегом річки ген-ген за місто.

На тім боці Сули понад водою тяглися густі зарості осоки й гінкхих листатих очеретів, далі, скільки кинеш оком, зеленіли буйнотраві луки. Правий берег — стрімкий. Вгорі на кручі височів, повитий ледь підрожевленим легеньким серпанком, древній спустілий Мгарський монастир. Внизу, на вузькій пологій смузі, що пролягала між кручею і річкою, росли поодинокі крислаті верби та осокори.

— Яка велич! Яке чудо! — захоплено вигукував майор.

— Наступного разу покажу ще краще місце,— пообіцяв Анатолій, радий, що догодив йому.

— Біля Лисої гори? — здогадався Борис.— Там, де ви купаєтесь, еге?

— О, там краса надзвичайна! — підтакнув дядько Павло.— Дуби над самою річкою. Бувало, сидиш з вудкою, а жолуді у воду — бульк! бульк!..

— Добре, сходимо до Лисої Гори,— пообіцяв їм майор.

Отaborилися під дупластою, випаленою всередині вербою. Тут стояв сплетений рибалками чималий лозяний курінь. Біля входу до куреня обабіч згаслого вогнища стриміли з землі обвуглені рогачики, на яких лежала товста переклада. Знайшлися й замашні верболозові вудлища.

Риба справді ловилася добре. За годину-другу в кожного у ворочку скидалося по десятку-півтора невеликих окунців, краснопірок, верховодок, а в Анатолія і майора на додачу ще й по два кругленьких підлящики та по карасю.

Коли споночило, не стало видно поплавоків, розпалили вогнище, заходилися готувати юшку.

В цій справі неабияким умільцем виявився майор. Він, доки варилася юшка, нікого не підпускав до казана. Сам чаклував над ним. Раз у раз куштував квітчастою дерев'яною ложкою вариво, додавав до нього то солі, то різних відомих і не відомих товариству спецій.

Врешті зняв з вогню казанок, мовив:

— Все, готова.

З казанка так смачно пахло, що зголоднілі хлопці аж затупцювали від нетерплячки.

— Тарасе, насипай уже їм, а то бідолашні стечуть слиною,— сказав дядько Павло.— Та й собаки з усіх Лубен позбігаються сюди, як зачують таке диво.

Юшка й насправду виявилась смачною. Хлопці швидко висьорбали по повній мисці. Полягали рядком на траві головами до вогнища, гріли собі чуби. Дядько Павло і майор їли не поспішаючи, час від часу підсмачували юшку чаркою калганівки.

Повечерявши, занесли в курінь торби, митий посуд, і самі вляглися там на запашному луговому сіні, яким товсто й м'яко була вистелена земля.

— Що, бійці-молодці, будемо спати? — сказав майор.

— Ще рано. Все одно не заснемо. Розкажіть нам що-небудь,— попросив Борис.

— Що ж я вам розкажу? Казок не знаю...

— Та нам казок і не треба,— з ледь помітною образою в голосі мовив Борис.— Щось інше. Ну, як ви німецьких шпигунів ловили.

— Я ловив німецьких шпигунів? — розсміявся майор.— Вже другий рік служу на радянсько-німецькому кордоні і ще ні одного не зловив.

— Ні одного? — здивувався Борис.— А оті, що ви...— хотів нагадати майорові про перебіжчиків, яких він відправив у штаб, і там визнали їх за провокаторів, але його вчасно спинив Анатолій, ущипнувши за бік.

— Він думає, що там, на кордоні, стільки шпигунів, як зайців у лісі,— мовив дядько Павло.

— То тільки в кіно таке буває,— поважно сказав Іван.

— Не тільки в кіно,— заперечив майор.— І на кордоні буває, що бійці ловлять одразу по кілька диверсантів. Не часто, звичайно, але буває. Ось коли я служив на Далекому Сході, там і при мені траплялися різні пригоди.

— Розкажіть, розкажіть...

І він здався-таки, розповів спершу одну, потім другу, далі почав пригадувати ще й ще нові історії з своєї військової служби на Далекому Сході. Історії ті були різні — довгі й короткі, веселі й трагічні, але всі однаково цікаві.

Хлопці слухали їх, затамувавши віддих.

Дядько Павло також захопився тими розповідями, ні разу не перепинив друга, не нагадав йому про пізній час, про те, що вже пора спати.

Майор схаменувся лише тоді, коли надворі стало сіріти.

— Отуди к лихій матері — розвидняється! Сам розбазікався і вас заговорив. Таж тепер уже й спати ніколи.

— Дома поспимо,— сказав Борис.

Полежали, погомоніли ще з півгодини, доки край неба на сході й зовсім посвітлішав.

Річка парувала, наче її підігрівали знизу. На луках снувався легкий сивий туманець. Стояла передранкова тиша.

Розібрали з куреня вудки, розсипали по консервних бляшанках з глиняного горщечка варений горох — наживу для риби, зайняли свої вчорашні місця.

Перший зловив невеликого, завбільшки з долоню, коропа Борис. За ним витяг рибину майор. Потім як затялося. Що вже не робили: і грузила то піднімали, то опускали на волосінях, і вудлищами водили по воді, але на їхні гачки не чіплялася жодна, бодай найдрібніша рибка.

Анатолій вудив за кущем, його не видно було.

— Переживає, мабуть, там, думає, тільки в нього не клює,— всміхнувся Борис до дядька Павла.

— Ти піди заспокой.

Борис застромив вудлице в землю, пішов.

І як же він здивувався, коли Анатолій витяг з води замало не повний ворочок доладних лящів.

— Оце риба! — вигукнув ошелешено Борис.— Чого ж ти мовчиш? Сюди ідїть, швидше сюди! — погукав дядька Павла, майора та Івана.

Вони були вражені не менше за Бориса, побачивши Анатоліїв улов.

За кілька хвилин всі перейшли з вудками за куц.

Але — дивина! — риба одразу перестала й там ловитися. До самого пізнього сніданку вп'ятьох відчайдушно шмагали вудками і надаремно.

Сонце, зринувши в небо, почало припікати.

Майор глянув на годинника.

— Десята.

— Годі,— махнув рукою дядько Павло,— не будемо зажерливі. Вчора на юшку впіймали — й досить. А що Толі вловилося, так у нього, видно, щасливі вудлища.

Потім викупалися, доїли останок харчів — хліб, четвертину сала, цибулю — і рушили додому.

За годину вони були вже на Хорольському спуску.

Вервечкою неквапливо піднімалися вгору. Глянути збоку — достоту мандрівники, що пройшли вже чимало кілометрів і ще мають пройти не менше. Мовби і в справдешніх мандрівничих, за плечима — торби, взуття на ногах запилене, зношене, а в дядька Павла на додачу ще й сукувата палиця в руці.

Подолали підйом, вийшли на Шевченківську вулицю.

— Ху! — видихнув дядько Павло, зупинившись неподалеку міського майдану.— Може, перепочинемо?

— Привал! — скомандував майор.

Звернув на обочину тротуару, зняв речовий мішок.

— Пхі, я й не зморився! — сказав Борис.

— Не храбруй. Скидай свою сакву! — наказав майор.

Присіли. Дядько Павло і майор — на мішки, хлопці — просто на тротуар. Прислухалися — з майдану долинав голос гучномовця.

Радіо передавало чийсь виступ. Промовець говорив повільно, збен-тежено, але що саме, розібрати не можна було.

Раптом звідусіль на майдан почали збігатися люди.

— Що там?..— підхопився майор.

Дядько Павло нерозуміюче знизав плечима:

— Біжімо!

Похапали речі й собі подалися на майдан.

Біля трибуни довкола стовпа, на якому висів гучномовець, стояв уже чималий натовп.

Слухали передачу.

Майор здогадався про все з першої почутої фрази.

— Війна...— злетіло з його вуст холодне й важке слово.

Вони спали непробудно до ранку наступного дня. Розбудив гуркіт автомашини в дворі окружного управління служби безпеки, куди виходило підвальне вікно камери, в яку одвели їх із кабінету Вольфа.

Спершу перезирнулися, впевнилися, що всі троє вкупі. Далі мовчки почали оглядати камеру.

Вчора вони були вкрай знеможені. Коли конвоїри забирали від слідчого, ледве трималися на ногах. Як ще знайшли в собі сили вистояти перед есесівським лікарем, коли той змазував їм рани, робив примочки до синців, потім поїсти трохи тієї щедрої ситої вечері, що приніс один з конвоїрів, роззугтися, роздягтися, лягти в ліжка! Відтак одразу ж поснули як убиті.

Тепер, відіспавшись, відчули полегшення.

Якби не загразоване товстим пруттям вікно з надвірним жерстяним козирком, не оббиті залізними листами двері з круглим слюдяним вічком посередині, камера й не була б схожа на камеру. Звичайне собі напівпідвальне помешкання.

Стіни й стеля побілені, підлога дощата, чисто вимита, в кутку, зліва від дверей, виступало півгруби. Вся обстановка — стіл, три табуретки, стільки ж ліжок — певно, взята з лікарні. Вони були пофарбовані цинковим білилом, як це ведеться в лікарнях, на них виднілися за давнені сліди від йоду й зеленки.

Хлопців здивувало: невже тут в'язнів тримають у таких чистих і теплих камерах?

Хтось підійшов до дверей. У прозорому слюдяному вічку з'явилося сіро-голубе банькате око. Позирало в камеру й зникло.

Незабаром за дверима знову пролунали кроки. Скреготнув замок. У камеру ввалився червонопикий товстий солдат з кофейником і чорною кирзовою сумкою, схожою на ту, в якій листоноші розносять газети та листи.

Понуро глянув на хлопців, ступив до столу.

Його банькаті сіро-голубі очі посвідчили, що то саме він і зирив нещодавно в камеру крізь слюдяне вічко. Певно, хотів дізнатися — прокинулися вони чи ще сплять.

Солдат поставив кофейника, витяг із сумки порізану на скибки білу хлібину, три великі шматки рожевої ковбаси, загорнутий у прозорий цупкий папір брусок масла, кухлі, тупий алюмінієвий ніж, розіклав все те на столі.

Повернувся, знову поглянув на хлопців, пропищав несподівано тонким голоском, який зовсім не пасував йому:

— *Essen sie*⁴.

Вийшов.

Дивина... Вчора яку вечерю подали! Сьогодні скільки он всього припер вирлокий! І обходяться чемно. Надто Циклоп...

Тільки чого їх привезли сюди? Допити ж закінчено, вирок винесено...

Перший озвався Іван:

— Як ви думаєте, чого він такий добрий до нас?

— Не знаєш? — скривився Борис, зразу догадавшись, про кого питає. — Сам же казав — землячок, симпатизує... Чув — уже не одному лубенцеві допоміг вибратися з лиха...

— Я серйозно.

— Мене, Ваню, теж дивує, — мовив Анатолій. — Дослідження... Навіщо те дослідження?..

— Говорив: матері приходили... просили заступитися... стало жалко...

— Може, й приходили. Вони, мабуть, скрізь ходили.

— Не pomoже... — зітхнув Борис. — Хоча б їм ще не перепало за нас...

— Обіцяв вирятувати... Як же він буде рятувати, коли...

Анатолій приклав пальця до губів, потім смикнув себе за вухо й показав на стіни: мовляє, треба бути обережним, нічого зайвого не говорити, можуть підслуховувати.

— Угу-у, — протяг Іван, — зрозуміло...

— Побачимо, скоро все в'ясянеться, — сказав Анатолій. — Ну, а спочатку треба поїсти. Нам це не завадить. Вставайте, — підвівся з постелі.

Борис підійшов до вікна, низько прикритого знадвору жерстяним козирком. Спинаяся навшипинки, хилився то в один, то в другий бік — намагався відшукати якусь щілину, щоб крізь неї визирнути в завіконний світ. Ні, козирок був добре припасований, не знайшов ніде жодної шпаринки і, крім вузької, присипаної снігом смужечки під ним, так нічого більше й не побачив.

Похнюпившись, поплентався до столу, за яким уже сиділи Іван і Анатолій.

Хотів одсунути ногою табуретку — не рушила з місця. Нагнувся, поглянув: вона була приклепана до підлоги.

— Ти бач, уже й табуретку поневолили! І стіл, і ліжка поприбивали... От гади!.. — знехтувавши застереженням, вилаявся Борис.

Чи не з перших днів війни в місті поширилися чутки, що всюди шаستاють ворожі розвідники, шпигуни і диверсанти. Ці чутки збудоражили городян. Коли в місті з'являлася незнайома людина, про неї

⁴ Їжте!

негайно сповіщали міліцію або народну дружину. Надто виявляли свою пильність хлопчачі-підлітки. Розповідали, що двох шпигунів мовби вже зловили і в Лубнах: одного біля «Комунару» (начебто хотів підірвати завод), другого — в лісі, поблизу військового табору (подавав сигнали фашистським бомбардувальникам).

Борис також мріяв спіймати бодай хоч одного шпигуна чи диверсанта. Він доскіпливо придивлявся до незнайомих чоловіків (на жінок чомусь не звертав уваги) і, якщо хто з них здавався підозрілим, стежив до тих пір, поки не визнавав, що то своя людина. Часом зумисне блукав містом, сподіваючись десь-таки натрапити на ворожого підісланця. І все надаремно.

І ось, коли вже майже зневірився в успіху, йому неждано-негадано поталанило.

Він ішов до школи. З дому вибрався рано. Мав намір по дорозі завернути в депо. Був там частий гість. Любив роздивлятися могутні паровози, любив замазюканих привітних деповчан. Вони також уподобали хлопця. Завжди безборонно пускали в свої володіння, охоче заводили з ним балачку.

Але того дня він не побував у депо.

Саме як переходив залізничні колії, на станції зупинився військовий ешелон. Кілька перших вагонів з червоноармійцями, а то все платформи з гарматами, танками, автомашинами, закочуваними зеленим гіллям. Листя на гіллі вже прив'яле, видно, состав прибув звідкись здалека.

Тож Борис, поминувши депо, гайнув на станцію.

Бійці одразу висипали з вагонів, заповнили перон. Бігли з котелками по окріп, на привокзальний «хитрий» базарчик, щоб випити там навихильці з глечика молока чи купити садовини, на яку так багаті Лубни. Всі вони квапилися, метушилися, мабуть, ешелон зупинився ненадовго. Завести з кимось розмову годі було й думати. Тому Борис, потинявшись трохи біля передніх вагонів, подався до платформи подивитися танки й гармати.

Невдовзі помітив довготелесого чорнобородого чоловіка в накинутому наопашки дощовику, крилатім капелюсі. Незнайомець повільно простував уздовж ешелону, пильно приглядаючись до вагонів.

Борис притишив хід, а потім ступив за високий штабель просмолених шпал, почав стежити звідти за бороданем.

Той пройшов майже в кінець ешелону, повернув назад. Неподалеку від штабеля зупинився, витяг з кишені дощовика ручку, зелений блокнот, записав щось у ньому й знову сховав до кишені.

Борис аж паленів од збудження і хвилювання. В нього не було сумніву, що цей бородань — справжнісінький шпигун. Дивувався, як раніше не здогадався висліджувати шпигунів і диверсантів на станції. Адже тут ворог може чимало вивідати й нашкодити. Скільки он поїздів проходить, і здебільшого військових.

«Ну, начувайся! — пригрозив у думці бороданеві. — Більше не шпигунитимеш...»

Тим часом бородань одягнув дощовика, подався до вокзалу.

Борис, почекавши трохи, рушив слідом за ним. Радів, що той пішов саме туди. Коли б шмигнув у сади чи городи, гірше було б, а коло вокзалу його легше схопити.

Там багато червоноармійців.

Проте бородань не пішов у вокзал. Звернув стежкою до привокзальної площі.

«Нічого,— заспокоював себе Борис,— і там є люди. Оно цілий натовп стоїть на автобусній зупинці».

Та скоїлося непередбачене.

Невідомо, чи помітив бородань, що за ним стежать, одначе він, угледівши на площі автобус, у який сідали пасажири, раптом рвонув уперед.

Борис чимдуж побіг за ним.

Але тільки бородань ускочив у автобус, дверцята зачинилися.

— Підждіть! Підждіть! — заволав Борис.

Проте водій або не почув, або не звернув уваги на його крик — дверцят не відчинив.

Автобус рушив з місця.

Якийсь час Борис отетеріло дивився на автобус, що віддалявся й віддалявся. Потім схаменувсь, кулею помчав навздогін.

Якби на черговій зупинці автобус постояв ще хоч кілька секунд, таки наздогнав би його. Та він відійшов трохи раніше.

Далі бігти Борис уже не міг. Від розпачу і безсилля ладен був розплакатися.

«Ну й дурень, ну й дурень! — безжалісно картав себе. — Та треба ж було раніше кричати, коли ще дверцята були відчинені. Тоді б водій підждав».

Нараз учув позаду гул автомашини. Оглянувся.

Їхав навантажений ящиками грузовик.

Запхнув книжки під поясок, ступив до обочини.

Коли машина порівнялася, вчепився в неї.

Міцно тримаючись за борт, благав:

«Не зупинись, не зупинись...»

Ні, грузовик не зупинився. Наздогнав автобуса на базарній площі.

Борис, торкнувшись ногами бруківки, відпустив борт. Пробіг ще кілька метрів, круто звернув на тротуар і тієї ж миті вгледів бороданя, який щойно вийшов з автобуса і простував йому назустріч.

— Ризиковано їздиш, молодий чоловіче,— звернувся він до Бориса.— Економиш свої колеса,— кивнув на ноги.— Дивись, можеш їх зовсім позбутися.

Борис пригломашено дивився йому в вічі, не знав, що відповісти.

— Що, злякався? — осміхнувся бородань.— Не бійся, в міліцію не поведу. Поправ он за поясом книжки, а то випадуть. Та скажи мені, де можна поснідати.

— Оно їдальня,— показав Борис на наріжний будинок.

Бородань подякував, пішов.

«Чого він до мене заговорив? — дивувався Борис.— Випадково чи не випадково? Мабуть, не випадково. Видно, помітив, що я за ним слідкую, і хоче ще раз обдурити й утекти. Ото і про їдальню навмисне спитав,

щоб збити з пантелику. Туди ввійде цими дверима, з вулиці, а вийде звідти іншими, у двір... Ні, тепер уже не обдуриш!»

Коли бородань зайшов у їдальню, Борис підбіг до вікна, зіп'явся навшпиньки, заглянув усередину.

В їдальні було мало людей. В кутку за столом сидів Анатолійв сусід, славетний на всю Лубенщину чоботар Песькін. Він чомусь завжди ї снідав, ї обідав, ї вечеряв у їдальні, а не дома. Збоку від нього — дві незнайомі дівчини.

Бородань прочитав на стіні меню, сів за найближчий до кухні стіл.

«Звісно, вибрав собі найзручніше місце для втечі»,— відзначив Борис.

— Ти чого заглядаєш? — гукнув зненацька хтось позаду.

Злякано відсахнувся од вікна.

Поруч, усміхаючись задоволено, що налякав, стояв Борисів одно-класник Володя Струк.

— От добре... Слухай, Володько, біжи в міліцію.

— Чого?

— Хай ідуть швидше сюди. Шпигуна ловити.

— Де він? — заводив довкола очима Володя.

— У їдальні,— тицьнув Борис пальцем на вікно.— Я його ви-слідив.

— Звідки знаєш, що то шпигун?

— Знаю. Він ешелон військовий роздивлявся на станції і в блок-нот щось записував.

— Ану покажи, який він,— підступив до вікна Володя.

— Тільки обережно, щоб не помітив,— застеріг Борис.— Отуди дивись, до кухонних дверей. Він там сидить. Бородатий. Бачиш?

— Ага,— кивнув Володя.

— В нього блокнот у плащі.

— От здорово! — клацнув язиком Володя.— І справді схожий на шпигуна.

— Таж і є шпигун. А хитрий який! Поповодив мене... Біжи! А я тут постережу, щоб не втік.

Володя не квапився.

— Не треба туди бігти,— розсудив.

— Чому?

— Скажуть тоді, що вони його впіймали. А ми самі зцапаємо.

— Як же ми зцапаємо?

— Дуже просто: зараз побіжу в школу, приведу хлопців, і...— крутнув руками, наче зав'язував вузлика.

Володя гайнув.

Бородань усе ще сидів за столом, поволі снідав.

«Не знає-таки, що за ним стежать, тому й не тікає».

Через кілька хвилин біля їдальні зібралось десятка півтора хлопців — учнів шостою й сьомого класів. Двох поставили під вікно, всі інші обступили Бориса. Довелось розповісти все з самого початку: як прийшов на станцію, як помітив довготелесого, почав слідкувати за ним, як той роздивлявся ешелон, записував щось у блокнот,

а потім ускочив в автобус, як наздоганяв, супроводжував його у їдальню.

Володя й собі намагався примазатися до Борисової слави, жестикулюючи, розповідав:

— А я дивлюся — Борис у вікно заглядає. Думаю: «Чого це? Мабуть, щось не те...» Підходжу, питаю. Так і є — шпигуна стереже. Я й кажу: «Давай хлопців покличу, самі зловимо...»

Вирішили: коли бородань виходитиме з їдальні, накинутися на нього гуртом. П'ятеро повинні хапати за одну руку, п'ятеро — за другу, решта — за ноги. Тоді зв'яжуть пасками.

— А чи зброя в нього є? — поцікавився хтось із хлопців.

— Не знаю, — знизав плечима Борис.

— Звичайно, є, — категорично заявив Володя. — Щоб це у шпигуна і не було зброї. Смішно! Їм видають пістолети, і гранати, і ще дещо. Та це не страшно. Треба зразу за руки вхопити, тоді він нічого не зробить.

— Іде!.. — передали од вікна.

Вся ватага підступила до дверей. Половина стала з одного боку, половина — з другого.

Бородань на порозі вийняв з пачки цигарку, встромив у зуби, не зупиняючись, чиркнув сірника, підніс до цигарки. І в цю мить на нього накинулися хлопці. Як і домовилися, вхопили водночас за руки й за ноги. Від несподіванки бородань вирячив очі, роззявив рота. Цигарка випала з зубів і покотилася Володі за комір. Володя заверещав, однак не випустив руки.

Зв'язувати його пасками не було потреби, і так не вирветься. Та він і не пробував вириватися. Ошелешено дивився на хлопців, не міг ані ворухнутися, ані мовити слова.

— Що, поведемо? — запитав Володя Бориса.

— Стривайте... стривайте... — нарешті заговорив бородань. — Чого ви мене держите? Пустіть! — крутнув плечима.

— Ану, не брикайся! — гримнув Володя. — Уже не втечеш... Так куди поведемо?

— В школу! До директора! — закричали хлопці.

— Ні, в школу не годиться, — сказав Борис, цупко тримаючи бороданя за ліву руку. — Треба в міліцію.

Зачувши гамір, з чайної вибігли Песькін, офіціантки, кухарка і дівчата.

— За що мене в міліцію? — питав бородань. — Поясніть, у чому справа?

Песькін і всі ті, що з ним вискочили з їдальні, теж зацікавилися, чого це хлопці «обаранили» чоловіка.

— Шпигуна зловили — ось що! — пояснив Володя.

— А-а! — перелякано зойкнули жінки й дівчата. — Хто б подумав?

— Ясно — шпигун, — багатозначно протяг Песькін. — У нього он і черевики не наші. Давайте поведемо в міліцію.

Бородань кисло всміхнувся.

— Чудасія!.. А я думаю: чого вони?.. Дороженькі мої, ви помилилися. Я ніякий не шпигун...

— Побачимо,— єхидно перебив Володя.— Хлопці, чого ви? Ведімо! Процесія рушила в напрямку до міліції.

В цей час з-за рогу будинку вийшов знайомий майже всім хлопцям працівник районної газети «Червона Лубенщина». Вгледівши в натовпі бороданя, він гукнув:

— Товарищу Цурка! Що це ти за мітинг тут відкрив?

Той повернув голову на голос, відповів зніяковіло:

— Оказія трапилася. Хлопці думають — я шпигун...

Процесія зупинилася.

— Шпигун?! — витріщив очі працівник редакції.

— Ведуть оце в міліцію.

— Він, дядю, і є шпигун,— сказав Володя.— Роздивлявся на станції військовий ешелон.

— Ха-ха-ха,— засміявся працівник редакції.— Так кажеш: шпигун? Ешелон роздивлявся?

— Ага,— крикнув Володя.— І записував щось у блокнот... Ось Борис його підстеріг.

— Ха-ха-ха,— ще дужче розсміявся журналіст.

Володя з Борисом презирнулися. Чого він регоче? Що тут смішного?..

Працівник редакції врешті перестав сміятися, мовив:

— Мушу вас, хлопці, розчарувати. Цей дядько ніякий не шпигун, а кореспондент із військової газети. Йому можна все роздивлятися, писати і навіть фотографувати — то він для своєї газети. Нехай читають, бачать вороги, яка сила на них іде... Відпустіть-но його, він покаже вам своє посвідчення.

Хлопці неохоче облишили бороданя — не хотілося вірити, що так ошукалися. Той вийняв із внутрішньої кишені піджака червону книжечку, простягнув Володі.

Володя взяв, потримав її в руках, прочитав на палітурці назву відомої військової газети, показав Борисові і повернув.

— Переконалися? — запитав працівник редакції.

— Все правильно,— буркнув Володя.

— От і добре... Та ви не сумуйте. Молодці, що так пильнуєте. Це зараз потрібно,— спробував утішити хлопців.

Але це не допомогло. Вони все одно були засмучені. Надто Борис і Володя. Де ж таки, думали, що врешті спіймали справжнього шпигуна, а, виявилось, зовсім не те...

Після того учні не раз кепкували над Борисом і Володею, називаючи їх грозою шпигунів і диверсантів.

Вони ще снідали, як знову скреготнув замок, одчинилися двері. В камеру увійшли дві вівчарки, за ними — Вольф, у пальті, підбитому хутром, рудій лисячій шапці, теплих шкіряних рукавицях, з тонким гнучким прутиком.

Хлопці поклади на стіл скибки хліба, ковбасу.

— Ну, як тут? Тепло?.. Годують?.. Як спали?.. Це я наказав помістити вас у цій камері. Та вона, як бачите, й не схожа на

камеру. В ній держимо тільки своїх, хто в чомусь трохи проштрафився. Звичайно, хоч тут і добре, а дома краще. Але що зробиш!.. Потерпіть, потерпіть...

Вольф поставив у кутку біля груби прутик, зняв рукавиці, запхав у кишеню пальта.

Вівчарки лягли під дверима.

— Оце водив їх на прогулянку. Вирішив провідати вас. Учора були нікудишні. Я спочатку не догадався, ви не сказали... Тепер, бачу, трохи побадьорили. Чому перестали снідати? Їжте, їжте.

Розстебнув пальто, ступив до ліжка, на якому спав Борис, осмикнув ковдру. Мабуть, хотів сісти, але потім чогось передумав. Заклав руки за спину, почав снувати по камері.

— А я допізна не міг заснути. Прикидав і так і сяк, як би краще зробити, щоб вирятувати вас.

Анатолій ненароком скинув ліктем на підлогу недоїдений шматок ковбаси. Шмат підкотився до самої морди крайньої вівчарки. Та навіть не понюхала його.

— Не візьме без дозволу,— сказав Вольф, помітивши на обличчях у хлопців здивування.— Дресирована... А ви чого ж не їсте? Соромитесь? Даремно. Нічого, я зараз піду. Ще помізкую над вашою справою. А ви їжте, відпочивайте та добре обміркуйте ту злощасну історію. Увечері розповісте про неї докладно. Коли щось треба буде,— може, добавки в харчах чи ще чогось,— не соромтесь, скажіть наглядачеві.

Застебнув пальто, взяв у кутку біля грубки прутика, рушив до дверей.

Вівчарки поскоплювалися, стали обабіч нього.

Тепер, залишаючи камеру, Вольф ішов уже попереду, собаки — позаду.

Мати зачепила в коридорчику на табуретці мідяний кухоль-питун. Він бемкнувся об підлогу й загув, ніби дзвін.

— У-у, клятий!..

Підняла, поставила його на місце, потім обережно прочинила двері, що вели в кімнатку. Так і є, розбудила.

— Спи, синку, спи. Ще рано.

— Та ні, вставатиму.

Анатолій скинув із себе смугасте рядно, сів, звісивши з ліжка босі ноги, потягнувся.

— І клятий же кухоль! — не могла заспокоїтись мати.

— Я вже виспався, мамо.

— Де там виспався, ліг так пізно. Поки перегладили те прання. Казала — не помагай. Мені ж не треба сьогодні йти на роботу. Медсанбат виїхав.

— Нічого, це ж не кожний день.

Так, не кожний, але майже кожний. Скільки й пам'ятає Анатолій, мати весь час працювала пралею. То в лікарні, то в готелі, то в дитячому будинку, а як почалася війна, спершу — у військовому госпіталі, тоді — в медсанбаті. Робота нелегка, а заробіток малий,

його не вистачає на двох. Доводиться ще й удома прати комусь білизну. Анатолій допомагає: носить воду з колонки, викручує, сушить, прасує випране. Раніше робив усе те і нічого. Тепер же, коли цілий день риє в Засуллі протитанковий рів, стало важкувато. Поповергає з ранку до вечора землю, прийде додому, хочеться одразу впасти на ліжко. Але ж не можна, треба матері підсобити, адже вона не менше за нього виморюється на роботі.

— Що тобі на снідання?

— Зварить картоплі.

— Чищеної чи в кожушках?

— В кожушках, то я і з собою візьму.

Поки Анатолій застеляв ліжко, вмивався, одягався, мати відварила на примусі чавунчик картоплі. Половину з'їли з олією та молодкою цибулею, половину мати висипала в кошичок, у якому Анатолій носив із собою харчі. А ще поставила туди півлітрову пляшку молока, поклала загорнуту в пілку четвертину паляниці заводської випічки, пучок цибулі, сіль у сірниковій коробочці.

— Ти ж, синку, дивись, не храбруй,— просила.— Побачиш самолюта, зразу ховайся.

— Добре, ховатимусь,— пообіцяв Анатолій.

На майдані вже зібрався чималий гурт «окіпчан». Здебільшого жінки, старі чоловіки, учні старших класів. Було серед них і кілька Анатолієвих однокласників.

Угледіли його, здалека замахали руками:

— Швидше, Буценко! Машина їде!

Од гурту відділився і перевальцем рушив назустріч товстов'язий вайлуватий парубійко — Васько з базару, як називали його лубенці.

Достеменно ніхто не знав, чи Васько насправді несповна розуму, чи тільки прикидався таким, але все одно його вважали за дурника. Батьки Васька померли в голодний тридцять третій рік. Жив одинаком у маленькій хатці-мазанці на околиці міста — в Осовцях. У школі зовсім не вчився, ніколи ніде не працював, проте гроші вмів добре лічити. Користуючись поблажливостю міліції і городян, накуповував поза чергою в магазинах дрібного ходового товару, а потім вештався по базару, перепродавав. Та нині і його змусили працювати — мобілізували копати за містом протитанковий рів.

— Чув? — спинивши Анатолія, пошепки спитав Васько.

— Що? — насторожився той.

— Ха-га!..

— Ну, чого ти? Кажі.

— Тільки по секрету,— прискалив око Васько.— Кременчуку вже хана.

— Як «хана»? — не зрозумів Анатолій.

— Ну, той... німці взяли.

— Коли?

— Ще три дні тому.

— Неправда! В газеті нема. І по радіо не передавали.

— Ха-га! А мені передали... Корешок вночі посилку з Полтави привіз. Такі голочки — ковтати можна! Твоїй старій треба? Хоч

сотню продаж... Так от він і говорив: Кременчуку кришка, вже не ходять туди поїзди. Ясно?

— Звідки він знає?

— Ха-га! Він усе знає. Кочегарить на паровозі.

— Базікало твій корешок, як і ти! — відрубав Анатолій.

Обминув Васька, попростував до гурту.

І все-таки розмова з Васьком стривожила Анатолія. В машині сидів мовчазний, насуплений.

Праця копача не мудра, але важка: став лопату лезом на ґрунт, натискай ногою, підважуй шмат, викидай на купу. Став... натискай... підважуй... викидай... І так годину, другу, третю... Ці рухи давно вже звичні. Про них не треба думати. Тому думалося інше, власне, одне і те ж.

Доки буде ця війна? Уже третій місяць триває. А були ж певні: радянські війська розіб'ють фашистів за тиждень, ну, найбільше за два,

десь там, біля кордону... А воно он куди, до самого Дніпра дійшли німці. Тепер усі запевняють: далі ні кроку, незабаром почнеться наступ. Дивно, навіщо тоді копати цей рів? Лубни ж по цей бік Дніпра, майже за двісті кілометрів. Заводи вивозять, худобу з колгоспів женуть на схід, документи всякі палять — мов чорний сніг, сиплеться на місто сажа від паперів. Раніше тут літали тільки наші літаки, фашистські зрідка появлялися і то вночі, тепер ширяють у небі безборонно, коли хочуть. Бомблять, як не Лубни, то Ромодан, Пирятин, Гребінку. На станції жінку якусь убило, в Засуллі бомба попала в хату, тільки дитинка маленька вціліла, а то вся сім'я загинула. Вже кілька разів і над ровом пролітали, з кулеметів строчили, листівки кидали. Хоч досі нікого й не зачепило, та настрахало. Жінки більше не запинаються білими хустками, геть усі одягаються в чорне та сіре. А коли вглядять якийсь літак, розбігаються, ховаються по кущах...

Анатолій загнав лопату в суглинок, випростався, поглянув уздовж рову, туди, де він упирався в шлях. Уже глибокий, невдовзі закінчать. Ще день, два. З того боку шляху теж такий самий копають. На випадок чого, перекопають перешийок, і танки не переповзуть. Але ж хіба фашисти аж сюди, до Лубен, дістануть? Ні, сто разів ні! Хай там що базікає Васько, далі Дніпра вони не підуть. То все паніка.

Потер за grubлі долоні, взявся за лопату.

— Старайся, старайся,— озвався збоку Васько,— цей кінчимо, пошлють другий копати.

«І завжди він присусідиться до мене. Уже й хлопці на сміхаються, кажуть, що я взявся його перевиховати. Знадив, бач, на початку, поділився харчами, тепер щодня стає поруч, знає: і йому щось перепаде з кошечка».

— Ну й що, як пошлють? — сердито блимнув на Васька Анатолій.— Коли треба, то й будемо копати.

— Поможуть вони, ці рови... Читав, що в листівках пишуть? «Прийдуть наші таночки і загорнуть ваші ямочки»... Ха-га!

— Чого радієш?.. Брехню написали, а ти віриш.

— Еге, брехню...— осміхнувся Васько.— Чув, які в них танки?

— Які?

— Оно, як школа!

— Брехня брехнею! Не буває таких танків.

— Я не бачив. Люди говорять.

— Отакі й говорять, як ти.

— Та хіба я що... Я не про те. Насточортіло вже тут гібти. Анатолій гидливо поглянув на нього спідлоба й одвернувся.

Обідати сів у гурті з хлопцями. Виклали з кошків, торбинок, вузликів, які в кого були харчі, їли спільно.

Васько довго ходив біля них околясом, але ніхто не запросив його до гурту. Тоді він цоплентався до виїзної крамнички, купив собі булку, кільце ковбаси, пляшку ситра й сховався за кущем.

Ще не всі й дообідали, як на південному небокраї з'явилася маленька чорна крапинка. Перший помітив її з-під куца Васько.

— Оно летить! — закричав, мало не подавившись ковбасою.

Повернули голови в той бік, куди він тицьнув пальцем.

Крапинка збільшувалася і збільшувалася, поступово вимальовуючись у літак.

— Німецький! Рама! — одразу закричало кілька чоловік.

Жінки й дівчата почали тікати до кущів.

— Не бійтеся! — загукали їм хлопці.— То розвідник. Не стрілятиме.

Літак і на правду не стріляв. Навіть не знизився. Високо покружляв над шляхом, над мостом, пролетів уздовж рову й подався назад, звідки з'явився.

Анатолій обурювався: чому дозволяють так вільно літати тут, у тилу, ворожим літакам? Чому не посилають винищувачів, щоб їх збивали? Чому мовчать зенітки?..

Зранку по шляху мчали військові машини, їхали до Полтави біженці в покритих диктовими й брезентовими халабудами возах,

погоничі гнали на схід череди худоби, отари овець. Потім під обід рух чогось припинився. Хіба що зрідка проторохтить підвода з ближнього села, прокотить велосипедист чи пройде пішохід. Що то могло значити? Адже раніше такого не траплялося. І вчора, і позавчора шлях цілий день був запруджений...

Ополудні зі сходу долинули далекі гарматні постріли.

Прислухалися. «Мабуть, зенітки»,— подумали.

Незабаром на шляху з'явився верхівець. Пригнувшись до гриви, штурхав закаблукми гладкого вороного огира. Гнав до Лубен.

На перешийку біля рову спинився.

— Німці! Німці йдуть!..— закричав перелякано.

Люди, вчувши крик, від несподіванки мовби заціпеніли.

Довгоногий, височенного зросту, худий, як висушена тараня, міліціонер, що порядкував «окіпчанами», вмить опинився біля верхівця.

— Чого галасуєш? — гримнув сердито.

— Німці, кажу, йдуть! — повторив верхівець тихіше. — Тікайте!

— Ти хто такий? Ану злазь! — вхопив за вуздечку змиленого коня міліціонер.

— Погонич я. З Вил.

Тим часом довкола них зібралася велика юрба.

— Перевірте документи, — порадив хтось.

— Громадяни, ідіть на місця! — звернувся міліціонер до натовпу. — Сам розберусь.

Але поради послухався, запитав дядька:

— Паспорт є?

— А лишенько! — вдарив той себе по колінах. — Хіба так не видно, хто я? Не гайтеся, тікайте швидше!..

— Ану замовкни, не панікуй! — прикрикнув на нього міліціонер. — Кажу: паспорт давай!

Дядько засунув руку за пазуху, вийняв складений учетверо папірець, простягнув міліціонерові.

— Ось довідка з колгоспу. Нам паспортів не видають.

Міліціонер довго вичитував написане в папірці, пильно розглядав печатку і штамп, врешті повернув довідку дядькові.

— Все правильно... Їдь! Та більше паніки не наводь, а то...

— Голубе мій, — схрестив на грудях руки дядько, — ніякої паніки я не наводжу. Правду кажу: німці близько. Уже Покровську Багачку зайняли. Не чуєте — гримотить? З танків б'ють.

— То наші стріляють — практикуються, а ти перелякався.

— Якби наші, не тікав би... Як жажнули по череді, з десятків корівок упало. Тоді по погоничах стали строчить з кулеметів чи чорт їх знає з чого. Ми й драла хто куди...

Тривожно загула юрба. Ті вірили дядькові, ті не вірили, проте всі були збентежені. Зчинилася суперечка.

Та ось слідом за погоничем примчав на мотоциклі запилюжений, спітнілий старшина-зв'язківець. Не вимикаючи мотора, перехнябився набік, упершись одною ногою в землю, гарячково забігав очима по натовпу.

— Чого мітингуєте? Розбігайтесь! Німці недалеко! Всіх перестріляють!..

Міліціонер розгублено втупився в нього, зіпав ротом, але довго ще не міг видобути з себе слова.

— Та я їм уже говорив, товаришу командир, а вони не вірять, пашпорта требають,— ображено сказав дядько-погонич.

— Тікаймо,— шепнув Анатолію Васько.

Анатолій хотів йому щось відказати, та Васько вже шуснув з юрби. За ним, ніби в погоню, кинулось іще кілька «окіпчан».

— Хто... хто тобі доз... дозволив сіяти паніку? — накинувся на старшину розлючений міліціонер.— Я буду скаржитись. Тебе судитиме трибунал!..

— Ти — чудак-чоловік! — сердито відповів старшина.— Чого не віриш? Кажу: сунуть танки! З Хоролу... Відпусти людей! Вони вже нічого тут не допоможуть. Треба мости зривати!..

Стих у натовпі гамір — дослухалися до їхньої суперечки.

— Диверсія! Ворожа диверсія!..— заволав міліціонер.— Де ти служиш? З якої частини?

Раптом хтось вигукнув злякано:

— Самольот!..

Всі водночас зиркнули в небо.

Південніше Солониць виринув фашистський літак і почав знижуватися над залізницею.

Протяжно загув паровоз.

Гух!.. Гух!.. Гух!..— один за одним трусонули повітря і землю три сильні вибухи десь біля залізничного переїзду. Літак розвернувся і пішов назад.

Одразу ж по тому від переїзду стали долимати слабші, але частіші вибухи.

Розпачливо й пронизливо гув паровоз.

— От чорт! — вилаявся старшина.— Поцілів у вагони з снарядами...— Поправив на голові пілотку, вирівняв мотоцикла.— Ну що ж, бувайте, товариші! Мені треба їхати. Раджу вам негайно забиратися звідси.

— Поки не пізно...— попускаючи коневі поводя, докинув погонич.

Якийсь час юрба стояла нерухомо, дивлячись на шлях, яким помчали до мосту мотоцикліст і верхівець, потім заворушилась, посунула слідом за ними. Останнім брів похнюплений міліціонер.

Поминули міст, вибрались на середину спуску. Стали, щоб поглянути на Хорольський шлях, на залізничну колію, що перетинала його неподалеку від Засулля.

Біля переїзду на залізниці валував дим. Певно, горіли військові вагони, в які поцілів ворожий літак. Вибухів уже не було чути.

Шлях незвично порожній. Лише десь під Войнихою над ним зводилася високо вгору підрожевлена збоку надвечірнім сонцем сива хмара дорожньої куряви.

Анатолію здалося, що хмара поволі рухалась до Лубен.

Інші також запримітили те.

— Танки йдуть,— сказав хтось із чоловіків.

— Чиї танки? — збентежено запитала жінка, яка стояла поруч з Анатолієм.

— Та, мабуть же, таки німецькі,— відповів той самий голос.— А наших щось не видно! Не виходять зустрічати...

— Ой лишенько! — зойкнула жінка.— Це ж вони скоро й сюди прийдуть. Тікайте, людоньки!

Спочатку жінки й дівчата, за ними чоловіки та хлопці знову рушили спуском угору.

«Невже то німці? — все ще не вірилось Анатолію.— Що ж тепер буде?.. І чого, справді, наші танки не йдуть їм назустріч?..»

В місті повсюди купчилися попід дворами люди. Тут, видно, ще раніше довідалися про наближення фашистів.

У центральному парку зібрався великий натовп.

Анатолій і собі пішов туди.

Незнайомий червонощокий юнак з патронташем та гвинтівкою (певно, з винищувального загону) закликав городян не лякатися і не панікувати. Він запевняв, що ворожий десант скоро буде розгромлений, фашистам не вдасться захопити Лубни.

«Ага, так це німці, значить, висадили десант,— трохи повеселішав Анатолій.— Ну, тоді...— Нараз пригадав: — Але де ж у них узялися танки? Хіба з літаків...»

— Здоров! — раптом стусонув хтось у бік кулаком.

— А-а, Борис. Здоров. І ти тут? З книжками...

— Уроки сьогодні відмінили. Додому йти неохота. Таке робиться!.. Ви що, повтікали з окопів?

— Повтікали...

— Мені сказав Васько з базару. Як скажений прибіг... Матір бачив?

— Ні, не бачив. Де вона?

— Тебе шукала. Просила, щоб я тебе додому привів. Боїться, аби...

— Слухай, Борисе, а звідки в десанта взялися танки? Хіба їх можна з літаків поскидати?

— Хтозна,— знизав плечима Борис.— Може, й можна... Нехай сунуть, все одно їх розіб'ють. Мабуть, наші по горах понаставляли гармат. І бронепοїзд он стоїть на станції. Як жахнуть, пір'я з них полетить...

— Я теж так думаю,— погодився Анатолій.— Ну, ходімо, а то мама турбується.

Тільки вийшли з парку, за містом зчинилася стрілянина.

— В Засуллі,— мовив Борис.

— Ні, наче ближче — на мосту чи на спуску...

— Ага... Це наші, видно, їх там колошматять...

Він не доказав. Зненацька пролунав сильний тріскучий вибух. Хлопці злякано метнулись назад, у парк, впали під кущем. Чути було, як десь недалеко на брук посипалось каміння чи шматки цегли.

Оговтавшись трохи, підвелися, визирнули з-за куща.

— В музей, гадюка, вцілив... Горить он...— перший помітив Анатолій.

Вулицею прогупотіло кілька озброєних дружинників і червоноармійців.

— Гасити побігли,— сказав Борис.

Хлопці вийшли з парку.

Дружинники і червоноармійці, не добігши до палаючого музею, чомусь повернули назад.

Тепер уже зовсім зблизка, з вулиці Шевченка, долинуло натужне ревіння моторів і тріскотнява кулеметів. Безперервно гухкали гармати.

— Танки!.. Танки!..— закричав хтось у парку.

Хлопці проскочили дорогу, шмигнули навпроти в одчинені ворота. Дворами пробіралися до будинку, в якому жив Анатолій. Перестрибуючи через два східці, злетіли на другий поверх.

Матері вдома не було.

Анатолій кинув на ліжко кошачок, вибіг у коридор, за ним Борис. Постукали до сусідів — ніхто не обізвався.

— У погребі поховались,— догадався Анатолій.

Подалися до льоху. Анатолій смикнув двері. Вони були защеplenі зсередини.

Заторгав сильніше.

З підземелля, наче з того світу, долинуло тихе, боязке:

— Хто?

— Я.

— Хто ти?

— Анатолій.

— Зараз, зараз...

Анатолій упізнав голос Песькіна.

Той відкинув заціпку, відхилив двері. З льоху війнуло духом квашеної капусти, солоних огірків і гнилої картоплі.

— Мама тут?

— Нема.

— Де ж вона?

— В медсанбат покликали.

— В який медсанбат? — здивувався Анатолій.— Він же виїхав.

— Вернувся. Заходьте, заходьте швидше! Потім...

Песькін зачинив за ними двері, накинув заціпку.

— Сьогодні вранці вернувся медсанбат. У сквері коло медтехнікуму розташувався,— пояснював, навромацки спускаючись з хлопцями в темне підземелля.— І матір твою туди покликали. Вона вже двічі прибігала, шукала тебе. Казала, як прийдеш, щоб з нами ховався.

Льох був повен людей — Анатолій і Борис відчули це, як тільки спустилися вниз.

Повітря надто задушне, звідусюди чулося тривожне шепотіння.

Наполюхані жінки стали розпитувати, що діється в місті.

— Німці ввійшли, от що,— понуро буркнув Анатолій.

— На танках,— сказав Борис.— Стріляють — жах!..

— Музей підпалили...

— Ой, що ж воно буде?! Ой горенько!..— заридала тітка Женя, дружина Песькіна.

За нею почала скімлити малеча.

— Ану перестаньте! — гримнув Песькін.— Кому кажу?!

Вмовкла тітка Женя. Похлипавши ще трохи, втихли й діти, лише носами шмуригали в темряві.

— Давай сядемо,— смикнув Бориса за рукав Анатолій.

— Де?

— Ось тут, на східцях.

Намацали нижній східець, посідали рядом. Східець був холодний і вогкий. Борис витяг з-за пояса шкільні підручники.

— На, підклади під себе,— ткнув Анатолієві дві книжки, дві залишив собі.— Бери, бери, вони загорнуті...

В льох, дарма що глибокий, долинали постріли й гуркіт танків. Коли ж десь поблизу вибухав снаряд, льох увесь двигтів і гув, ніби дзвін, а з його склепіння сипались на голови грудочки цементу.

Минуло кілька годин.

Не стало чути гуркоту танків, втихла стрілянина, лише зрідка вибухали снаряди.

Борис шепнув Анатолію:

— Може, виліземо, подивимось?

— Давай.

Але їх не пустили.

— Посидьте ще трохи,— сказав Песькін.— Нехай зовсім угамується, тоді.

Та незабаром хтось постукав у двері, тихо й дрібно.

Анатолію видався той стукіт знайомий.

— Мама! — підхопився нараз і подався східцями нагору.

Таки мама.

— Синочку, ти тут?! — зраділа, побачивши його.— А я чого тільки не передумала...— Переступила поріг, гукнула в льох: — Виходьте! Німці відступили.

Одне за одним повилазили дорослі й діти. Заповнили весь двір. Аж дивно, як могло вміститися стільки в льоху.

Над містом стояла заграва — все ще горів музей. Довкола слався їдкий смердючий дим. Низько, над самими будинками й деревами, металися наполохані галки.

У виблисках пожежі вони здавалися примарними тінями.

Вгледівши поруч з Анатолієм Бориса, мати сплеснула руками:

— Моя дитино, біжи скоренько додому! Там же непокояться, не знають, де ти, що з тобою.

— А-а, нема чого їм непокоїтись. Нічого зі мною не станеться! — вдавано спокійно відказав Борис.

Насправді давно вже бентежився. Знав: удома напевно зчинився переполох через те, що він і досі не повернувся.

— Ой, які ж бо ви!.. Біжи, зараз же біжи! — суворо наказала Анатолієва мати.

Борис послухався. Садами, городами подався додому.

Мати відвела Анатолія вбік, мовила:

— Тобі, синку, теж треба бігти.

— Куди?

— В лікарню.

— Чого, мамо?

— Сьогодні вранці медсанбат вернувся, а це знову виїхав. Усіх поранених, яких можна везти, забрав з собою. Найтяжчих думали перенести в нашу лікарню — і не встигли, лишили в інститутському підвалі. Начальник написав ось прохання до нашої лікарні, щоб вона їх сама забрала. На його, віднеси головному лікареві, — простягла Анатолію конверт. — Віддаси конверт і скажеш, нехай пришле санітарів. А я піду в інститут до поранених. Бідолашні, що з ними тепер буде? Тих іще, може, якимось і вдасться вивезти з оточення, а ці...

— З якого оточення?

— Німці оточили, синку, наших звідусюди. Перетнули дорогу на Полтаву і вже Лохвицю взяли.

— Хіба і в Лохвиці десант?

— Та не десант. Танки прорвалися. З Кременчука і з Чернігова. Тепер сходяться.

— Ви ж казали, що наші відбили наступ...

— Відбили, та недалеко. Біля мосту німці стоять. Ждуть, мабуть, поки розвидниться, тоді знову ринуть... Ну, біжи, біжи! Тільки будь обережний, коли почнуть стріляти, ляж десь у ривчак...

Вольф не брехав хлопцям: учора справді допізна не міг заснути й думав саме про них. Одначе думки його були не такі, як це він казав.

Ось і сьогодні теж із самого ранку сидить над їхньою справою, відклавши всі інші клопоти. Уважно, доскіпливо перечитав і ті матеріали, які зібрали про них там, у залізничному відділенні служби безпеки, і ті, які самому вдалося роздобути. Забув навіть піти пообідати, забув нагодувати й вивести на прогулянку собак, а вони, дурненькі, не нагадали, лежали собі непорушно весь час біля столу на килимках — що значить добре видресировані!

Тепер же, під вечір, коли й сам поїв і вівчарок нагодував та зводив погуляти, чомусь обсіли роздуми й згадки про самого себе, про свій рід.

Вольф... Мабуть, недарма було дано колись ще в незапам'ятні часи таке прізвисько їхньому предкові. Видно, сильний, войовничий і грізний для сусідів-ворогів був той чоловік. Вольф... Це ніби відлуння із сивої минувшини всьому їхньому великому роду, їхньому фамільному дереву, що проросло й заглибило коріння в Німеччині, а віти свої простерло не в одну країну. Повідають, що їхній рід, рід Вольфів, здавна був непосидючий і відчайдушний; його численні представники легко вирушали в чужі краї, як воїни і як культуртрегери, аби здобути собі там маєток і утвердитися в ньому на віки вічні. Де їх, Вольфів, тільки немає! Чехія, Румунія, Угорщина, Болгарія, Югославія, Албанія... І скрізь вони прижилися, розбагатіли, мають неабиякі маєтності. Ось тільки тим, що осіли ще за царів тут, у Росії й на Україні, останнім часом не поталанило...

Якийсь там його прапрапрадід прибув у Росію за закликом Катерини II, щоб показати слов'янам, як треба господарювати на землі, котрій ціни немає.

О, то були славні часи! Подумати тільки: цариця наділяла кожній німецькій родині п'ятдесят гектарів найродючішої землі, звільняла від податків і давала кредит для придбання господарського знаряддя та племінної худоби. Світ не чув і не бачив таких пільг! Ось що значить належати до нації культурної і поважної! За одну лиш твою згоду поїхати у варварську країну, щоб продемонструвати неукам-аборигенам досягнення людської культури, тобі платили неабиякі гроші, наділяли ласим шматком землі, звільняли від податків і надавали право експлуатувати майже дармову і невичерпну робочу силу...

Родина його прапрапрадіда вкоренилась на землях Таврії. Вона досить швидко так розрослася, що згодом дехто з її нащадків переселився на Полтавщину, дехто подався аж на Поволжя, Паулів батько — це вже чи не п'яте коліно того Вольфа-колоніста. Він належав до далекоглядних господарів: добував золото туг, на Лубенщині, з родючих ґрунтів і чинбарні, але не клав його в місцеві банки, а переправляв у Швейцарію. Ось чому, коли на Україні вибухнула революція, батько з матір'ю та двома синами й дочкою без великого розпачу вирушили до Німеччини. На Лубенщині залишили старшого сина Пауля, який тільки-но закінчив юридичний факультет Київського університету. Паулю повелося не так, як його предкам, — революція конфіскувала землі, чинбарню, маєток, біднота розібрала корів, овець. Пауль прокляв революцію і подався геть із насиджених місць. Та ненадовго. Незабаром він заявився разом із кайзерівськими солдатами. Люто й нещадно мстив кривдникам, повернув собі маєток, чинбарню, змусив селян звести худобу. Але все те надаремно, скоро довелось знову втікати з Лубенщини, та й узагалі з України, цього разу вже надовго — більш як на два десятик роки. Під час утечі схопили були партизани, і він заледве не позбувся життя. Пощастило — вирвався од них, тільки праве око втратив.

Спочатку вони і в Німеччині не могли як слід устаткуватися — післявоєнна розруха, економічна криза, робітничі страйки... Але потім, як до влади прийшов Гітлер, справи свої швидко налагодили. Майже за безцінь придбали в багатія-єврея, який виїжджав до Америки, великий шкіряний завод. Батько правував заводом, Пауль був його незамінним помічником. Це він запропонував, його ідея — випускати продукцію для військових потреб, тепер мають від того чималий зиск і прихильне ставлення уряду. Ще б пак: кожен другий солдат вермахта носить пояс, а кожен третій — підметки їхньої фірми!

Коли почалася війна з більшовицькою Росією і доблесні воїни фюрера захопили Полтавщину, Пауль добровільно зголосився поїхати працювати на Лубенщину. Крім патріотичного почуття обов'язку перед батьківщиною і фюрером, мав ще й свої особисті спонування та наміри. Плекав надію тепер уже назавжди повернути родинні

землі, маєток, чинбарню, а заодно, може, ще щось придбати — треба ж якось компенсувати оті втрати, яких зазнали протягом двадцяти років!.. Його бажання охоче задовольнили: послали слідчим Лубенського окружного управління служби безпеки.

Повернути своє колишнє багатство Вольфу не пощастило. Від маєтку й чинбарні вже й сліду не лишилося, землю забирати теж не дозволили, сказали почекати, ще, мовляв, не на часі те робити, треба спершу кінцево розбити більшовиків. Децю розчарований цією невдачею, Вольф віддався праці в управлінні. Роботи було багато. З усіх усюд приводять підозрілих, прихованих ворогів нового порядку. І треба не тільки викрити підозрілого, а й розмотати весь клубочок, щоб добратись до дна, викорчувати крамолу до пня. Ой, нелегко домогтись цього! На всі твої запитання, хитромудрі й підступні, відповідь одна: мовчання і люта зневага з-під насуплених брів. Навіть кара, люта й пекельна, нелюдський біль і кров, хрускіт кісток і вирвані нігті — ніщо не допомагало. Смертний вирок? Так, смертний вирок проголошувався часто і легко. Змушений був так чинити. Звалював той чи той злочин, вчинений кимось невідомим, на першого-ліпшого арештованого... І... кінці у воду — злочинця викрито й належно покарано.

Пауль гадав, що має всі підстави сподіватися подяки від начальства. Та начальство чомусь мовчало... А нещодавно йому було сказано, що він, Пауль Вольф, не виправдовує надій, що він ріже дерево крамоли зверху, залишаючи його коріння неушкодженим. Так, мовляв, сто років можна займатися справами випадкових злочинців, не загрожуючи основному — підгрунтю, що дає пожив опору. Докопатися до суті, виявити призвідців, партійних організаторів підпілля — ось завдання Вольфу як колишньому лубенцеві, людині, що знає місцеві звичаї, і карти в руки. Чому ж ті карти не грають?..

І ось, здається, карти врешті зіграють, зіграють на цих трьох молокосах, яких він узяв для досліджування. Що то вони вчинили диверсію, доведено. Немає ніякого сумніву, що вони не самі пішли на злочин, їх хтось навчив, хтось направив. Хто? Як дізнатися? Спершу в залізничному управлінні хотіли докопатися, чого ж досягли? Знову те ж саме — смертний вирок. Але ж головна таємниця, та, заради якої вони б'ються і вдень і вночі, сну не знають, лишається таємницею. Вона знову піде в могилу разом із тими пришепелуватими пуцьвірками. Ні, цього не можна допустити, якщо так поведеться, тоді справді й сто років будеш рубати дерево крамоли, не завдаючи йому великої шкоди.

Найбільше всіх дивує: чому вони так неприродно повелися на допиті в поліції, чому не виказали своїх наставників? Адже ж їх нещадно били, мордували голодом і холодом, ба навіть присудили до страшної страти, а вже одне це повинно було б чудодійно вплинути, розв'язати язика. Це ж тобі не якийсь там чорний затверділий корінь, не оті мовчазні й понурі залізничники, в самих навіть поглядах яких палахкотить вогонь фанатизму. Це ж іще юнаки, зелень, майже діти, вони просто не можуть знести таких тортур, вони мусили заговорити. Але ж знесли, не заговорили...

Мабуть, слушно, цілком слушно визначив з самого початку причину, правильно пояснив барону Шмідту, своєму шефові: їх скривдили, надто скривдили й озлобили там, у відділенні. Скривдити, озлобити дитину — це небезпечно, це величезна помилка не лише для вихователя, а й для юриста. Дитина стає тоді особливо затята, неймовірно жорстока й мстива. По собі знає... Було і з ним таке...

Якось, тоді як він учився у восьмому класі Лубенської гімназії, посварився на уроці з Петром Вакуленком, своїм сусідом по парті. За що посварилися, вже забув. Взагалі вони часто сварилися, бо ворогували. Пауль ненавидів Петра, якого чомусь, явно незаслужено, обожнював майже весь клас. (Ну хто він такий? Син простого селянина. Дивно, як це попав у гімназію...) Петро недолюбував Пауля. Сварка закінчилася тим, що вони розквасили один одному носи. Втрутився вчитель, поставив обох у куток.

«На великій перерві будемо боротись, і я тобі покажу, чия буде зверху»,— кинув стиха Пауль.

«Можеш вважати себе вже на лопатках»,— огризнувся Вакуленко.

«Ти лопух і гречкосій»,— сказав йому зневажливо Пауль.

«А ти...» — тут Петро Вакуленко прикусив язика, бо до них уже йшов учитель. Підійшов, мовчки ляснув обох лінійкою і далі повів урок.

На великій перерві вони почали боротись, і невдовзі Пауль уже лежав на лопатках. Коли його звільнили хлопці, Пауль сказав тремтячим голосом:

«Я посковзнувся ненароком... Давай іще попробуєм».

Попробували. І цього разу переміг Петро.

Пауль, паленіючи від сорому та люті, гірко сплакнув, але все одно не підкорився, заявив:

«Завтра будемо боротися заново».

«Завтра буде те ж саме, що й сьогодні»,— мовив незворушний Петро.

«Побачимо»,— відповів Пауль.— Але поборемось з однією умовою: переможений повинен вимазати собі обличчя чорнилом і так піти на урок».

«Ну, то не забудь — візьми з собою мило,— ехидно всміхнувся Петро,— щоб у тебе було чим одмивати пику».

Пауль тепер знав, що подужати Петра, дотримуючись заведених правил, він не зможе. Але ж треба, неодмінно треба хоч єдиний раз, а подужати. Тільки як це зробити?.. Байдуже як, лише подужати.

Наступного дня, ідучи в гімназію, Пауль не взяв із собою мила, як радив Петро, а прихопив з дому довге гостре шило й пляшечку чорнила.

Подивитися боротьбу двох запеклих ворогів вийшли всі хлопці.

Петро і Пауль узялися за пояски, почали «водитися». «Водилися» довгенько. Врешті Петро розгойдав Пауля, покругив круг себе й повалив на землю. Вже збирався сісти на побороного верхи, як це й належало за правилами, та раптом ойкнув, поточився і впав. Раз — і Пауль осідлав супротивника, міцно вхопив його за комір.

Гімназисти остовпіли від здивування, Петро лежав непорушно із заплющеними очима, а Пауль заливався од щасливого сміху.

«На, маж, маж тепер себе чорнилом!» — реготав, дістаючи з кишені пляшечку.

Блідий, знищений Вакуленко врешті розплющив очі, процідив крізь зуби:

«Завбачливий гад... Приніс-таки... Тільки чим ти мене оце...» — він не доказав, застогнав од болю й... знепритомнів.

Пауль перелякався, чкурнув додому.

Пізніше йому розповіли, що Петра довелося відливати водою, одвезти в лікарню. Там оглянули його, знайшли на животі невеличку рану. Глибокий прокол печінки — такий був діагноз лікарів. Невдовзі батько забрав з лікарні хворого сина в село, і після того Петро вже більше не з'являвся в гімназії. Казали: нездужає весь час.

Проте їм випало ще раз зустрітись на віку, стрітись вже дорослими. Саме він, Петро Вакуленко, і зловив з своїми друзками-партизанами його, Пауля, тоді, коли він тікав з Лубенщини. Хотів розстріляти, але не вийшло, Пауль його ошукав і вирвався...

Вольф, розхвилювавшись од спогадів, встав з-за столу, пройшовся по кабінету.

Ні, він не буде їх бити, не буде озлоблювати, він інакше з ними поведеться. Скаже:

— Будьте ж розумними, будьте, хлопці, тверезими, зважте все і подивіться правді у вічі...

Ці слова слідчий вимовляє голосно, так, немовби хлопці вже сиділи перед ним. Далі поправляє свою чорну пов'язку, пригладжує долонею русяве волосся на голові і натискає на кнопку сигналу.

О, заявився,— сердито блиснула очима бабуся, як тільки Борис зайшов до хати.— Де ти гасав?

— Не знаєте? Ось! — виставив наперед, мов щит, книжки.— У школу ходив.

— Таж уроки відмінили. Всі школярі давно поприходили.

— Я ще на мітингу був. Тоді в погребі ховався.

— Хіба ж так можна, синку? — докірливо мовила мати.— Ми переживаємо, а тобі байдуже.

— Візьми прив'яжи он до лави і нехай сидить, як квочка, доки не зрозуміє,— сказав дідусь.

— А доведеться не випускати із хати...

Але ще тієї ночі вони самі ж пустили його з дому, ніби зовсім забули про свою нахвалку.

Перед світанком у прицілкове вікно хтось постукав нетерпляче — раз, удруге.

Дідусь спав на лаві біля дверей. Встав, поволі вичалапав надвір.

— Хто то, Антоне? — запитала бабуся, коли він вернувся в хату.

— Нестір Малій.

— З Нижнього Булатця?

— Еге ж.
— Чого він?
— Цидулку привіз од Павла. Просив Марії Гайдаїсі передати.
— А сам чого не одніс?
— Каже: ніколи. В депо спішить. Уночі приїхав з Гребінки, поки сходив додому — час вийшов, уже треба на паровоз.
— Може, щось нагальне. Однеси.
— Давайте я однесу,— тихо озвався з розкладайки Борис.
— Лежи,— гримнула на нього бабуся.— Зараз таке коїться...
— Та вже ніби втихомирилось,— мовив дідусь.— Казав Нестір, що німців відігнали до мосту.

— Ну, то нехай несе,— дозволила мати.— Він швидко змотається. Борис підхопився з постелі. Одягнувся вмить. Забрав у дідуся записку, складену в пакетик, наче для порошку, і мерщій до дверей. Побоявся, що передумають і не пустять. Йому ж хотілося, щоб тітка Марія якнайскоріше одержала звістку від дядька Павла. Борис майже щодня навідував тітку. Вона тепер від ранку до вечора сама. Тамара ось уже другий місяць працює. Спершу — санітаркою в пересильному госпіталі на вокзалі, а після того як госпіталь виїхав — секретаркою і креслярем у військовій комендатурі, що переселилася кілька днів тому на станцію в бронепоезд. Коли вчора, по дорозі до школи, він забіг до тітки, вона була дуже стривожена. Раніше дядько Павло кожного вечора приїздив після роботи додому, а це ось уже третю добу не з'являється і звістки про себе ніякої не подає. Тамара кілька разів дзвонила по телефону в Гребінківське депо, але не додзвонилася. Що з ним сталося, так і не знали. І ось врешті обізвався-таки. Зрадіють і тітка, і Тамара, як принесе їм записку.

— Дивись, зразу й назад,— наказала бабуся.

— Добре,— відповів Борис, причиняючи двері.

Хіба знав, хіба міг передбачити, що знову не скоро повернеться додому?..

Щоб скоротити собі шлях, подався городами й садами, крученою стежкою через яр. Вибрався на Залізничну вулицю неподалеку від станції. Звідти можна без перепочинку, одним духом, домчати до тітчиного будинку. Уже вдихнув для бігу на повні груди прохолодного повітря... і зупинився. Попереду з сутіні зненацька виринула згорблена постать. Помітивши Бориса, зустрічний ураз метнувся вбік — у живопліт із жовтої акації, якою був обсаджений двір навпроти, і притаївся там.

«Хто то? — здивувався Борис.— Чого він мене злякався?!. Може, шпигун чи диверсант?..»

І одразу ж пригадалася пригода, що трапилася з ним нещодавно. «Може, і такий «шпигун», як ото бородатий?.. Та ні, хтось хоче настрахати мене. Адзуськи! Не вийде...»

Повагавшись трохи, рушив спроквола вперед.

Невідомий також вийшов із кущів, посунув назустріч.

«Ясно,— незабаром упізнав його Борис.— Васько з базару. От іще голова-макітра, не догадався зразу».

— Ти? — зупинившись неподалеку від Бориса, запитав стиха Васько.

— Ні, не я.

— Щоб ти сказився! Отак налякав, дурний.

— А чого тобі лякатися?

— Нікого я не боюся. Просто так. Бачу, хтось іде...

— Ну й що, як іде? А тобі що до того?

— Та, та... — зам'явся.

— От чудило! — усміхнувся Борис.

— Слухай, — пожвавішав Васько, — хочеш, покажу щось? Як корешу.

— Що ти мені покажеш?

— Ходімо! — ухопив Бориса за лікоть.

— Куди?

— Не бійся, дурний, ходім!

Борис звільнив руку від чіпких Васькових пальців, попростував за ним до живоплоту.

Васько виволік із куца великий лантух, витяг із нього якусь лахманину.

— Ось, — ткнув її Борисові.

— Що це?

— Не бачиш! Штани. А ось піджак, — витяг іще одну одєжину. — Тут аж п'ять таких костюмів і двоє пальт. А то сорочки, картузи, сукно, коробка шпильок.

— Де ти взяв? Обікрав когось?

— Тю, дурний! Нікого я не обкрадав.

— Де ж це ти набрав?

— В магазині. Хтось замки поодбивав — заходь, бери, що наравиться. Я вже другу ходку роблю. Біжи й ти, поки не пізно, а то все розтягнуть.

— Знаєш, що за це тобі буде?

— Ха-ха... — засміявся Васько. — Нічого не буде.

— А як міліція довідається?

— Не довідається. Міліції нема. Дременула.

— Що ти верзеш, пришелепуватий?

— Що чуєш. Не знаєш хіба — німці в Лубнах.

— Відігнали вже.

— Нікуди не відігнали. Вони міст перейшли й стали. Не захотіли на ніч заходити в город.

— Хто тобі казав?

— Усі кажуть. Ото від мосту й стріляли до півночі.

— Сьогодні їм дадуть!

— Хто дасть?

— Наші.

— Як вони дадуть, коли німці на танках?

— А бронепоезд? Він як жажне з гармат, розлетяться їхні танки на друзки!

— А-а, що з тобою балакають, — махнув рукою Васько. — Мені ніколи. Я пішов, — нахилився до лантуха.

— Ось побачиш, розкажу, що ти обікрав магазин.

Васько випростався, ступив до Бориса, ткнув йому під самий ніс кулацюру.

— Понюхай, чим пахне?

— Не лякай! Не на того напав. Бачили вже таких.

Знав! битися Васько не буде, лиш нахваляється.

— Та ти не сердься, дурний,— опустив кулака Васько.— Це я пошуткував. Хочеш, дам тобі костюм? Будь тільки корешом.

— Не треба мені краденого.

— Ну й дурниці! Ніяке це не крадене. Наші ще спасибі скажуть, що забрав. А то німці заграбастали б. Ясно?.. Піддай мені,— вхопився за лантух.

— Сам піддавай,— сердито кинув Борис і пішов од нього.

...Двері відчинила тітка Марія.

— Що трапилось, Борисику? — сполошилася.

— Записку приніс од дядька.

Тітка забрала записку, поспішила в квартиру.

В світлиці горіла лампа. Вікно було завішане ковдрою. Тамара стояла біля столу, на якому лежала купа якихось паперів, книжок.

— На, читай. Од батька! — віддала записку дочці. Тамара розгорнула пакетик, нахилилась до лампи.

«Дорогі мої Маріє і Томо! Склалося так, що я ось уже третій день не можу приїхати додому. Можливо, й сьогодні не приїду. Прошу вас, зразу ж, як тільки одержите цю записку, збирайтеся і виїжджайте з Лубен. Справа дуже серйозна... Баритися не слід... Зверніться до начальника станції, він улаштує вас на поїзд. Не шкодуйте речей — це важливе, беріть із собою найнеобхідніше. Не забудьте про документи: візьміть свої і мої. Міцно цілую вас, любі. Павло. Татко».

— Лишенько! — заломила руки тітка.— Він же нічого ще не знав, як писав. Куди ж нам їхати, коли всі путі-доріженьки перетято?..

В очах у неї заблищали сльози.

— Не треба, мамо,— обняла її Тамара.— Не розстроюйтесь.. Фашистів іще відіб'ють.

Раптом будинок сильно трусонulo вибухом, аж ковдра впала з вікна.

Надворі вже світало.

За другим, ще сильнішим вибухом відчинилася кватирка, в кімнату війнуло прохолодою.

Уривчасто, дрібно застрекотав на станції зенітний кулемет.

Чути було гудіння літака.

— Німецький,— визначив Борис.— Бомби скинув.

Тамара загасила лампу, зняла з спинки стільця теплу суконну жакетку, темно-синій берет.

— Мені треба йти.

— Ой, донечко, що ж воно буде? — схилилася їй на плече мати.

— Не журіться. Комендант говорив: у Лубни фашистів не пустять... Тамара одягнула жакетку, наділа берет.

— Мамо, оці документи й книжки, що я відібрала,— показала на стіл,— заховайте.

— А портрети? — кивнула на стіну тітка.

— Портрети?..— задумалася Тамара.— Поки ще нехай...

Вийшли надвір усі троє. Стали на веранді, прислухалися.

Змовкли зенітні кулемети. Ледь чутно гудів угорі десь за станцією ворожий літак. Мабуть, той, що кидав бомби.

Тамара повернула обличчя до матері і, ніби боячись порушити тишу, сказала півшепотом:

— Піду.

Борис проводжав Тамару до самої станції. Вона була засмучена, мовчазна. Прощаючись, попросила:

— Борю, відвідуй частіше маму, бо я, мабуть, не скоро повернуся. І тато хтозна-коли вирветься додому.

— Чого там, повернешся,— хотів розважити.— Ось німців поженуть, тоді...

— Не знаю, не знаю...— перебила.— То я заспокоювала маму, а...— і не докінчила.— Ну, бувай, Борю. Пора.

— Бувай!..

Стояв задумливий, дивився на сестру, яка все віддалялась.

«Не знаю, не знаю...» Напевно щось знає, але не захотіла сказати...

Коли Тамару поглинули передранкові сутінки, Борис перетнув колії, попростував додому.

— Ей, друже!

Повернувся на голос.

На запасній лінії біля товарного вагона махав рукою червоноармієць.

— Іди сюди!

Борис підійшов.

— Не поспішаєш?

— Ні.

— Поможи віднести ящики з кулеметними стрічками. Недалеко — на Радянську, до меблевої фабрики.

— Добре,— згодився Борис.

— Товаришу старшина! — гукнув червоноармієць у відчинені двері затемненого вагона.— Є помічник. Давайте чотири.

Невдовзі у дверях з'явився опасистий старшина з двома плескати-ми жерстяними ящиками, пофарбованими зеленою фарбою. Подав їх червоноармійцеві. Потім виніс іще два.

— Бери,— кивнув Борисові на ящики червоноармієць.— Тобі — два, мені — два, поділимось чотирма,— проспівав речитативом дитячу примовку.

Він хотів іти через привокзальну площу, та Борис сказав, що до меблевої фабрики можна дістатися іншим шляхом — стежкою понад залізницею, далі навпростець садами, подвір'ями. Так буде ближче і швидше.

— Веди! — звелів червоноармієць.— Нам таки й треба швидше. Уже розвидняється, скоро посуне німець.

Як вийшли на стежку, червоноармієць запитав Бориса:

— Де живеш?

— В Осовцях.

— Це там, за станцією?

— Угу.

— А я з-під Пирятина... Уже тиждень тут і не можу вирватися додому. З весни не бачився з мамою. Як приїжджав на Перше травня ще з університету і досі. Обіцяло начальство відпустити в цю неділю, був би провідав, хоча б здрастуйте-прощайте, так на тобі — прорвали, гади, фронт, з тилу зайшли...

Коли вибралися на Радянську вулицю, зі сходу долинуло натужне ревіння танків.

— Посунули... — зітхнув червоноармієць.

У дворі навпроти меблевої фабрики їх спинив сивий пишновусий бровастий дід. Борис знав його — сторож із депо, дід Карпо, колишній кавалерист і червоний партизан. Колючий та гостроязичкий дідуган, нікого не мине, щоб не шпигнути дошкульним словом. Борис привітався, але дід Карпо не відповів йому, звернувся до червоноармійця:

— Так як же воно буде, парубче, придержите чи не придержите німців?

— Постараємось придержати, дідусю.

— «Постараємось...» — перекинув його дід. — Щось не дуже видно вашого старання...

Червоноармієць нічого не відповів, спохмурнівши, рушив повз невисокий будинок до воріт.

— Та ти не обижайся, це я так... Ви що? Ви рядові, не вас про це питати... — бубонів їм услід старий.

Обіч дороги під високим насипом — переїздом до фабрики — сиділи два бійці: один — біля кулемета, націленого вздовж вулиці до базарної площі, другий — біля купки гранат.

— Миколо, вистачить? — підійшовши до них, спитав червоноармієць кулеметника.

— Скільки в нас є? Одна, дві, три, чотири... Вісім стрічок. Дев'ята заправлена. Думаю, вистачить. А це що за герой з тобою? — глянув на Бориса.

— Помагав нести.

— Молодець!.. Ну, а тепер, хлопче, біжи додому, бо незабаром таке почнеться — на небі жарко буде!

— Я не боюся, — поважно сказав Борис.

Він одразу, як тільки побачив бійців з кулеметом і гранатами, подумав: треба залишитися з ними. Це ж випала така нагода: взяти участь у справжньому бою! Бійцям він, звісно, не завадить, навпаки, якщо їм знову треба буде в чомусь допомогти, з радістю допоможе. Цікаво, а чи дадуть вони йому хоч раз построчити з кулемета? Може, й дадуть — ящики ж носив... Звичайно, воно й страшнувато тут... Ну то й що? А кому не страшно на фронті? Всім страшно. І оцим ось бійцям, мабуть, страшно, бо ніхто не знає, як буде... Ні, треба залишитися, він же не боягуз якийсь. Нехай

і перетремтять, зате потім... у-у, потім буде що розповідати хлопцям. Вони ще й не віритимуть. Нічого, доведе, оно дід Карпо підтвердить. Ох і заздритимуть!..

— Ні, біжи, біжи! — розгадавши його намір, наказав кулеметник. — І якнайшвидше!

— Тут небезпечно залишатися, — розважливо мовив червоноармієць, з яким принесли кулеметні стрічки. — Куля, ніби та оса, вона не розбирається, де військовий, де цивільний, де дорослий, де дитина, кожного може вжалити. Давай, друже, чеши додому!

Нічого не вдієш, довелося Борисові підкоритися наказу.

Тільки перетнув вулицю, під мостом після кількогодінної мовчанки знову гримнули гармати, зататахкали кулемети, заляскали постріли з гвинтівок.

Борис оглянувся: може, бійці передумають, повернуть його назад. Раптом над головою прошумів снаряд.

— Лягай! — крикнув кулеметник, припавши до землі.

Та Борис не встиг ворухнутися, як снаряд уже вибухнув. Зовсім близько просвистіли осколки.

— Лягай! — закричали бійці.

Борис розгубився. Спочатку хотів сховатися за товстим стовбуром ясени, що ріс коло тротуару, тоді кинувся до паркану, вскочив у двір, через який щойно переходив з червоноарміємцем.

Там його зупинив оклик:

— Чого гасаєш, скажений? Гайда в хату!

Повернув голову на голос — з квартирки визирав дід Карпо.

Коли вскочив у хату, дід загнав його у куток під мисник. Сам же, сердитий, сновигав по кімнаті, виглядав у вікна, люто блискав на Бориса почервонілими очима й викрикував, мовби до головнокомандуючого всієї Червоної Армії:

— На чужій землі?! Ні п'яді?! Малою кров'ю?! Великим ударом?!.

А Борисові, ніби він і справді був отим головнокомандуючим, боляче дошкуляли дідові докори. Сидів навпочіпки на долівці біля відра з водою, присоромлено й ображено зиркав на старого.

— Іч, іч, як тікають! Аж п'ятами блискають! — загледів когось із вікна. — Страхополохи нікчемні! Спідниці вам одягнуть, а не галіфе!..

Невдовзі вчули дужий натужний гуркіт, що все наростав і наростав. Двигтіла під хатою земля, дзвеніли у вікнах шибки, дзеленчав у миснику посуд, ходили по воді у відрі кола. То йшли танки. Вони погналі стрілянину аж за місто.

Дід Карпо перестав сновигати по кімнаті. Зімкнувши на переніссі такі ж кошлаті, як і вуса, брови, стовбичив біля вікна, дивився на вулицю, звідки чулося безперервне гудіння й тріскотнява.

Борис підвівся з кутка, боязко, непевно підійшов до старого. Став коліньми на ослі, також припав до вікна.

Кам'яною повз дідове подвір'я нескінченною валкою сунули автомашины, бронетранспортери, самохідні гармати, мотоцикли. І жодного пішого чи кінного.

Згадавши про бійців, які залягли з кулеметом і гранатами, Борис

поглянув під насип. Кулемет так само стояв націлений вздовж вулиці, а біля нього лежало двоє...

Нараз із дороги звернула чорна горбата легкова, за нею три вантажні криті автомашини. Підїхали до двору, зупинилися. З легкової виїз стрункий молодий німецький солдат у сіро-зеленій формі, підбіг до воріт, крутнув дерев'яну цурку-завертку, розчинив їх. Він так швидко й спритно те зробив, ніби йому й раніше доводилося мати справу з дідовими ворітьми. По тому відступив убік, і машини рушили в двір.

Дід Карпо відсахнувся од вікна, турнув з ослона Бориса, метнувся до низького короткого тапчана, що стояв під глухою стіною, приліг на нього.

— А ти сідай коло мене,— наказав Борису.

Занишкли, дослухалися гулу автомашин, який долинав у кімнату з двору, з тривогою і острахом ждали, що буде далі.

Скоро той гул стих, натомість почувся чужий гомін. А незабаром загупотіло на ганку, виснули сінешні, потім хатні двері, і в кімнату ступив юний, хіба що років на три старший за Бориса солдат, який відчиняв ворота.

— Guten Morgen!⁵ — мовив по хвилі до Бориса і діда.

Дід Карпо, звичайно, не зрозумів, що сказав німчик, Борис же добре знав зі школи те привітання, проте не відповів на нього.

— Krank?⁶ — звернувся до діда солдат.

Дід Карпо ворухнувся на тапчані, нахмутив брови, буркнув сердито:

— Крав?.. Нічого я не крав...

— Krank! Krank! — опам'ятавшись, закивав головою Борис.—

Це він, дідусю, питає по-своєму, по-німецьки, чи ви хворі,— пояснив.

— Говори — хворий. Крав, крав,— і собі закивав старий.

— Schlecht, sehr schlecht...⁷ — скривився молодик.

Понишпоривши очима по кімнаті, вгледів біля мисника відро з водою.

— Ich brauch' Wasser⁸, — тицьнув пальцем на відро.

— Що він каже? — поглянув на Бориса дід Карпо.

— Мабуть, хоче води.

— Вода, вода,— підтвердив солдат.

— То дай йому.

Борис дістав із мисника кухоль.

— Nein, nein! — замотав головою.— Ich brauch' viel Wasser, den ganzen Eimer!⁹

Борис нерозуміючи здвигнув плечима.

Тоді солдат знову тицьнув на відро, потім на двері.

— Ясно,— збагнув нарешті дід Карпо,— хоче забрати з відром, щоб усіх своїх напоїти. Візьми, візьми,— дозволив.

⁵ Добрий ранок!

⁶ Хворий?

⁷ Погано, дуже погано...

⁸ Мені треба води.

⁹ Ні, ні! Мені треба багато води, все відро!

— Шпа-сі-ба,— ледве спромігся вимовити німчик.— Nimm, Klei-
ner,— показав Борисові на відро,— komm mit!¹⁰

Стояв, роззублено зиркав то на солдата, то на діда.

— Keine Angst¹¹ — усміхнувся молодик і злегка підштовхнув його до мисника.

Борис узяв відро, неохоче пішов за солдатом.

Крім легкової і трьох вантажних автомашин, у дідів двір та садок заїхало ще кілька мотоциклів з колясками. Метушилося десятка півтора солдатів. На них, як і на цьому німчикові, що примусив Бориса нести відро, була однакова сіро-зелена суконна форма: штани заправлені в короткі й широкі халяви ялових чобіт, мундири з великими накладними кишенями і темно-коричневим коміром, дзьобата пілотка. Всі були підперезані ремінними поясами з блискучими бляхами-пряжками.

Молодик привів Бориса в садок під стару розлогу яблуню, де поруч з легковою машиною сиділи на лавочці біля вкопаного приземкуватого столика два літні худорляві офіцери. На відміну від солдатів, вони були взуті в хромові чоботи з вузькими й високими, до самих колін, халявами, у галіфе, а замість пілоток — здоровенні картузи. Крислаті, вигнуті човником, облямовані на околицях і козирках срібними візерунками, прикрашені кокардами. Їхні військові чини засвідчували ще й якісь позначки на погонах і петлицях.

Німчик, який, певно, був денщиком у тих офіцерів, метнувся до машини, відчинив багажника, дістав рушник і мильничку.

Офіцери підвелися з лавки, підійшли до Бориса, нахилившись, наставили пригорщі.

Борис зачерпнув кухлем води, линув одному, другому.

Після офіцерів помив руки і молодик. По тому він звелів Борисові віднести воду солдатам у двір, а сам заходився накривати столик.

Відніс їм відро і рушив до воріт — хотів поглянути під насип, але денщик покликав назад, у садок.

Столик під яблунею був уже засланий скатеркою. Посередині стояла висока з барвистою етикеткою пляшка, довкола неї лежали нерозкриті бляшанки з якимись консервами, непочата головка сиру, брусок масла, перев'язана шпагатом товста, як качалка, копчена ковбаса, біла пшенична хлібина, ножі, виделки.

Борис повернувся, поплентався з садка.

Дід не влежав довго на тапчані. Бентежився: що німці коять у садибі? І за Бориса переживав — чи не покривдять його? Узяв ціпок, потихеньку видибав на ганок. Побачив Бориса, підкликав до себе.

— Уже відпустили?

— Відпустили.

— Ну й добре...

Солдати, миючи руки, бризкали водою, галасували, реготали. Не

¹⁰ Бери, хлопче, іди зі мною!

¹¹ Не бійся!

вгамувалися й тоді, як посідали кількома гуртками на розстелених поблизу машин плямистих плащ-палатках їсти.

Офіцери їли мовчки, не поспішаючи. Тільки чомусь не познімали картузів, не запросили денщика на свою трапезу. Він, як справдешній офіціант, метушився коло столу, раз у раз наливав їм у чарки того напою, що був у плящі з барвистою етикеткою, запобігливо підсовував наїдки.

Борис поглядав під насип, де лежали бійці.

«Невже їх убито?.. А може, поранені?.. Як узнати? Збігати? Але що, як німці тоді й мене?.. Дід, мабуть, теж пішов би, авжеж пішов би, бо також позирає туди, та, бач, не йде...»

Поївши, офіцери вийшли з саду, стали на воротах. Оглядали вулицю, стиха щось джеркотали. Вони, як уїжджали в двір, видно, не примітили бійців. Побачили лише тепер. Враз пожвавішали, заговорили голосніше, рушили до них.

Борис та дід, повагавшись трохи, подалися слідом.

Рух на дорозі вже майже припинився: чи не в кожному дворі й попід дворами, на обочинах кам'янки і на тротуарах стояли машини й мотоцикли.

Коли офіцери зійшли на насип, один з лежачих мовби ворухнувся.

«Живий!» — тенькнуло серце в Бориса, і він, знехтувавши острах, наздогнав, випередив офіцерів, перший підбіг до бійців.

Глянув на них, і надія, яка досі теплилася в ньому, одразу розвіялася, — обидва бійці були мертві.

Тієї ночі Анатолій і мати зовсім не спали, не навідувалися до дому. До самого ранку з санітарками та сестрами міської лікарні переносили з інститутського підвалу тяжкопоранених. Потім, коли в місті вже почався бій, допомагали ховати по всяких комірках, за капелках, на горищі, під ліжками медикаменти, продукти для хворих — мішки з борошном, крупами, сіллю, цукром, ящики з печивом.

Невдовзі, як стихла стрілянина, в лікарню пришкандибала літня санітарка тітка Дунька. Жінки й дівчата називали її просто Крива Дуська — санітарка припадала на ліву ногу.

— Як там?

— Де наші?

— Німців одігнали? — обступили Криву Дуську.

— Хіба вони тут не були? — обвела їх здивованим поглядом.

— Не були.

— То скоро будуть. Наших уже нема. Повтікали... Та ви не бійтеся, німці зовсім не страшні, вони такі... ну такі ж, як і наші... як оце ми. Я спочатку теж боялася. Сиджу в хаті, тремчу. Тоді почула дітські голоси. «Вчулося, — думаю, — чи що?» Прислухалася: ні, не вчулося, гомонять діти. Виглянула на вулицю: машина стоїть, біля неї юрба хлопчаків і німців з півдесятка — роздають щось дітям. Бачу: й сусідка появилася, і її не займають. Посміліла я, вийшла з хати. Нічого. Гелгочуть по-своєму, сміються, дали й мені ось гостинця, — витягла з кишені довгополого чоловічого піджака жменю

загорнутих у кольорові папірці цукерок.— Візьми, Люсю, попробуй,— простягла дівчині в матросці.

Дівчина мотнула головою.

— Не хочу.

— Чого ти?

— Не хочу,— повторила та і відійшла вбік.

«Молодець!» — похвалив її в думці Анатолій.

Цікаво, що це за дівчисько? Великі чорні уважні очі, хлоп'яча зачіска, матроска, на ногах маленькі запилені сандалики і білі шкарпетки... Він десь її уже бачив. Де?.. Ага, здається, вночі, коли вони, вибиваючись із сил, перетягали поранених. Ще тоді він помітив її і подумав: «Дивись, яка завзята й жилава! Чия це?.. Ніби не наша, не лубенська...»

— Ну, тоді давайте ми попробуєм. Беріть,— звернулася до сестер і санітарок Крива Дуська,— узнаємо, які в німців канахвети.

Анатолій стояв осторонь гургу, в кутку біля вікна, притулившись до прохолодної цегляної стіни. Все тіло його гуло від перетому, від тієї страшної ночі, котру він уже ніколи не забуде. Тієї страшної ночі... Хіба вона вже скінчилася? Тільки починається... Та невже все отак просто — вчора тут були наші, а сьогодні вже німці? Як повірити в це? Як примиритися? Адже кілька днів тому на мітингу казали, що не мине й двох тижнів, як Червона Армія розіб'є фашистів і пожене їх у Берлін. Ба навіть під вечір, як повтікали з окопів, у парку якийсь рожевощокий запевняв, що німці ніколи не вступлять у Лубни, десант їхній, мовляв, буде розбито. Десант... Який там десант, коли...

Анатолій відчув: хтось ткнув йому щось у руку. Поглянув. Цукерка. «Полунична» — прочитав на обгортці. Гм, та це ж наша, такі самі цукерки він бачив у крамниці на Засуллі. Чи не там їх узяли німці?

— А цукерки, тітко, не німецькі, а наші,— мовив.— Подивіться...

Він повернув цукерку тітці Дуньці і знову став у куток.

— Та невже? А й справді, наші канахвети. По-лунич-ні... Ти дивись... А я й не туди. От харцизяки, як обманули...

За вікном почувся шум мотора. Анатолій визирнув.

У двір лікарні в'їхала німецька легкова машина. З неї вилізли три солдати, офіцер і водій.

Санітарки і сестри розбіглися по лалатах і кабінетах. Анатолій з матір'ю, тіткою Дунькою і Люсею залишилися у вестибюлі.

Водій позачиняв за офіцером та солдатами дверцята, знову заліз у машину. Солдати ж, тримаючи на грудях свої короткі, тонкодулі, націлені на лікарню автомати, рушили до входу. Слідом за ними простував і офіцер.

— Ходімо звідси,— підступила до Анатолія дівчина в матросці. Взяла його за руку й потягла до сходів на другий поверх.— Краще ходімо...

Анатолій подивився в її великі чорні очі, повні тривоги й страху, і покійрно пішов за нею східцями вгору.

— Звідки ти? — запитав, як вимерли на другий поверх.

— Я — киянка, — відповіла Люся і глянула вниз, у вестибюль, куди саме зайшли солдати і офіцер. — Я приїхала в Лубни з дитячим будинком. Утікали від німців...

Офіцер зажадав головного лікаря. Тітка Дунька пішла кликати. Він довго не з'являвся. Офіцер нетерпляче тупцявся на місці, все хмурніючи. Солдати мовчазно стояли поруч.

Врешті прийшов головний. Офіцер сердито й зневажливо глянув на нього, ламаною російською мовою сказав, що хоче подивитися лікарню, і рушив у коридор.

Позазиравши до палат на першому поверсі, де були тільки старі та діти, німці піднялися на другий. Тут лежали вперемішку з хворими чоловіками-лубенцями тяжко поранені червоноармійці. Солдати підходили до кожного ліжка, грубо зривали з лежачого ковдру, і, якщо під нею виявлявся перебинтований, офіцер брав його на лік:

— Айн... цвай... драй... фір...

Він перерахував усіх червоноармійців. Потім сказав, що відтепер лікарня відповідатиме за бійців, коли хоч один з них десь подінеться, її керівництво, а надто головний лікар буде суворо покараний, покараний смертю — розстрілом.

— Йо, йо, рострелом. Пах, пах... — зробив рукою красномовний жест.

Коли машина поїхала, лікарі, сестри й санітарки подивилися одне на одного: «Що буде далі?..»

Анатолій шепнув матері, що йде додому, і хутко вибіг надвір.

Яскраво світило сонце, гнало по землі теплу хвилю, сліпило очі. Місто — як і вчора, як і позавчора, як рік тому! Наче нічого не змінилося. Наче не було тієї страшної ночі з стріляниною і гуркотом, не було крику поранених: «Тягни, браток, помаленьку, я видужаю і ще повоюю», не було отих нахабних і жорстоких окупантів, що вдерлися до лікарні...

Ой ні, змінилося, і ще як змінилося! Тільки поглянь навколо, поглянь пильно! Якесь насторожена, якась неприродна тиша залягла тепер на порожніх вулицях міста, навіть клени вздовж кам'янки не тріпотіли листям, ніби дослухалися до чогось невідомого і тому страшного.

Неподалеку свого дому, на розі двох вулиць Анатолій зупинився від несподіванки і подиву. Німецький солдат, прилаштувавши до мотоцикла електричну машинку, стриг хлоп'яка. Поряд стояло уже кілька пострижених дітлахів, решта малюків чекали черги. Німець виконував свою роботу з видимою гордістю і задоволенням, він поплескував долонею по стриженій голові хлоп'яка і кричав, розтягуючи рота:

— Гут, гут! Карош! Давай другой! Німецька порядок і культура... Карош!..

Цокотіла машинка, на пилюку летіли дитячі чуприни. А на дорозі стояв офіцер з кінокамерою і знімав вуличну сцену.

Вражений побаченням, Анатолій не міг зрушити з місця.

Солдат помітив юнака, махнув йому рукою:

— Гут! Карош! Давай, давай! Бітте! Без деньги...

Анатолій стрепенувся, квапливо пішов далі.
На фасадній стіні свого будинку заглядев білий аркуш паперу.
Німецьке оголошення.

ВІД МІСЦЕВОЇ КОМЕНДАТУРИ

Ваше місто звільнено від комісарів і більшовиків.

З сьогоднішнього дня в місті встановлюється комендантський час. Усім мешканцям забороняється виходити на вулицю від 18 до 5 години за німецьким часом. Порушники цього наказу можуть бути розстріляні.

Той, у кого буде виявлена зброя або інше військове знаряддя, вважатиметься бандитом і розстрілюватиметься.

Хто буде давати притулок особам, що належать до советських військових сил, будуть розстріляні, а їхнє майно буде конфісковане.

Хто знає і не повідомить негайно комендатурі або німецьким військам про осіб, які мають советські доручення, будуть покарані смертю.

Місцевий комендант.

Леле, скільки погроз одразу!.. Та ще й які погрози!.. Наче в них, у німців, і кари іншої немає, як розстріл, смерть...

А про які то «советські доручення» тут пишеться? Як це зрозуміти?..

Не встиг Анатолій поміркувати, як побачив: по вулиці, скрегочучи, котилася двоколісна бідарка; в бідарку, замість коня, був запряжений літній чоловік з сивим кучерявим чубом, що злипся від поту й куряви, а на бідарці сиділи німецькі солдати.

Бідарка порівнялась, і Анатолій упізнав запряженого — Циткін, завідуючий бакалійної крамниці. Циткін важко дихав і дивився в землю, чи боявся спіткнутися, впасти, чи соромився поглянути в очі поодиноким зустрічним.

Солдати голосно реготали, хльоскали його лозиною, вигукували: «Юда! Юда!..» Ті, хто побачив страшну, жорстоку картину, або ховалися в підворіттях, або одверталися.

Одвернувся і Анатолій. Швидко, наче і його шмагонули солдати тією лозиною, подався в двір.

«Так, саме так і мусило бути,— думав, біжучи.— Цукерки... Стрижуть малюків... То все для простачків, для довірливих, для реклами... Не витримали й півдня. Розвішали накази, лякають розстрілом, запрягли людину в віз...»

Анатолій одімкнув двері своєї квартири. Перше, що побачив у напівтемному коридорчику, це була миска з огірками. Відчув, як зголоднів. Глянув у розколоте дзеркало, що висіло в кімнаті біля столика. На нього дивилися глибоко запалі очі, щоки ввалились, навіть шия потоншала... Солив огірки, трощив їх, аж сік котився по грудях...

Рипнули коридорні двері, хтось обережно, мов злодій, зачовгав по підлозі.

Поглянувши в дзеркало, Анатолій побачив у коридорчику зіщулену, в окулярах постать німецького солдата. Він тримався за автомат, що висів на грудях, водив ним із кутка в куток і повільно йшов, не промовляючи й слова.

— Хто там? — спитав Анатолій.

Солдат здригнувся, відскочив убік і дав чергу з автомата. Густий білий пил від штукатурки заволів Анатолія.

Він закашлявся, вийшов з того клубка пилу.

— Halt!!!¹² — пронизливо заверещав солдат.

Анатолій зупинився.

— Hände hoch!!¹³

Анатолій не зрозумів наказу німця, нерухомо стовбичив посеред кімнати.

Солдат помітив, що перед ним безусий юнак, заспокоївся, однак запитав суворо:

— Комісар, болшевік, партісан ест?

На його вугристому короткому носі, схожому на картоплину, тремтіли величезні з товстими скельцями окуляри, шия витяглася, стала неприродно тонка й довга, пілотка з'їхала на потилицю.

Анатолій мимоволі посміхнувся — такий смішний був німець у своїй суворості.

Німець побачив усмішку, підступив, сердито ключнув Анатолія по руці дулом автомата, аж надкушений огірок випав на підлогу, і знову прокричав, мов недорізаний:

— Я спрашіваль тібья, рускій свінья: комісар, болшевік, партісан ест?

Анатолій, скривившись од болю, заперечливо похитав головою.

Солдат відштовхнув його до дверей, почав шастати по кімнаті. Зазирає під стіл, під ліжку, за скриню.

Хлопець стояв на порозі біля одвірка, дививсь на солдата. Рука в нього вже переболіла, та він все ще кривився від образи, від палючого почуття враженої, зганьбленої гідності. Досі Анатолія ніхто ніколи не бив. Правда, як ще був малий, мати іноді ляскала ганчіркою чи віником за якусь там провину. Але ж хіба це можна вважати за биття? Та й чинив те не хтось чужий, а рідна мати, якій все можна пробачити... Цей же заброда ні за що ні про що вдарив, штовхнув, вилаяв брутально, тепер нишпорить он по хаті, наче у себе вдома. І нікому не поскаржишся на нього, бо він сам і каратель, і суддя...

Щодалі Анатолій все більше й більше закипав, гнів його до німця-солдата ріс і ріс, ось-ось мав вибухнути, штовхнути до розплати, до помсти.

В одну мить пережив, побачив в уяві, як усе те має статися. Блискавичний стрибок... і вибитий з рук автомат з брязкотом падає на підлогу... По тому міцно, наче обценьками, обхоплює отетерілого німця за тонку й довгу шийку і душить, душить... Ще зусилля,

¹² Стій!

¹³ Руки вгору!

ще хвилина, і вже фашист, як важкий мішок, бухкає слідом за своїм автоматом додолу...

Все... Тепер можна витерти піт з обличчя, передихнути, можна помити руки...

Анатолій уже відчув, як у нього налилися силою і певністю руки, як вони почали тремтіти від нетерплячки. Він уже був готовий зробити стрибок, коли на сходах пролунав тупіт, двері хряпнули, в коридорчик убігли три німці.

— Was ist das? ¹⁴ — крикнув передній, звертаючись до Анатолія.— Хто стреляє?

Анатолій неквапливо зійшов з порога, кивнув на солдата.

Той підвів голову, побачив своїх, щось їм сказав і вийшов з кімнати.

Коли ковані чоботи одгрюкали й затихли, Анатолій безсило опустився на підлогу. Рясний піт вкрив його чоло, скочувався по обличчю. Прихилився до одвірка і заплющив очі. Важке зітхання полегкості вирвалося з грудей. Він відчув, що за ці кілька хвилин виріс, став дорослим. Відтепер його майбутній життєвий шлях, який, напевно, буде сповнений і великих труднощів, і найтяжчих випробувань, здавався хлопцеві не таким уже й страхотливим, як це уявлялося недавно. Пройдено якусь відстань, залишено позаду якусь грань, що пролягла між минулим і сьогоденним. І він вельми радів з того, що подолати цю грань йому довелося самому, без допомоги старших, без напуття товаришів і поблажливого поплескування по плечу.

Начитаний і вразливий, Анатолій якось заявив своїм друзям, що неодмінно стане капітаном далекого плавання і відкриє не один острів, побуває не на одному океані.

«Жити — значить подорожувати,— сказав він, торкаючи вказівним пальцем свого гоструватого носа.— На світі, окрім наших степів, гаїв і лісів, є ще й голубі лагуни і коралові рифи, є пальмові острови і ласкаві, як літепло, морські течії... Поряд із цим — суворий і гордий мис Горн... Не кожному судилося поладнати з мисом Горн, такий у нього невблаганний характер. Та є одиниці, котрі втішаються обставиною: після гуркотливого і страшного мису Горн постане мис Доброї Надії... Жити з почуттям, що після круговерті стихії, після танцю, від якого стигне кров, будуть привітні затоки, гостинні порти, що будуть нові небачені острови — ось моя мета!»

Хлопці, почувши таке, навперебій пророчили Анатолієві будучину надто туманну і надто непевну, бо хто ж повірить у щасливу зірку людини, яка марить якимись там голубими лагунами й кораловими рифами? Єдиний, хто його добре зрозумів, до кола шкільних друзів не належав. Це був Борисів дядько, Павло Гайдай, деповський приймальник паровозів, палкий мрійник і завзятий шахіст.

«Не смійтеся, хлопці,— сказав він,— не смійтеся. Нам потрібні,

¹⁴ Що таке?

дуже потрібні тверезі, цілком, повністю тверезі люди, ну, як оце ви. Але ж потрібні й отакі ось мрійники, поети дороги, я б сказав, поети далеких меридіанів...»

Анатолій переможно блискав очима в бік своїх надто заземлених друзів, котрі похвалялися стати машиністами паровозів, задиристо кивав головою і обіцяв узяти їх на свій пароплав у велику подорож як суднових механіків.

І ось тепер той мрійник, «поет дороги й далеких меридіанів», сидів біля одвірка й витирав піт з обличчя — він тільки-но вчинив подвиг: зважився власними руками задушити ненависного фашиста. Так, так, він би його задушив, неодмінно задушив, аби не з'явилися раптово оті три солдати. Радість від того, що не побоявся, що переміг у собі страх, війнула в душу кипучу хвилю бадьорості й сили. Що ж, будемо жити за законами, які принесла війна. Одсунемо поки що подалі, в найглибший закапелок душі мрії про подорожі й романтику океанських островів, займемося чимось реальнішим, буденнішим. Ну ось хоча б зготуємо щось поїсти. Скоро повернеться мама, а вона також голодна, як і він.

Анатолій підвівся, витяг з-під ліжка клунок з картоплею, заходився готувати суп.

Коли їх увечері завели до Вольфа, він, як і минулого разу, сидів за столом. Вітчарки теж так само лежали на килимках.

— О, тепер уже ви маєте зовсім інший вигляд! — весело мовив слідчий. — Сьогодні, сподіваюсь, і розмова в нас вийде. Сідайте, — кивнув на диван.

Вони посідали.

— Та-ак, — скригнув кріслом Вольф. — Завдали ви мені клопоту, ох і завдали! Вночі не міг заснути, цілий день ось думаю-прикидаю, як би вам краще допомогти. А ще розбудили в мені спомин. Згадував себе, коли був таким, як оце ви. Жив тоді в Лубнах, навчавсь у гімназії. І до чого ж наївний був!.. Пригадую, перед екзаменами ходив з однокласниками в монастир по кору з священного дуба. Чули про такий дуб?.. Мабуть, чули. Під ним, розповідали, молився константинопольський патріарх Афанасій Паттелларія. Їхав додому з Москви від царя Олексія, в дорозі захворів, зупинився в Мгарському монастирі, помолвився під дубом і вмер. Там, у монастирі, його й поховали за звичаєм константинопольських патріархів — сидячки. Тому й прозвали Афанасієм Сидячим...

Відкинувся на спинку крісла, поклав ногу на ногу. Обхопив руками коліно.

— Який то був дубище! Товстелезний, розлогий, тільки знизу майже голий — прочани пообдирали кору. Носили її при собі як талісман. Казали, помагає від усяких хвороб, а ще немовби людині завжди щастить, коли вона носить ото її. І ми, гімназисти, вірили. Намагалися будь-що розжитися хоч шматочок тієї кори, щоб на усних екзаменах покласти за щоку, а на письмових — у чорнильницю. Але дістати її було не так просто. Ігумен злякався, що дерево всохне, наказав монахам огородити, посадив сторожа —

старого ченця, який видавав себе богомільцям за сліпого пророка. Спочатку й ми думали, що він сліпий. Та якось попробували тихцем пролізти через огорожу й відколупати з дуба кори — еге, зразу помітив і прогнав...

Вольф змовк на хвилю, забрав з коліна руки, випростався, сів у кріслі, як і перше сидів.

— Отак було... Кора... На жаль, у цьому ділі,— поплескав долонею по синій папці, що лежала перед ним на столі,— не допоможе нам ніяка кора, навіть з найсвятишого дуба... Ви, звичайно, вчора після вироку не вірили, та, мабуть, і тепер ще не вірите, що можете лишитися живими. А даремно! Вам неймовірно повезло. Знали матері, до кого звернутися за поміччю... Так-от, я добре ознайомився з вашою справою, все зважив, обміркував, порадився з тими, з ким треба було радитися, і цілком серйозно кажу: вирятувати вас іще можна. Як? Потім, потім... А спершу хотів би, щоб ви правдиво розповіли про історію з поворотним кругом.

Він знову відкинувся на спинку крісла, даючи тим самим зрозуміти хлопцям, що приготувався їх слухати.

Минула добра хвилина, вони мовчали, опустивши очі.

Мовчав у чеканні і слідчий.

Гнітючу тишу порушила одна з вівчарок. Роззявивши здоровенну пащеку, вона голосно, з виском позіхнула.

— Чого ви? Бійтесь? Не бійтесь. Тут немає свідків, ніхто не записує вашої розмови. Мене ж нічого остерігатися — я добра вам зичу.

Та вони й далі не озивалися.

— Гайдаю, ти ніби найхоробріший. Давай перший.

Борис заперечливо хитнув головою.

— Не зважуєшся?.. А ти, Сацький?

Іван навіть не ворухнувся, наче й не до нього мовилось.

— Гм... Розумію, розумію... Налякані. Авжеж налякані. З вами у відділенні надто грубо, некоректно повелися. Не те, щоб ладком, по-доброму розпитати, пояснити, ні — відразу бити. Тьху, ненавиджу!.. Але ж мене ви не повинні лякатися... Ну то як, може, ти, Буценко, розкажеш?

— Що тут розказувати? — знизав плечима Анатолій.— Ми вже розказували. Он у папці все записано.

— Все, та не все. В папці така плуганина. Спершу на допитах ви взагалі заперечували свою причетність до диверсії. Потім стали твердити: вчинили те, мовляв, з пустоців, з легковажності. Але ж і факти розслідування свідчать: нарочита диверсія...

— Брехливі факти,— буркнув Іван.

Вольф удав, ніби не почув його, вів далі:

— А ще заперечували, що не мали керівників, які вас намовили вчинити диверсію.

— Бо такі не мали. Все вийшло ненавмисне,— сказав роздратовано Анатолій.

— Ай-я-яй, які ж ви! Навіщо, навіщо таке говорити? Що вас

і справді хтось підмовив чи примусив, ніхто ніскільки не сумнівається. Найперший тому доказ ваш вік.

Анатолій знову хотів щось заперечити, але Вольф спинив його:

— Не треба, не треба гарячкувати. Ось послухайте, що я скажу, потім і вирішите, варто мені розповідати всю правду чи не варто. Ви, очевидно, вважали до самого вироку, що чините розумно, не видаючи нам своїх наставників. Думали: по-перше, вас не обвинувачуватимуть, як членів підпільної більшовицької організації, бо її ж, мовляв, не існує, по-друге, так буде надія, що можуть повірити, ніби ви не мали наміру вчинити диверсію. Яка свята наївність!.. За неї ви мало й не поплатилися життям. Адже саме те, що ви не видали заводіїв, і є найбезглуздіша ваша помилка під час допиту. Чому? А тому, що цим самим взяли всю вину і всю кару за злочин на себе. Слідчим із залізничного управління під час допиту не вдалося викрити ваших керівників, але ж час іде, треба їм якнайшвидше і якнайсуворіше карати когось за диверсію, ось і покарали вас, як головних і єдиних винуватців. А коли б видали їх, то на них упала б найбільша кара. Звісно, і вас не минуло б, але, може, тільки зачепило б. Зробили б скидку на вік, на те, що вас завели в оману чи, може, примусили більшовицькі агенти. Та ще не пізно. Повторюю: вам неймовірно повезло... Дякуйте богу і матерям... Коли навіть тепер викажете керівників, щиро покаєтесь, то життя собі врятуєте. Я не гарантую цілковитого прощення, проте запевняю: страту буде відмінено.

Потім слідчий знову надовго замовк. Пильно й очікувально дивився на них.

— Гаразд, гаразд,— підвівся з крісла Вольф,— я вас не кваплю. Зараз підете, подумаєте ще. Хоча й не радив би довго роздумувати. Що, коли без вашої допомоги викриємо отих керівників? А ми серйозно взяли за цю справу. І, повірте, скоро таки викриємо. Вам же це не вигідно. Тоді, якщо навіть ви й зізнаєтесь у всьому, боюся, буде пізно... Подумайте!..

Іван Сацький жив неподалеку Лубен. Треба було лише перейти за Осовцями видолинок, і вже Нижній Булатець, його село.

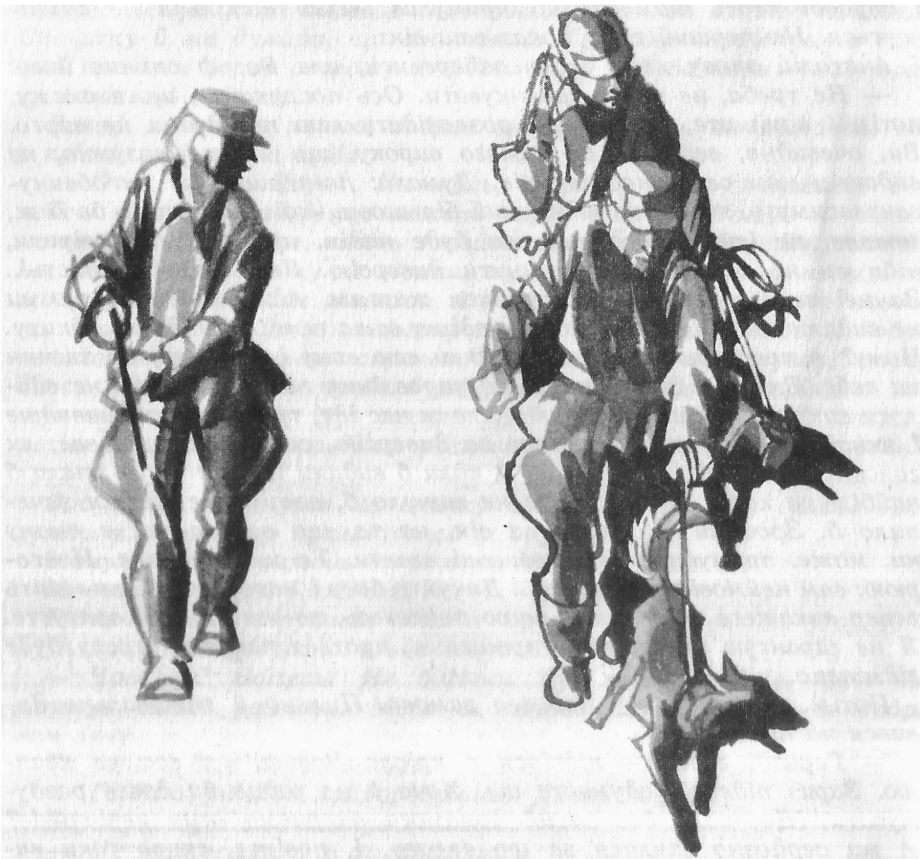
Коли Анатолій Буценко і Борис Гайдай увійшли до Сацьких у двір, Іван саме годував кролів.

— Привіт вільним хліборобам! — згадавши прочитані у зверненні до лубенців гітлерівського коменданта лицемірні, знущальні слова, спробував пожартувати Борис, але жарту в нього не вишло.

— Це ти правильно сказав,— відповів похмуро Іван.— Тепер ми будемо вільні від усього. Ці звірюки визволять нас і від хліба, і від сала, і від школи...

Хлопці повсідалися на клітці з кролями, почали обмірковувати новини. А вони були невтішні: після Полтави фашисти захопили Київ, підступили вже до Харкова. Усі втрьох по-дорослому зітхали, Іван спльовував.

— У вас німці бувають? — поцікавився Анатолій.

— Тільки тоді, як виловлюють оточенців. А ще як женуть через село полонених,— відповів Іван.

— І часто женуть?

— Кожного дня з післяобіду. Біля Оржиці їх беруть. Там, кажуть, у болотах тисячі наших ховаються. Попали в оточення і ніяк не вирватись. От німці й цапають.

— А є ж, що й вириваються? — озвався Борис.

— Авжеж є. Оточенці більше йдуть від Пирятина, з-під Золотоноші і Яготина. Тут їх як перейшло через наше село!.. Вдень у копах і скиртах сидять, вночі вилазять — ті до фронту пробираються, ті додому. Пішов я оце позавчора ввечері з сестрою по соломі. Тільки наблизились до скирти, а з неї зразу чоловік двадцятьвилізло. Ми аж злякалися. І то ще не всі, там їх було, як джмелів у кублі. Обступили, розпитують дорогу, де є німці, де нема... Та цим що, цим, можна сказати, повезло. А от полонені... Страшно дивитися! Обірвані, немиті, майже всі босі, з ніг падають

од голоду й втоми... Давайте сходимо на шлях, скоро вже гнати-муть,— зиркнув на сонце Іван,— підкинемо їм що-небудь.

— Давайте,— погодилися хлопці.

— Але що понесемо? — розвів руками Анатолій.— Ми нічого не взяли з собою. Прийшли провідати тебе. Насточортіло вже там... думали, хоч тут, у селі, не бачитимемо отих гнидявих німчуків...

— У нас дома теж нема чогось такого. Вносили вже. А от яблук і огірків можна — ще є. Вони й цьому будуть раді.

Набрали повні кишені яблук і огірків, вийшли за село на шлях.

Там уже було кілька хлопчаків і дівчаток. Хто приніс пляшку молока, хто горщик каші, хто глечик з водою чи сирівцем. Поставили все те на дорогу, сиділи на обочині під кукурудзою, чекали.

— Кладіть і ви сюди,— розпорядився Іван, витягуючи з кишені яблука й огірки.— Та не в купку, по всій дорозі розкидайте.

Незабаром над шляхом побіля обрію з'явилася хмара куряви.

— Жнуть,— зітхнув Іван.

Хлопчаки й дівчатка повставали з обочини, сховались у кукурудзу. Постоявши трохи, Анатолій і Борис також пішли туди, по-присідали скраю в міжрядді.

Спершу долинув приглушений гавкіт собак, по тому вчули різноголосі вигуки німців-конвоїрів.

— Schnell! Schnell! Schnell!¹⁵

Хлопці не втерпіли, висунули голови з кукурудзи, поглянули на шлях і заціпеніли, бо досі ще не бачили стільки полонених одразу. Колона розтяглася по всьому видимому шляху, здавалося, їй кінця-краю немає.

З обох боків колони з автоматами на грудях і товстими гумовими палицями в руках крокували конвоїри. Біля кожного крутилася собака-вівчарка.

Полонені, хоч як їх підганяли, йшли повільно. Ні, вони не йшли, вони пленталися, спотикаючись, хитаючись, наче п'яні. Дехто спирався на плече товариша, деяких вели під руки. Сотні, тисячі обшарпаних, зарослих, знесилених...

Колона наблизилась. Передній конвоїр зняв автомата, пустив чергу по шляху. Пляшки, горщики і глечики розлетілися на друзки. Полоненим дісталися лише яблука і огірки...

Іванові щось спало на думку. Рвучко схопився, поманив за собою Анатолія і Бориса, й вони втрюх помчали шелесткою присохлою кукурудзою понад шляхом.

За кукурудзою простягався колгоспний баштан, обсаджений від дороги гарбузами.

— Беріть! Беріть кабаки! — загукав до хлопців Іван і перший зірвав два великі, як підсвинки, жовті гарбузи.

Хвости в гарбузів колючі, боляче шпигають у пальці, але Анатолій з Борисом не зважають на те.

¹⁵ Швидше! Швидше! Швидше!..

— Гайда! За мною! — командує Іван.

Вони збігають на пагорб, що височить над шляхом, котять згорі назустріч колоні важкі гарбузи.

Полонені хапають їх, гепають об землю, розламають на шматки, квапливо їдять.

Конвоїри скаженіють, лаються, гамселять полонених гумовими палицями. Собаки вищать, гавкають. А хлопці, захекавшись, стоять на пагорбі, спостерігають. Втекли з пагорба й знову сховалися в кукурудзі лише тоді, коли один конвоїр пустив у них чергу.

— От які гади! — ударив кулаками по землі Борис.— Вони навіть їсти їм не дають! Навіть гарбуза не дають!

Хлопці мовчали. Іван длубався в долоні, витягуючи гарбузові колючки, Анатолій задумливо дивився в небо.

— Їх же так багато, а німців мало, може, на сотню один,— не міг заспокоїтись Борис.— Чого вони не накинуться на них, не зімнуть?

— Спробуй, коли ті з автоматами і вівчарками,— буркнув Іван.

— Ну, розбіглися б. Всіх не перестріляють.

— Куди їм бігти? Вони ледве ноги волочать.

Мовчання. Чути лише, як шарудить вітер у листі кукурудзи та з шляху долинають безперервні сердиті вигуки німців-конвоїрів.

— Хлопці, але ж так не можна,— знову озвався Борис.— Не можна! Треба ж щось робити і їм, і нам.

— Треба,— кивнув головою, не відриваючи від неба очей, Анатолій.— Та що робити — ось заковика.

— Як що? — скинувся Іван.— А хіба оце зараз ми нічого не зробили.

— Зробили,— погодився Анатолій.— Та що це?.. Ну, розкидали на шляху кілька десятків яблук і огірків, скотили з горба шість гарбузів. Але ж це для стількох полонених крапля в морі, та й не головне. Їм би волю, вони ще повоювали б, і до німців у лапи, мабуть, більше не попадалися б. Вже краще смерть, як отаке...

Ні Борис, ні Іван йому не заперечували.

За годину чи дві колона пройшла. Та ще довго на шляху коливався сивий пил, збитий ногами невільників.

Обминаючи села, міста, дороги й шляхи, відлюдними місцями пробивався на схід майор Тарас Залета. Зовсім недавно така новенька й така доладна гімнастерка зараз нагадувала мішок, у якому довгий час тримали запріле просо. Темно-синє галіфе подерте, хромові чоботи запилюжені, розбиті. Ніхто б уже не сказав, що то йде військовий, майор, ніхто б не сказав, що тому майорові якихось сорок років. Глибоким глинистим яром дибав згорблений, брудний, неголений і нечесаний, підбитий життям дідуган.

А навколо, ніби для контрасту, лежали під теплим сонцем посинені далиною лани, стояли стіною соняшники й кукурудза, били в очі білі та жовті гарбузи. Зернові вже були майже всі скошені, лише в окремих місцях ще хилилися додолу перестиглі, зажурені клини проса та пізньої гречки.

Майор, пригинаючись і озираючись, вибрався із яру, пошкандибав понад кукурудзою, забур'яненым баштаном майже до самої польової дороги, нахилився і зірвав під кущиком заячого холодка маленького дзвінкого кавунчика. Майорові вже давно і пекельно хотілося їсти. Майже два тижні не брав у рот не те що варива, а навіть шматка хліба, живився тільки сирою капустою, буряками, морквою та качанами кукурудзи...

Якби не ота рвана рана на нозі, можливо, все б склалося не так печально і прикро... Знепритомнівши од неї, Залета лишився лежати на полі бою неподалеку шляху. Розплющив очі, як сонце вже сідало за обрій. По дорозі мчали німецькі хрестаті танки, автомашини, мотоцикли. Коли надворі посутеніло, він підвівся, розірвав сорочку, перев'язав ногу, встав і поволеньки пошкунтильгав геть від гамірного шляху.

Другий тиждень бреде Залета по рідній землі, ховаючись од людей, од доріг і населених пунктів. Спробував якось наблизитись до села, почув гуркіт ворожих мотоциклів і побокував у зарості. Ні, не варто ризикувати... Де той фронт? Де наші? Поки живий, він буде йти, наздоганяючи своїх...

Тільки раз ударив кавуна злегенька кулаком, а він уже й розколовся. П'є солодкий нектар майор, ковтає насіння, чорне й міцне, поглядає на свою набухлу, мов колода, ногу. Щось там діється грізне й небезпечне, під отим коржем із сорочки й закипілої крові...

Тарас Залета лежав на прив'ялій траві під кущем, вигрівав на сонці здерев'янілу ногу. Незчувся, як і заснув. А коли прокинувся, то побачив бричку із запряженим конем і білобородого дідка з батіжком у руці. Спочатку хотів було заповзти в кукурудзу, але, оговтавшись, зрозумів, що дідок його не бачить — він заклопотаний кавунами, вишукує їх у бур'яні. Знайде, поцокає пальцем, зірве, покладе в бричку, притрусить сінцем і знову блукає по баштані. Залета підвівся на коліно і погукав:

— Дідусю!

Дід аж підстрибнув від несподіванки, кинувся до воза, але потім зупинився, підійшов до майора.

— Чого злякались? Я ж свій...

Дідок труснув білою борідкою:

— Тепер не розбереш, хто свої, а хто чужі... Так і дивись, щоб не вскочити в халепу. Часи!.. А ви ж хто будете?..

Цілковитою несподіванкою і рятівним кругом здалося Залеті повідомлення дідка про те, що він перебуває недалеко від Лубен, що он за тим пагорбом видніється село Нижній Булатець.

Дізнавшись, що в Нижньому Булатці немає німців, майор дочекався вечора, перевалив через пагорб і незабаром уже сидів у хаті Сацьких. В хату, де квартирувала сестра-вчителька і де він сам з родиною нещодавно відпочивав, не зважився піти. Знав: сестра виїхала з села, а та хата була хатою виселеного куркуля — що, коли він знову туди вселився?..

Тарас Залета коротко розповів, як він до них потрапив, і сказав,

що потребує негайної медичної допомоги. Майор уже не міг терпіти вогню в носі.

Сацькі почали міркувати, до кого звернутися, де знайти таку людину, яка зарадила б лихові.

— Може, сходити до Гайдаїв? — сказав Іван. — Тамара повернулася. Вона ж працювала сестрою в госпіталі.

— Тамара? Павлова дочка? — зрадів Тарас Залета. — Клич її!

Іван, дарма що вже настав комендантський час, подався в Осовці. Спершу пробрався до Бориса, а вже з ним до Гайдаїв.

На щастя, Тамара була вдома. Вона загорнула в хустку свою медичну скриньку, яка вже давненько стояла без діла на етажерці, сказала:

— Ходімо. Тільки не разом. Спочатку рушайте ви, а я за вами.

Тамара оглянула рану, змазала її йодом і замінила бинти. Потім зробила укол. Майор заспокоївся, заснув, а Тамара почала радитись з батьками Івана, де сховати пораненого.

— В нас йому зоставатися не можна, — сказав Сацький.

— Що ви, тату! — вибухнув Іван. — Що ви кажете! Нехай остеться. Сховаємо на горищі або в сараї.

— Не гарячкуй, сину. Не думай, що я за свою шкуру тремчу. В наших руках доля людини... Я колись головував у колгоспі, активіст... А зараз, сам знаєш, як ставляться німці до колишніх активістів. Скількох он уже заарештували, невідомо, де й поділи... До нас теж можуть прийти. Навіщо наражати чоловіка на небезпеку? Йому потрібна схованка надійна.

— І нам ризиковано брати до себе... — з сумом у голосі мовила Тамара. — Та я пораджуся іще з мамою.

— Я знаю, де його можна сховати, — заявив Борис. — У Володьки Струка.

— Хто це такий? — спитав старший Сацький.

— Один мій дружок по школі. Сам живе. В Осовцях. Матір грім убив, а батько на фронті, танкіст. Свій хлопець — я його добре знаю, за одною партою сиділи...

— А захоче він, моя дитинко? Згодиться? — засумнівалась Іванова мати.

— Згодиться, — запевнив Борис.

— Ну, добре, — сказав Сацький. — Ти ще, Борисе, розвідай гарненько, як і що. Завтра вирішимо. А сю ніч нехай він у нас переспить. Погано, видно, йому, стогне, марить...

Було за північ, як Борис зібрався додому. Тамара лишилася — їй ще треба було зробити укол майорові.

Коли хлопці вийшли надвір, Борис сказав:

— Чув, як стогнав майор? Стогне і кричить: «Танки, танки!» Ото вони нас танками й оглушили... Що б дав, би мені спалити хоч один німецький танк! Ну, танка, звісно, не підпалю... — зітхнув Борис, — а щось інше придумую...

— Не дурій, — застеріг Іван, — нам зараз треба бути обережним, щоб врятувати майора. Така людина цінніша за танк.

— Людина людиною, а танк танком... Бувай!..

Володя Струк, той самий, котрий так запопадливо допомагав Борисові Гайдаю піймати «шпигуна», тринадцятилітній хлопчик з напрочуд ясними очима і незмінною усмішкою на устах, щодня вирушав на базар «ловити витрішки». Базар у Лубнах — знаменитий. Можна сказати, що до приходу німців лубенський базар знали і в Києві, і в Полтаві, і в Харкові. З самої весни і до приморозків у Лубнах можна було купити найкращі овочі і фрукти. Не було ніде таких «сипучих», як казали знавці, помідорів, не було ніде таких червоних і солодких кавунців, так званих «степовичків», невеликих, крихких і тонкошкірих. А диня? Хоч навколо лунала слава про «колгоспницю», лубенці садили незмінно і вперто свою знамениту «дубівку», велику, солодку та запашну диню, яка не боялася ні холоду, ні удару, ні якоїсь там порчі. А що за ковбики виробляли лубенці! Лубенський ковбик або кендюх, приправлений часником, пригнічений каменем, підсмажений у печі, де варяться, умліваючи, знамениті полтавські борщі, вареники і галушки, не мав собі рівних серед закусок...

Володя Струк, блукаючи лубенським базаром, згадував минуле і ковтав слину. Зникли тепер на базарі оті колишні дива, замість них появилися чорні, тверді, мов дерево, буханці хліба, за які господар правив душу; макуха і незмінний супутник кожного народного лиха — маторженики.

Торгівля йде, як тут кажуть, «зуб на зуб» — ти мені сорочку, рушник, штани чи шинелю — я тобі шмат хліба. З'явилися німецькі гроші — окупаційні марки. Їх беруть з острахом: що, як завтра виявиться, що вони фальшиві?

Володя йде по базару, оглядаючись довкола. Он дядько прибиває до фанерної будови вивіску «Ресторан», хтось нап'яв брезентову халабуду, показує в ній «людину-жабу»... У Володі немає грошей для входу в халабуду, він зазирає в щілину: там справді показували людину, схожу на жабу: такі ж витріщені очі, такі ж щелепи, схожі на зябра...

Часто на базар налітала згряя поліцаїв на чолі з німецьким патрулем. Ловили оточенців, тих, що не мають документів, підозрілих і всіляких «бродяг». Тоді базар починав розбігатись, верещати, ховати свої скарби, люди були схожі на курчат, на яких несподівано напав шуліка. Один тільки Володя та такі ж, як він сам, малюки, нікуди не ховалися, не верещали. Вони, мов та маленька рибка, безборонно заходили в розкинуті сіті і так же безборонно виходили з них. Більше того, в гармидері, що виникав, легко було прихопити з полумиска пару маторжеників і проковтнути їх з блискавичною швидкістю.

Та сьогодні Володі не вдалося здійснити свій постійний щоденний маршрут — біля базару його перехопили Анатолій Буценко і Борис Гайдай. Хоч Борис одноліток Володі, проте був значно вищий і статечніший. Змірявши з ніг до голови низенького худорлявого Володю, Борис спитав:

— Володько, ти знову за своє?

— Що я такого зробив? — втупив у Бориса очі здивований Володя.

— Як що? Хіба личить піонеріві шастати по базару й отаке витівати?

— Тепер усі шастають, навіть дорослі, — спокійно відказав Володя. — А хіба личить піонеріві голодувати?..

Володя донині був твердо переконаний, що ніхто із знайомих не знає, де він пропадає цілими днями і як здобуває собі маторженики. Аж воно ось як...

— Ну, гаразд, прощаємо, — змилювався Борис і глянув на Анатолія. Анатолій кивнув головою, мовляв, схвалюю амністію піонерів Володі Струку. — Знаємо про твоє майнове і родинне становище... Як батько? Нічого про нього не чути?

— Не чути... — похнюпився Володя.

— Значить, десь воює, — вирішив Борис. — Вернеться, як розіб'ють німців.

— Коли ж їх розіб'ють? Щось довго не розбивають...

— Потерпи трохи... Ясно, коли ми всі, замість того щоб помагати нашим воювати з фашистами, будемо по базарах вештатись, маторженики в бабів цупити, тоді довгенько доведеться ждати...

— Треба ж якось жити...

— Ну, знаєш, Володю, — втрутився в розмову Анатолій, — не тобі повторювати чужі слова... «Треба ж якось жити!» Не «якось», а по-справжньому. Знаєш, як треба жити по-справжньому?

— Не знаю, — признався щиросердо Володя.

— Ходімо з нами, навчимо.

І хлопці пішли від базару, пішли в Осовці, де жив Володя Струк.

Це було типове передмістя, тут мирно вживалися міські й сільські ознаки: електричні та радіодроти висіли поряд з соняшниками в городах, нагідками, любистком, пижмою в палісадниках і копицями сіна в дворах. Володина хата стояла на відшибі, над яром, що заріс всюдисущою дерезою й терняком. На його обійсті також була копиця сіна, якого накосив улітку для своєї кози Володя.

Коли вони увійшли у двір і переконалися, що нікого поблизу немає, Борис сказав:

— Кращого місця нам не знайти.

— Так, — ствердив Анатолій, — кращого не знайти.

— Для чого вам місце? Секрет? — обережно спитав Володя.

— Секрет, та ще який, — заявив Борис. — Умієш тримати язик за зубами?

— Хай мене покусась скажений собака... — поклявся Володя; він уже згорав від цікавості.

— Клянись, що не відкриєш таємниці навіть під страхом смерті. Володя аж затремтів.

— Щоб я здох...

— Не так, — перебив його Борис. — Клянись іменем свого батька.

— Клянусь іменем свого батька.

— Не так,— знову перебив Борис.— Кажі: клянусь іменем свого батька, радянського танкіста, який зі зброєю в руках захищає на фронті СРСР.

Володя почав було повторювати слова клятви, та Анатолій раптом урвав його урочисте декламування і суворо сказав:

— Годі, ми віримо. Тут ось яка справа, Володю...

Він обняв хлопця за худенькі плечі, прихилився до нього і зашепотів над самим вухом...

Наступної ночі Тарас Залета, переодягнений у простий селянський одяг Іванового батька, вже ночував у копиці сіна в дворі Володі Струка.

Тамара й оці чудові хлопці робили все, щоб поставити майора на ноги. Він уже міг сам ходити, треба було думати про майбутнє. Правда, ходив дуже погано, нога ще синя і важка, мов колода, але чи має він право накликати кожного дня і кожної години біду на своїх рятівників? Коли його вислідять, то й вони постраждають. Ні, до цього допустити майор Залета не може. Надійшов край його вилежуванню в сухому та запашному сіні...

Коли посутеніло, він перейшов, як і заведено було, в хату, де на нього чекала Тамара з вечерею, шприцом та бинтами і хлопці — Анатолій, Іван, Борис, Володя. Володя відразу ж вибіг надвір і там став на варті, решта залишилась у хаті. Майор нашвидку поїв гарячого, викурив махорчану цигарку, поклав на стіл руки і заявив:

— Так що завтра або післязавтра вирушаю... Дуже не хочеться з вами розлучатися, але треба. Піду до фронту.

— Я проти,— рішуче запротестував Анатолій.— Незчується, як потрапите в лабеті німців або поліцаїв. Треба шукати шлях до партизанів. Говорять, що в Лохвицьких лісах уже появились. Оце недавно міст підірвали. А ще напали на автоколону — дев'ять машин спалили.

Майор похитав головою.

— Не знаю я того шляху, та й ви не підкажете... А сидіти далі не можу... Якби не нога, давно б уже був у строю, на своїй землі.

— Хіба ви зараз на чужій? — спитав Анатолій.

— Та то так мовиться,— сумно посміхнувся майор.— Зрозумійте, друзі, та треба. Поки не впала зима, необхідно добратись до фронту і перейти його. Іншої стежки немає.

— Гаразд,— сказала Тамара після довгої мовчанки.— В копиці сіна й справді не перезимуєш... Кажіть, на коли вам зібрати харчів у дорогу. Та й бинтами, йодом треба заpastись...

Розходились поодиночі. Майор вернувся у свою схованку, Тамара, Іван і Борис пішли додому. Анатолій залишився ночувати у Володі — ось-ось мав наступити комендантський час, а йому ж у центр міста, там повно патрулів.

Ах, який видався теплий і сонячний день! Володя поглядає у вікно, а сам думає: ой як набридло йому і вдень і вночі чергувати на вулиці, то у дворі, виглядаючи, чи не йдуть поліцаї. Ось уже майже

два тижні він не був у місті... Майор собі спить або просто так лежить у сіні, до нього заборонено підходити... Ні з ким погомоніти. Самі тільки горобці цвірінькають на попелищі, дратують...

Володя виходить з хати. Він лише трохи пройдеється, провітриться, прочитає, які нові оголошення та накази розклеїли окупанти.

Перед ним лежала широка, вкрита споришем вулиця, вона вела до станції, звідки простягалася кам'янка просто до центру міста, де шумів базар.

Останнім часом на базарі з'явилося безліч різних запальничок, мишоловок, саморобних примусів, гребінців, ложок і іншої всякої всячини. В магазинах все зникло, ось і почали люди самі виробляти потрібне. Надто подобалося Володі розглядати запальнички. Були тут маленькі блискучі пістолети, чобітки, самоварні труби, собачки, коники... Натиснеш на гриву, відразу із ніздрів коника вискакує полум'я... А один чоловік, безногий і завжди напідпитку, прилаштував запальничку до звичайної залізної школярської ручки. З одного боку ручка, з другого — під ковпачком коліщатко і гнотик...

Замріявшись, незчувся, як опинився уже на площі. Тут Володю зустрів Васько з базару.

Васько поманив його пальцем, підвів до паркану, сказав пошепки: — Глянь, що в мене...

Васько розвів поли свого брудного піджака, і Володя побачив безліч прищеплених до підкладки шпильок. Хлопець ахнув від подиву:

— Де ти взяв?

— Хе-ге,— вишкірив зуби Васько.— Багато знатимеш, швидко постарієш. Ворушити отут треба,— тицьнув у голову.— У мене ще не таке є...

Васько дістав з пазухи маленьку губну гармошку, показав Володі на віддалі.

— Бачиш? Італійська!.. За дві пляшки самогону видурив у солдатів.

— Навіщо вона тобі?

— Тю, дурний! Навчусь грати, буду привертать до себе покупців.

— Вони слинили її, слинили, а тепер ти...

— Нічого, зате грошки попливуть тоді до мене в кишеню.

— Що ти з ними, з тими грішми, робитимеш? У тебе й зараз уже, мабуть, тисяч сто є. А як заборонять їх?

Васько застєбнувся, погладив себе долонями по брязкітливих полах піджака.

— Ге, хто це заборонить?.. Та чого це ти дуриш мені голову... Ось як наїдуть баби, як побачать! Кожному треба шпильку... Особливо дівчатам. Хіба я не знаю? Будуть у мене грошки...

Володя не задрив Васькові. Але те, що він вихваляється, дратувало хлопця. Подумаєш, виміняв заслинену гармошку і вже хвастається. Знайшов чим хвастатись!..

Щоб якось утерти Васькові носа, щоб збити пиху, Володя сказав:

— Пхі-і, то все дурне. Он я... говорив з нашим майором...

Васько недовіжливо примружив очі.

— Та бре...

— Говорив, клянусь. Отак, як з тобою. Він казав, що як повернеться наша влада, напише про мене в газету.

— Це ж за які такі подвиги?

— А може, я стеріг майора від поліції, звідки ти знаєш?.. Ти ось який — шпильками та голками торгуєш, а я...

У Васька навіть нижня щелепа одвисла від подиву.

— А де ж той майор?

— Багато знатимеш, щелепа зовсім одпаде! Держи її обома руками!

Володя засміявся і побіг на базар.

— Завтра, як стемніє, вирушу в дорогу,— сказав майор Залета.

В хаті панував присмерк. В одному кутку сиділа Тамара, мовчазна, врочиста й горда з того, що за короткий час зуміла вигоїти глибоку й запущену рану на нозі в батькового друга, в іншому — Анатолій, Борис та Іван. Володя, як і завжди, чергував на вулиці.

— Хочу вам сказати на прощання кілька слів,— мовив майор, затагуючись цигаркою.— А щоб все було ясно, почну здалеку. Почну з того дня, коли в нашу шахту під назвою Мокра привезли якось пузату сліпу кобилку Азу, яку зовсім дешево купили в проїжджих циган. Мушу зазначити, що тоді, до революції, на Донбасі було чимало в шахтах коней — механізації майже ніякої, обушок, саночники, коногони. Ну ось, прив'язали сліпу Азу в стайні, під землею, дали їсти, а другого дня ввели на роботу. Попомучились коногони, поки привчили її ходити по шпалах у штреці. Та кобилка була тямуща, швидко оговталась. Сліпа від роду, вона не горювала з того, що потрапила у вічну темряву, де ніколи не буває сонця. Ті коні, котрі стояли поряд, були куди нещасніші: вони осліпли тут, у шахті, бо брак світла веде до неминучої сліпоті.

Невдовзі Аза привела лошачка. З білою латочкою на лобі, з білими тапочками на ногах. Шахтарі дуже полюбили лошачка і дали йому назву Стригунець. Не сказати, що ім'я таке вже гарне, як, приміром, у його матері, але для нас тоді воно було найкращим, бо наш лошачок був веселий і моторний, як і належить усім стригунцям. Крім усього іншого, Стригунець був зрячим, і ми ставили біля нього у яслах кілька ламп, щоб він, бува, не осліп.

Коли Стригунець підріс, ми взяли його після зміни у кліть і вивезли на світ білий. Перед тим, за порадою досвідченого ствольового, зав'язали Стригунцеві очі мішковиною. Ну, вивезли, повели в балку, що була недалечко від шахти. В балці плюскотіла вода, росло багато густої трави, цвіли квіти. Перечекали трохи, щоб коник звик до яскравого світла, потім зовсім зняли пов'язку.

Глянув наш Стригунець на воду, на квіти, на небо і заіржав від щастя. Як кинеться, як піде вистрибом! Хвіст підняв трубою, хропе від задоволення, очі світяться. Вперше побачив Стригунець красу землі, відчув смак свободи...

Ми, молоді шахтарі, теж були раді, що не полінувались і взяли хоч на деякий час Стригунця з шахти:

Коли він набігався, нагасався, попив із струмка джерельної води, ми знову опустили його вниз, до матері. Лошачок враз засумував. Ходив по стайні похмурий і прибитий, навіть їсти не хотів. Уже йому й травички свіженької і хлібця давали — не хоче. А потім якось розігнався, перестрибнув загорожу і побіг штреком. Ми й так і сьак до нього, не дається, втікає. Ірже, кидається в усі боки, побачить десь вогник, летить мов навіжений. Врешті стрибнув небачно в яму і вбився...

Майор Залета замовк. На вулиці важко скреготав грузовик, долаючи ями і вибоїни. Усі мовчали, вдивляючись у густі сутінки, пронизані гострими ножами запалених фар. Та ось грузовик від'їхав, темрява залила кімнату.

— Отак, друзі, і з людьми,— сказав майор.— Якщо людина хоч раз скуштувала свободи, вона вже не зможе жити в неволі. Краще смерть, ніж животіння без світла й радості... Ні, не скоритесь наш народ, ніколи не скоритесь Гітлеру! Ось і по вас бачу — нічого в нього не вийде. Розумію, зараз ви, може, трохи приголомшені, не знаєте, що робити. Та й не тільки ви, дехто й з нас, старших, досвічених, теж розгубився... Але це скоро минеться, всі очуваються. Головне: не впасти духом, треба боротися. Ну там, на фронті, ясно, яка боротьба. А тут? Тут інша обстановка. Що можу вам порадити? Одне скажу: всяка шкода окупантам — то вже боротьба. Ну ось, наприклад, німці з шкури пнуться, намагаються переконати всіх на світі, що війна вже ними виграна, що наша армія розбита. Неправда це! От і викривайте брехливу ворожу пропаганду, сійте зерна віри й снаги до боротьби. Може, саме це зараз найважливіше...

Розходились мовчки. Кожен думав про слова, мовлені майором. Як прощалися, Анатолій роздумливо сказав Борисові:

— От коли б нам знайти хоч якийсь там радіоприймач...

— Якби ж їх не одбирали в перші дні війни...— докірливо мовив Борис.

— Треба серед наших людей попитати.

— Навряд чи знайдемо — всі позадавали. Та попитати треба,— згодився Борис і пірнув у темний завулок.

Другого дня Володя сидів біля вікна і чекав приходу хлопців. Иван, Анатолій та Борис мали принести для майора необхідні продукти і теплий одяг. Минав час, але ніхто не приходив. Це збентежило його.

Він вийшов на вулицю, глянув у далечінь, але знайомих постатей не було. Хотів уже повернути в хату, як угледів у кінці чотирьох поліцаїв. Серце його тенькнуло:

«Куди вони?.. До кого?..»

Коли поліцаї порівнялися з Володимирим двором, зняли з пліч карабіни.

Побачили Володю, накинулися з питаннями:

— Хто тут живе? Хто в хаті? Де мати, батько?..

Хлопець не встиг відповісти, як поліцаї вдерлися в хату, порозчиняли двері, полізли на горище, перерили все. Потім вийшли у двір, посунули гуртом у сарай, де стояла коза. Вони когось шукали...

Один поліцай, довгорукий здоровило, підступив до копиці, взяв ключку, якою Володя смикав сіно для кози.

«Навіщо він її взяв?..— похололо всередині в хлопця.— Невже буде в копицю штрикати? Та ключка гостра, як спис, нею можна пропороти людину наскрізь!..»

Поліцай підняв ключку, замахнувся...

Володя заплющив очі, й перед ним промайнула жахлива картина... Мовби не майора, що сидів у копиці, а його самого ось зараз простромить гостра ключка... Хлопець вчепився в руки поліцай і не своїм голосом скрикнув:

— Не треба!..

Поліцаї одразу здогадалися. Розкидали сіно і витягли зблідлого майора.

Володя глянув на ворота і побачив: у двір заходить Анатолій.

Поліцаї схопили Анатолія, відібрали вузлик з харчами, обшукали. А за кілька хвилин вони вже вели всіх трьох у комендатуру.

Біля комендатури в цей час скупчилося чимало затриманих. Їх по одному вводили в приміщення на допит. Коли біля дверей зчинилася тіснява, Володя влучив момент і непомітно сховався за машиною, що стояла поряд.

Анатолій майже впав у розпач. Невже все пропало? Майор не потрапить до лінії фронту, йому самому доведеться скуштувати фашистського арешту... Он як метушаться поліцаї, беруть з юрби по одному, по двоє і ведуть у комендатуру. Там кожного записують і допитують. Допитують так, для форми, для порядку, бо вже, видно, доля всіх цих людей вирішена. Чи не розстріляють, бува?..

Спочатку повели на допит майора, потім Анатолія.

Перекладач мружив стомлені очі, машинально кидав питання:

— Прізвище?.. Ім'я?.. Комсомолец?..

Питань було з десяток. Відповіді перекладач переповідав по-німецьки сивому гостроносому офіцерові, що сидів за столом і записував їх у велику грубезну книгу.

Анатолій раптом схаменувся, зрозумів, що і його вже занесли в список, за яким лежала невідомість. Почав пояснювати, що він, мовляв, випадково зайшов у двір, нічим не завинив перед німецькою владою. Хіба вже й удень заборонено ходити по вулиці? Хіба новий порядок забороняє ходити до своїх шкільних товаришів?..

Перекладач таки поборов утому, витлумачив німцеві, що перед ним стоїть учень, але той заперечливо покрутив головою:

— Weg! ¹⁶

Анатолія виштовхали в двір. Тут же був майор Залета, ще чоловік з двадцятьма затриманих.

Стояли під похмурим небом, під поривчастим холодним вітром. Поліцаї-вартові покурювали німецькі сигарети, на затриманих не

¹⁶ Геть!

звертали уваги, весело щось розповідали один одному. Майор Залета скористався з цього, підійшов до похнюпленого хлопця, сказав пошепки:

— Хтось серед ваших хлопців або надто язикатий, або зрадник...
Майте це на увазі.

— Але хто? Хто?..— розвів руками Анатолій.

Та їм не дали поговорити — у двір увійшов офіцер-німець, подав команду. Розчинились ворота, всіх вивели на вулицю, вишикували по двоє і погнали через місто.

«Куди нас ведуть?» — бентежився Анатолій.

Поряд ішов розхристаний, плечистий юнак у матроському бушлаті. Моряк. І де він міг узятися тут, у цих сухопутних краях? Анатолій пошепки спитав у нього:

— Не знаєте, куди нас ведуть?

— Дорога у них одна — в табір для полонених. Це не так уже й далеко — в Хоролі. Я там оце буду вдруге...

На вулицях зупинялися люди, дивилися на колону, жінки витирали крайками хустин очі, діти намагалися підкинути махорки чи кусень хліба.

«От,— думав Анатолій,— тепер і я полонений, як і ті, котрим з хлопцями розкладав по шляху яблука й огірки, котив з пагорба гарбузи... І ніхто не скаже матері, де подівся, ніхто не кивне на прощання...»

Йому так стало жаль себе... Ось кинуть за дрів, там він і загине безіменним. Не встиг ні разу вистрілити у ворога, не сховався в атаку, не завоював права називатися бійцем... Яка безглуздість! Ні, з таким примиритися не можна. Треба добре роздивитися навколо, приглянутись до варти і, як стемніє, чкурнути з колони...

На розі вулиць стояла купка дівчат. Анатолій раптом заглядев серед них темнооку киянку Люсю. Стоїть з кошиком у руці і пильно, пильно дивиться на нього. Ось вона ступила ближче, аж варта помітила.

— Передай матері, я в Хоролі, в таборі!..— крикнув Анатолій і відразу ж відчув, як щось гаряче полоснуло його по спині.

Озираючись. Вилицюватий поліцай заносив свого нагая над головою іншого полоненого.

— Підтягнись! Розмовляти заборонено, за порушення наказу — розстріл!

Збили стрій докупи, не відходили й на крок — боялися прогавити хоч одного полоненого.

До головних воріт табору підійшли надвечір. Вартові з голубими пов'язками на рукавах приймали прибулих. Попереду стояв з банкою фарби й малярським квачем одутлий німець. Він пильно оглядав кожного новенького і декому ставив на спині клеймо. Анатолій побачив, як витріщив німець очі на моряка, як він мазнув його фарбою по спині і крикнув:

— Большевік! Матрос!..

Анатолій пробився до майора, взяв його за руку.

— Тут і загубитись легко, а з вами мені буде веселіше.

Майор криво посміхнувся.

— Та вже весело буде всім, видно по всьому!..

Табір розмістили в цегельному заводі. Частина полонених була в приземкуватих гостроверхих сараях, так званих «шапарнях», де сушили цеглу. Більшість же — в глибокій величезній ямі, з якої брали колись для заводу глину. Вся територія огорожена високою стіною колючого дроту, через кожні сто метрів бовваніли вишки, на яких з автоматами й кулеметами чатували охоронці.

Групу, в якій був Анатолій і майор, загнали в яму.

Довкола, скільки видно, лежали й сиділи просто на холодній землі люди. У сірій вечоровій імлі, в густих смердючих випарах де-не-де блискали цигарки.

Майор натрусив з кишень тютюнового потруху, закурив і собі. Сіли так, щоб гріти один одного спинами, й мовчки просиділи до

ранку — не могли заснути. Дехто з полонених стогнав, послав комусь прокльони, дехто вві сні подавав команди, дехто кликав матір...

Вранці Анатолій все-таки здрімнув. Прокинувся від вибуху.

Недалеко від того місця, де вони сиділи з майором, вибухнула граната. Коли розвіявся дим, всі дізнались, що вночі помер червоноармієць-узбек, круг нього всілися за традицією земляки, почали оплакувати. Німець кинув із вишки в гурт гранату...

Анатолій озирався навколо. Звідусюди на нього дивилися порожніми очима люди в насунутих на вуха пілотках. Ті спухлі, гладкі до неприродності, ті худі й зігнуті. Люди повільно вмирили від голоду...

Від сусіда, мовчазного, зарослого чоловіка, дізнались, що в таборі їсти майже не дають. Дуже багато хворих, поранених. При таборі офіційно існує госпіталь. Німецькі лікарі Фрюхте і Гредер

щодня робили якісь уколи тим, хто потрапляв до них у госпіталь, але другого дня ті хворі вмирили. Ось чому полонені не хотіли йти в «госпіталь». Тоді Фрюхте і Гредер самі ходили по табору і вказували поліцаям, яких хворих силоміць тягти на лікування. Од виснаження й голоду дехто з полонених не витримував і божевіль. Таких вилловлювали й тут же, біля табору, розстрілювали з автомата.

Того дня майор і Анатолій з ранку до вечора блукали по табору, де на витоптаній глиняній землі не було жодної бур'янки-травинки — все з'їдено полоненими, до всього придивлялися, прислухалися, розпитували.

Інкони по табору передавали:

— Іван Чиж! Иди до воріт, до тебе прийшла жінка!

Або:

— Дмитро Лихошапка! Прийшла мати...

Тоді відразу ж хтось ойкав і біг до воріт. Та подеколи ніхто не відгукувався і не біг на побачення з своїми рідними.

Часто передавали оголошення:

— Полонені! Хто хоче служити в поліції чи у спеціальних німецьких військових з'єднаннях, негайно зголошуйтесь! Німецьке командування забезпечує усім бажаним служити добру платню, пайок, обмундирування...

Але люди не ворушились, люди лежали на стоптаній, вибитій землі й чекали смерті. Тільки зрідка хтось, із злодійкуватим виразом голодних очей, ішов записуватись до поліції. Таких проводжали з ненавистю і презирством.

Варта куняє на вишках. Одноманітно тягнуться години за годинами, тільки й того, що якийсь божевільний заспіває чи заскиглить, тоді його пристрілюють і знову поринають у дрімоту.

Щоб розважитись, німці вигадували різні змагання. Особливо ласий був до вигадок унтер-офіцер Нідерайд, прозваний у таборі «вусатим собакою». Нідерайд мав тупе квадратне обличчя, чорні вуса-соплячки і чорні каламутні очі. Схожий на казаха чи монгола (навіть колір обличчя мав жовтий, як азіати), унтер-офіцер від того був лютий на увесь світ і зганяв ту свою негасиму лють на полонених. Коли заступав на чергування Нідерайд, табір никнув і прищулювався, очікуючи неминучого лиха. Всі намагалися примоститися десь позаду, дехто залазив у печери-нори, які вирили в глинястих стінах, ховаючись од холоду й негоди, дехто просто лягав на землю обличчям вниз...

Фашист починав розважатися так: натягав на палях дріт і пропонував змагатися — хто перший перебіє з пістоleta той дріт. Як правило, це нікому із німців-охоронців і з поліцаїв не вдавалося. Тоді Нідерайд вихоплював із кобури парабелум, прицілювався і за першим пострілом дріт, жалібно дзенькнувши, розпадався навпіл. Потім «вусатий собака» кидався в табір, а від нього, мов божевільні, бігли врозтіч полонені. Хто траплявся на дорозі, того настигала нагальна смерть.

Був ще один негідник, на ім'я Артур. Цей із колоністів. Щоб

заслужити довір'я у «чистокровних» арійців, Артур безжально бив полонених товстою сукуватою палицею. Цих палиць у нього в запасі був не один десяток, бо за кожне чергування п'ять-шість палиць ламалися в друзки. Він бив кого попало і за що попало, а то й просто так, для «страху», як він казав.

— Чого очима блимаєте, варвари? — кричав Артур і періщив першого-ліпшого. — Хіба я не бачу, як ваше гадюче жало повниться отрутою? Та вас усіх треба перебити, як собак...

І палиця опускалася на голови й спини ошелешених людей. Коли це набридало Артурові, він починав шастати по табору, вишукуючи полонених з більш-менш уцілілими чобітьми чи верхнім одягом.

Знайшовши такого, наказував роздягтися, роззутися. Забирав одяг, взуття, міняв його на самогон і влаштовував пиятику.

Анатолій ходив по табору, вслухався в розмови полонених, розпитував, карбував усе в пам'яті. Ще раз зустрівся з матросом. Тепер він уже був у подраній шинелі — обмінював у когось за бушлат.

Надивившись на порядки в таборі, Анатолій приліг біля майора на вогуку землю, сказав:

— Чим зарадити, як припинити цей жах? Протестувати?

Майор зітхнув:

— Не допоможе. Перестріляють і все. Тут не так треба... Треба вирватись за всяку ціну з цього пекла...

Скрипнули камерні двері, брязнув засув. Фельдфебель заглянув в аркуш паперу, гугнявим голосом прогук:

— *Буценко Анатолій! Виходь!*

Хлопці стрепенулися. Нараз перед кожним постала недавня картина: отак їх викликали там, у тюрмі, на допит, а назад здебільшого волокли непритомних за руки, за ноги. Невже все почнеться спочатку?..

Анатолій зблід, холодними лещатами вхопило за серце. Тепер, коли він нарешті відіспався і наївся після тривалого безсоння і голодування, коли в душу прокралася несміливі й тьмяні вогниці якоїсь там надії, йому не хотілося все починати заново. І ось — «Виходь!..» О, це коротке і грубе, як постріл: «Виходь!..» Скільки разів чув це слово! Там, у тюрмі, був уже час, коли він машинально і бездумно йшов на цей поклик, твердячи тільки одне: витерпи... Тепер гірше: мусить боротися з новими паростками, що проросли в душі — з паростками сподівань. Як важко боротися з собою!..

В кабінеті Вольфа ніщо не віщувало негоди. Мирно дрімали на килимку візчарки, слідчий приязно зустрів, привітався, показав на стілець.

— *Сідай, Толю. Сідай та поговоримо один на один. Розумієш, як мужчина з мужчиною.*

Вольф досить довго пильно, вивчаюче дивився на Анатолія, тоді раптом спитав:

— *Скажи, Толю, де твій батько?*

— *Батько мій давно помер, я ще тоді був малий.*

— *Від чого помер твій батько?*

— Мама казала, що його поносили коні... Я його зовсім не пам'ятаю.

— Гм...— Слідчий підсунув до себе папку, що лежала на столі.— Таємнича історія...

— Нічого тут таємничого. Люди вмирають...

— Так, так, люди вмирають,— перебрав слово Вольф.— На жаль, умирають, щодня, щогодини, щосекунди... Як і народжуються. Це ти правильно зауважив. Помилився тільки в одному — твій батько не вмер, коні його не носили. Його вбили більшовики.

— Хто? — вирвалося в Анатолія.

— Не дивуйся — я не помилився. Це вони, саме вони, більшовики, вбили твого батька.

— Брехня!.. Вигадка!..

Вольф, мабуть, чекав на таку реакцію. Він спокійно розв'язав папку, почав гортати в ній якісь матеріали. Витяг велику фотографію і показав юнакові.

— Хто це?

З фотографії дивилися уважні розумні очі. Біла розстебнута політньому сорочка, невелика зсунута трохи набік смугаста кепка.

— Не знаю...

— Це твій батько. Твій рідний батько. А тепер глянь сюди...

Слідчий витяг папір, на якому було наклеєно кілька маленьких фотографій того ж чоловіка — в профіль, анфас, на повний зріст. Поряд дві сірі плями — відбитки пальців.

— Впізнаєш?.. Тепер підємо далі... Ось читай сам: «Ворог народу... Десять років далеких таборів...» А ось,— слідчий перегорнув сторінку,— а ось власний почерк твого батька... Ось його підпис. Це його письмове показання... Він визнав свою провину, тоді у вас усі визнавали себе винними...

Вольф замовк, вдоволено потер лоба. Ще внора під час отієї невдалої розмови вирішив: роз'єднати їх. А то зирять один на одного і мовчать. Колективна затятість, колективна впертість... «Роз'єднуй і владарюй...» Кому належать ці знамениті слова?.. О-о, треба, щоб вони не скористалися рятівним кругом колективної затятості! І голвне — бити кожного в найболючіше, бити так, щоб віддих перехопило і не відпускало до самого кінця, поки... Адже в кожного є власна сорочка... І є стежка, по якій ходять до так званої душі... Стежку до душі цього, Буценка, здається, вже намацав, ступив на неї. Бач, як он він замислився!.. «А я вважав, що з ним буде найважче, він-бо чи не заводій, «комісар» їхній... Думай, думай, хлопче, це корисно...»

— А чому ж у цих документах написано не Буценко, а Корж?

— Невже не зрозумів? Буценко — це ж прізвище твоєї матері. Після суду вона відмовилася од чоловіка, твого батька, і поновила своє прізвище, та й тебе переписала на нього. Нічого дивного, змушена була так чинити... Більше того, вона навіть своє власне прізвище змінила. Так, так, чого тільки не зробиш, аби тобі не дорікали на кожному кроці партійці-більшовики, не переслідували енкаведисти...

Анатолій мовчав.

— Ну як, Толю? Тепер ти розумієш, що й до чого? — Слідчий навіть руку простяг до юнака, наче хотів його обняти. — Віриш тепер мені? Це ж я для тебе старався, щоб відкрити тобі очі... Дістав усі документи, щоб ти знав правду, що більшовики вбили твого батька. Спочатку загнали на Колиму і там убили... А ти їх жалієш, ти їх щадити... Убивців твого батька... Ну, знаєш, це вже занадто... На твоєму місці я б не тільки розказав про більшовицьких агентів, отих підпільників, які втягли вас, довірливих, у злочин, я б їм сам очі повикололював...

— Я не знаю ніяких підпільників, а потім... — Анатолій на мить затнувся, ще раз глянув на фотографію, одвів погляд і закінчив: — А потім про оцю людину... Звідки мені знати: мій то батько чи не мій? Уже ж казав: я його зовсім не пам'ятаю і ніколи не бачив його фотокартки.

— Гарзд, — видихнув слідчий і натис на кнопку сигналу, — гарзд, хай тобі люди скажуть...

Увели якогось заляканого і брудного чоловіка. Чоловік той весь час озирався по боках, сахався собак, боявся дивитися Анатолієві у вічі. Десь Анатолій його бачив. Здається, він працював до війни в пожежній команді.

— Прокопенко, хто зображений на цьому знімку? — показав йому фотографію Вольф.

— Корж Іван Сидорович, — відповів одразу той. — Толин батько.

— Розкажіть тоді про суд над ним. Ви були на суді?

— Був. Мене брали як свідка. Але я... я не винуватий...

— Не про те мова, — грубо перебив його слідчий. — Розкажіть про суд.

Чоловік, весь час затинаючись, плугаючись, розказав.

Анатолій уважно вислухав ту сповідь, і в нього не лишилося ані найменшого сумніву, що Вольф і цей брудний чоловік говорили неправду.

Коли чоловіка вивели з кабінету, сказав слідчому, гидливо скрикнувши:

— Де ви дістали такого телення? Ну й свідок... Чи не простіше було б покликати сюди маму? Нехай би вона сама розказала...

Вольф не сподівався на таке. Він був застуканий оцими словами зненацька, тому не втримався, грюкнув кулаком по столі, аж вічарки посхоплювались, нашорошилися, і закричав роздратовано:

— Ти, хлопче, забувся, де ти знаходишся і з ким розмовляєш!.. Сам знаю, кого мені кликати!..

Та врз і заспокоївся, полагіднів. Вольф розумів, що ось-ось йому має увірватися терпець, що все це починає набридати, але здоровий глузд підказував: веди діло далі, не зривайся! Якщо і цього разу в тебе не вийде, тоді... Йому пригадалася вчорашня історія з начальником управління бароном фон Шмідтом. Як він, Вольф, пошився тоді в дурні! Який то був для нього нещасливий день!..

А сталося от що.

Вчора в кабінеті начальника його ніби диявол сіпнув за язика, і він ні сіло ні впало випалив:

«Ця дика країна стоїть своїми глиняними ногами на купі золота».

«Що маєте на увазі? — спитало чимось заклопотане начальство.— Де ви бачили золото?»

Вольф підбіг до підвіконника, нагріб із вазона жменю вогкої землі, вигукнув:

«Ось те золото! Чисте золото найвищої проби!»

Начальство здивовано зводить брови, воно чекає пояснень від свого підлеглого.

«Могутній тучний чорнозем із чудовою зернистою структурою. Дев'ять відсотків гумусу! Товщина шару — півтора метра! Фруктове дерево поливають тільки один раз при посадці, далі воно не потребує людських рук».

Це, як і сподівася Вольф, справило належне враження. Барон фон Шмідт похитав головою, прищомкнув язиком. У Саксонії в нього двісті гектарів землі, кам'янистої і невіддатливої, як жорства, і ні грама ось такої. Пауль Вольф про це знає, він, мов пес, зазирає начальству у вічі й шепоче:

«Сто залізничних платформ, навантажених такою землею, дорівнює... дорівнює сейфу із золотом».

Барон фон Шмідт хижо посміхнувся. Його очі тепер уже не дивляться на миршаве лице слідчого, а свердлять безжально:

«Чи не хоче гер Вольф сказати, що німецька армія перебуває тут тимчасово? Що ми не завоювали на віки вічні Україну?»

Вольф хотів щось мовити на виправдання, та з його горла вивався лише свист, хрипкий і короткий, як подих помираючого.

Барон зневажливо поглянув на слідчого, запитав ехидно, дошкульно:

«У вас, гер Вольф, здається, є серйозне завдання? Коли ви маєте намір доповісти про його виконання?»

Що міг одказати йому на те Вольф? Звісно, пообіцяв незабаром закінчити слідство і подати список керівників підпілля. І він таки його подасть, неодмінно подасть...

Вольф відкинувся на спинку крісла:

— Гаразд, погарячився я трохи. Така вже сказана моя служба. Та не будемо зараз про це... Я тебе розумію, добре розумію. Адже мова йде про рідного батька... Найперше треба заспокоїтись і подумати. Ось ти не віриш тому свідкові. Даремно. А що він плугає, так це тому, що боїться, бо свідчив на суді проти твого батька. Кажеш: покликати сюди матір. Звичайно, це легко зробити. Та навіть її травмувати? Вона й без цього вбита горем... Давай з'ясуємо все самі. Ось підеш, як слід поміркуєш на самоті, а потім скажеш...

Хто видав Тараса Залету? Хто наслав поліцаїв до Володі Струка, який, здавалося б, не викликав ніякої підозри? І чи скінчилося все це арештом майора та Анатолія? Адже й вони, Борис, Іван

і Тамара, не раз і не двічі були у Володі. Може, і їх вислідила поліція?

А де подівся Володя? Достеменно було відомо, що він утік з поліції, прибіг додому. Але ж відтоді хлопець ніде не появлявся — ні на вулиці, ні на базарі, навіть у своєму дворі. Копиця сіна, в якій ховався майор, так само була розкидана, вітер носив по обійстю і городу жмути сіна. Жалібно мекала в сараї коза, — мабуть, негодована й непоена ось уже другий день.

Хоч як Тамара умовляла Бориса не ходити до Володі додому, — а що, коли там засідка? — він не послухався. Завернув просто в двір і постукав у двері. Йому ніхто не відповів. Тоді Борис легенько натиснув на клямку, двері розчинились, і він побачив Володю у ліжку. Хлопець лежав блідий, непорушний.

— Що з тобою? — спитав стурбовано Борис. — Чого ти лежиш?

— Хворий, — мовив Володя таким слабким голосом, ніби він говорив із глибокого колодязя.

— Простудився?

— Ні.

— Чого ж тоді?

— Це я від того, що забрали майора і Толю. Це я винен...

— Ти?! — вигукнув Борис. — Ти їх видав поліції?!

— Я...

— Що ж ти маєш за майора, іудо? — прошипів люто Борис. — Скільки тобі дали в поліції, гад? За скільки марок продав майора і свого товарища в придачу?

Володя кволо покрутив головою.

— Нікого я не продавав. Я сказав про майора Васькові з базару...

— Сказав? Васькові?.. Значить, ти ворог народу...

— Ворог...

У Володі сльози полилися на подушку.

— Я знаю, що я ворог, але я... ненароком.

— Що ти йому сказав?

— Що я говорив з радянським майором... і що він обіцяв написати про мене в газету...

— А ще що?

— Ще, здається, казав, що стеріг майора від поліції.

— Ну, більше йому й не треба було. І цього досить... Для чого ж ти, дурню, плескав язиком?

— Васько так задавався передо мною... Так захотілося мені втерти йому писк!

— Молодець, «втер»...

Борис плюнув і пішов до виходу. Володя скочив з постелі, вхопив його за поли піджака своїми худими, як соломинки, руками.

— Борю, я не хотів... Чуєш? Так і скажи всім. Ось там, — він показав у вікно, — ось там, під отим берестком, я закопав свій піонерський галстук. Поклади його мені, коли вмру... А ще забери козу, бо вона здохне...

Борис вирвався і вибіг на вулицю. Серце у нього шалено гупотіло, наче він з кимось боровся. Вулиця була безлюдна.

Він пішов кружним шляхом до умовленого місця, де на нього чекала Тамара.

Васько йшов примерклою порожньою Залізничною вулицею додому. Йшов він швидко, озирався, обминав освітлені місяцем місця. Ось-ось мав настати комендантський час, і Васько поспішав. А йти йому було далеченько.

Біля темного зарослого яру, що підступав до самої дороги, на нього накинулись двоє, міцно вхопили за руки і потягли вниз по крутому схилі. На дні підвели, поставили проти місяця, самі залишилися в затінку, під кущем.

Один з нападників сказав:

— Кричи не кричи, ніхто тебе тут не почує. Ти в наших руках. Васько злякано схопився за поли свого важкуватого піджака.

— Не бійся, ми не грабіжники,— сказав другий нападник; голос його видався Васькові знайомий.— Не за тим зупинили твій кажанячий політ... Признавайся, це ти виказав поліції радянського майора?

— Я н-не знаю ніякого майора...— затремтів Васько.

— Знаєш! Тобі про нього розповідав один хлопець...

Васько безпорадно розвів руками, поли його піджака розтулилися — на підкладці висіло десятків зо три прищеплених шпильками запальничок.

— Ги-ги-ги,— захлипав Васько,— мені ніхто нічого не казав. Який хлопець?

— Володьку Струка знаєш?

— Знаю. Він мій сусід.

— Це ти направив до нього поліцію?

Васько нарешті упізнав одного з нападників — Борис Гайдай.

— Пхі, а я думав — ви бандити... Аж воно он що!..— повеселішав він.— Нікого я до Володьки не направляв.

— Брешеш! Ти його продав!

— Для чого мені когось продавати? У мене без цього є гроші.

Васько шурхнув рукою за пазуху, витяг пачку грошей і показав хлопцям.

— Ось... Як повернуться наші, то я заживу на всю губу. Побачите, заживу, ви ще згадаєте Васька з базару!..

— Признавайсь, паразите, інакше тут тобі й кришка! — підступив упритул до Васька Борис.

— Ну, чого ти?.. Кажу, що нікого не продавав. Вони мене схопили на базарі, завели в поліцію, хотіли забрать шпильки й гроші, так я їм і кажу: «Чого ви мене займаєте? Я що? Я — хворий! Ви краще он, як вам положено, виловлюйте червоних комісарів і майорів...» Так вони як прив'язли... «Де, де,— питають,— ти бачив комісарів і майорів?» Я — назад, кажу: «Ніде не бачив, спесердя лапнув». Не повірили, почали духопелити. А тоді я признався, що мені Володька хвалився про майора, вони й перестали бити, відпустили додому. І шпильок, і грошей не забрали. А що? І ти, Борисе, теж признався б, якби тебе так духопелили...

— Дурень ти, дурень... — сумно похитав головою Борис.

— Усі кажуть, що я дурний, що я без клепки. А я не такий уже й дурний! Он скільки грошей зібрав! І нікому не дам. Бо як почну роздавати... А Володьку інколи жалко, він такий бовдур. Кажу, вчись жити, торгуй... А воно тільки зубами клацає, живіт підтягло...

Васько теревенив далі про якісь запальнички, камінці, сигарети, блискав своїми маленькими очима, хихикав, присідав, вимахував руками і бризкав слиною. Борис та Іван (так, другий нападник — то був саме Іван Сацький) пропускали всю ту балаканину повз вуха, мовчки стояли й думали.

Як усе вийшло по-дурному!.. Спершу не вберіг таємницю Володдя, необачно розповівши про майора Васькові. Потім уже цей, пришепелуватий, вибазикав... Кого ж тепер карати? Володю?.. Але ж він учинив те ненавмисне, просто через свою недосвідченість, довірливість. Він свій хлопець, сам як карається... Васька?.. Що з нього візьмеш, коли він несповна розуму? Он і досі торочить про якісь гроші та запальнички.

— Замовкни, телепню! — гримнув Борис. — «Гроші», «гроші»... Дивись, щоб вони боком тобі не вилізли, ті гроші! Як прийдуть наші, то спитають тебе за майора, все спитають...

— Хе-ге, — посміхнувся Васько, — не лякайте, наших я не боюся, аби німці та поліцаї не зайняли...

— Йолоп! — вилаявся Іван і смикнув Бориса за рукав. — Ходімо.

Хлопці подерлися схилом угору й незабаром зникли в темряві. Слідом за ними вибрався на вулицю Васько. Кинувся від яру, шмигнув, як похлипливий пес, попід парканами й тинами.

З Хорольського табору для військовополонених, з пекла, як називав його майор, їм пощастило вирватися обом.

Якось по табору оголосили, що до Анатолія Буценка прийшла мати, а до Тараса Залети — сестра. Мати — це ясно, але хто ж така сестра? Майорова сестра виїхала з Лубенщини ще задовго до окупації.

Коли підійшли до воріт, то побачили Анатолієву матір і Тамару. Вони роздобули десь довідки, в яких засвідчувалось, що обоє затриманих — залізничники і постійно мешкають у Лубнах.

Сумними очима проводжали полонені двох щасливців...

— Ну як, як ви зуміли дістати такі папірці? — допитувався подивований Анатолій, коли всі четверо узяли напрям на Лубни.

— А чому дивуєшся? — усміхнулася Тамара. — Ви ж і справді залізничники. Тарас Іванович — колишній, а ти, Толю, майбутній. Хіба не так? Отож у довідках усе відповідає дійсності...

Десь на півдорозі до Лубен Тарас Залета попрощався й пішов у степ, щоб пробитися через лінію фронту...

Коли Борис довідався, що Анатолій повернувся з табору, відразу ж подався до нього.

В Анатолія на схудлому обличчі снували тіні задуми й печалі.

— Чого ти зажурився? — спитав Борис. — Що, налякали? Скис?..

— Трохи й налякали,— признався Анатолій.— Та більше озли-ли. Ох і озлили, якби ти тільки знав!.. Ці гади...— й не доказав.

Він ще був під гнітючим враженням баченого, чутого й пережи-того в Хорольському таборі. Йому важко, вельми важко, а чи й зо-всім неможливо було висловити звичайними людськими словами своє обурення фашистським лиходійством.

— А я не журюся,— звів голубі очі Борис.— Навіщо мені журитися? Чапай воює, а не журиться...

— Як же ти воюєш?

— Воювати можна, аби охота... Чув про об'яву на комендату-рі? Ще не чув? Там сказано, що в місті діє червона банда дивер-сантів... Банда краде продовольство та зброю, визволяє полонених, псує військову техніку. А це недавно підпалила склад... Так ось — і я в тій «червоній банді».

— Ти? — здивувався Анатолій.

— Авжеж. Чого дивуєшся?.. Підійду тихенько, просвердлю дір-ку в шині оцією штукаю,— витяг Борис із кишені сіренького ко-роткуватого піджачка гостру швайку,— і йду собі далі, а машина осідає, осідає... Або заведу якимось ось із оцих ключиків мото-цикла,— вийняв тепер уже з другої кишені в'язку всіляких ключів од автомашин і мотоциклів,— їх повно зараз на вулицях і дворах, виведу, направлю в яр і пушу... Красота!..

— І не боїшся?

— А чого мені боятися? — сказав Борис, усідаючись на хистко-му стільці.— Хай вони мене бояться! І вони вже бояться... «Чер-вона банда»... Ха-ха!..

— Ой Борю, Борю,— похитав головою Анатолій.— Що ти собі думаєш? І оце ходиш по знайомих і розповідаєш про свої геройства? Борис обурився:

— Слухай, не уподібнюйся моїй мамаші... Всі стали такі обе-режні та розумні. А хто ж буде німців бити?

— Бити їх треба. Я сам... Але...

Анатолій раптом змовк, узяв із рук товариша зв'язку ключів, почав перебирати їх. Були тут гранчасті, плескати, круглі, з міді, нержавіючої сталі і з простого заліза, з вензелями і фашистськи-ми значками на вушках. Кожен ключик мав хитромудрі нарізні лінії, заглибини і потаємні пази.

— Де ти їх узяв?

— У німців. Оце від БеМВе, оце від «Фальконі», оце від фран-цузького «Ленуара». А оці від автомашин... Якщо хочеш знати прав-ду, так то я за майора і за тебе мстив їм...

— Спасибі...

Борис поліз у пазуху, витяг товсту плитку шоколаду.

— На,— простягнув Анатолієві.

— Ти дивись, справжній шоколад... Здурити можна!..

— Бери їж,— сказав Борис.— У мене ще є...

Він витяг ще цотири плитки шоколаду й поклав на стіл.

— А ці віддай матері, хай понесе пораненим.

— Де ти дістав?

— Розпоров на машині брезент і набрав повну торбу. Одну плитку зразу з'їв, оці п'ять залишив, а то одніс малюкам у дитячий будинок. Бачив би ти, як вони зраділи!.. Чув, що з ними? Комендант заявив, щоб люди розібрали дітей. Вчора заявив, люди більшу частину розібрали, а тих, котрих не встигли, солдати одвели в ліс і з автоматів усіх чисто... Ну, я ж їм ще й за це відомшу! Хай начуваються!..

Анатолій рвучко підхопився з табуретки, пройшовся по кімнаті, сказав:

— Правильно, Борю, ти робиш, треба мстити їм... Мстити, як тільки можна!..

Одного разу йшов Борис вулицею, де жив дядько Павло. Вирішив провідати. Може, тітка з Тамарою довідалися щось про дядька, бо як поїхав він у Гребінку ще перед приходом німців, так більше й не з'являвся додому. Надіслав був Малієм вістку, а потому й слід його пропав. Невже загинув?.. А може, десь партизанить? Його ж ніби ще до окупації призначили командувати винищувальним загonom. Он, кажуть, якого жару дають партизани німцям! Вискочать уночі несподівано з лісу, нароблять шелесту, і шукай вітра в полі...

Переступив поріг, зирк — а дядько Павло лежить у ліжку. Схуд, зблді, пишні темно-русі пасма волосся зблякли, переплутались — впізнати його не можна.

Бориса так це вразило, що забув і привітатися.

Дядько кволо усміхнувся, сказав:

— Ну сідай, племінничку, розповідай, як поживаєш.

— Нема чого розповідати. Ви коли вернулись?

— Учора ввечері.

— Ну, так вам уже все відомо... Де ж це ви були?

— Де тільки не був,— відповів стиха дядько.— І по бур'янах переховувався, і в таборах для військовополонених був... у Кіровограді, в Кременчуку... Та ще хвороба скажена причепилася... Уже думав, що поминатимете мене, як усопшого раба божого, аж ні, приплентався, як бачиш, додому... Прийшло розпорядження відпустити місцевих залізничників з таборів. Збираються, кажуть, німці налагодити рух...

— Збираються,— підтвердив Борис.— Уже декого потягли в депо. А Куриш сам побіг — поставили начальником. Там так прислужується, на всіх кричить, погрожує... Радянську владу лас, а німецьку хвалить.

— Чув, чув...

— Чого ніhto не телгипне його? Та коли б я...

— О, ти герой!.. І про тебе дещо вже чув. Ти, виявляється, нашого поля ягода... Похвально, похвально...

Увійшла тітка Марія, принесла дядькові в мисочці манної каші.

— Племінничок з'явився! Ну як там мати?.. Зустріла її на вулиці, жалілась, що не слухаєшся, пропадаєш десь цілими днями. Сте-режись, скрутять німці тобі в'язи!..

Борис невдоволено, як норовистий лошачок, крутнув головою, підвівся: дома набридли безконечні повчання і тут...

— Не обижайся, ми ж не вороги тобі,— сказала тітка.— Сідай посидь. Поки дядько поїсть, поки погомоните, млинчиків напечу. Може, й Тома прийде. Теж відбилась од дому. Все кудись ходить, десь збираються. Що вони там надумали?.. Ой боюся я за вас, діти!.. На, Павле,— подала дядькові в ліжко мисочку.— Щоб усю з'їв, вона ріденька.

Борис дивився на дядька й ніяк не міг звикнути до нього, зовсім не схожого на того, колишнього. Навіть карі очі і ті змінилися, стали тривожні, насторожені. Руки тремтіли. Мисочку тримав біля самого підборіддя, щоб не розлити з ложки кашу.

З'ївши, як і наказувала тітка, всю кашу, дядько Павло витер долонею уста, мовив:

— Ти, Борисе, й справді не обижайся на матір і тітку. Ми, мужчини, народ гарячий, тільки що, тільки не по-нашому, зразу груди вперед, кулаки наготові і давай у такий спосіб доводити свою правоту. Та не завжди можна так її довести.

Борис засовався на стільці.

— Не кип'ятись, вислухай до кінця. Не думай, що я взагалі проти кулаків. Коли де треба вдатися до них, то чого ж... Знаю: з фашистами не розмовляють, не сперечаються. Їх треба просто знищувати, або вони тебе знищать. І те знаю, що немає сили, яка утримала б тебе й таких, як ти, від боротьби з фашистами. Та якщо вже у вас пішло з ними на сукиного сина, не слід забувати про одне: вони хитрі, а ви повинні бути ще хитріші... Постав на хитрість ворога свою хитрість. Не лізь на рожен, обійди кругом і гепни в потилицю, коли він не жде... Зрозумів? Отаке-то наше діло, синку...

Тітка Марія внесла пахучі, смажені на олії млинці.

— Поїж ось,— поставила на стіл перед Борисом.— Це останні. Все, вийшло борошенце...

— Беріть і ви,— підсунув тарілку ближче до дядька.

— Їж, їж. Мені зараз такої розкоші не можна. Діста...

Борис вибігався за цілий день, зголоднів, тож і не церемонився, вминав смачні млинці. Дядько тільки поглядав на нього заздрісно.

Потому вони ще довго розмовляли, аж поки надворі почало сутеніти і тітка випроводила Бориса додому.

До нього прийшли вдень.

Грубо штовхнули двері чоботом, низенький, товстий німець у польовій касці переступив поріг, навів на Павла Гайдая свій тупий автомат.

— Hände hoch!

Гайдай підвівся з ліжка, на якому лежав ось уже цілий тиждень не встаючи. Кволий, виснажений дизентерією і табірним режимом, він ледве тримався на ногах. Білі підштаники й спідня сорочка висіли на ньому, як на жердині. Руки не слухалися, тремтіли.

— Партісан? — недовірливо глянув німець на поліцає, котрий стояв біля дверей.— Диверсант?

— Комуніст,— сказав поліцай.— І кривоносівець.

Що таке кривоносівець — німець не знав, але зметикував, що це, певне, надто небезпечно.

— Болшевік! Гепеу! Комісар! Где твой штаб? Где партісан?..

Вбігла дружина Гайдає, сплеснула в долоні.

— Що ви робите? Хіба не бачите, він хворий, він і стояти не може...

Підійшла, взяла чоловіка під руки, посадила на стілець.

— Weg! — закричав німець.

Поліцай виштовхнув жінку на кухню, почав нищпорити в кімнаті, чогось шукаючи.

Павло Гайдай сидів, поклавши на коліна схудлі, аж сині, руки, дивився на все порожніми очима і думав. Думав, хто ж це міг видати його окупантам?..

Чомусь пригадався той перший день, коли він, знесилений і пригнічений усім, що з ним сталося, повертався в свої рідні Лубни. Курився шлях під розбитими чунями, обмотаними ганчір'ям, кожен крок віддавався в серці.

Тут, у рідних місцях, все було наче таке, як завше, а водночас і не таке. Печать війни, фашистської окупації торкнулася й цього міста.

Діти вже не гралися, як колись, не цвірінчали безтурботно, мов ті горобці.

Перший, кого зустрів із знайомих, був Нестір Малій. Давній приятель і колега по праці теж змарнів і згорбився, а був же ще недавно по-молодечому стрункий, бадьорий. Чорні з просивиною вуса-щіточки, завжди дбайливо підстрижені, тепер відросли, настовбурчились і стали мовби сірими.

«Якби мені сказали, що ти теж тут, ніколи не повірив би», — потискуючи йому руку, сказав Малій.

«Сам раніше не повірив би, що так вийде...»

Переповів йому свою невеселу історію, спитав:

«А як тут у нас?»

Малій махнув рукою:

«Що в нас... Залізничників узяли на облік, декого вже й на роботу поцупили, збираються депо відкривати. Одним словом — невеселі діла... Йди додому, видужуй. Я скажу своїй, щоб принесла козиного молока. Та й сам якось забіжу, поговоримо...»

Потім зустрілися ще Петро Миронченко, Юхим Приходько, Євген Гулій, Іван Бондаренко — всі залізничники, побратими. Співчутливо дивилися на нього, змученого, почорнілого, бажали швидше видужати, набратися сил. Привітні очі, рукостискання... Хіба міг котрийсь із них видати його? З цими людьми багато років працював разом і жив поряд, ділив радість і горе, допомагав їм чим міг, а вони завжди приходили йому на допомогу, якщо була потреба. Стали близькими, мовби поріднилися. Як присвоїли високе звання кривоносівця, то зійшлися до нього додому, всім хотілося його привітати.

Сидить Павло Гайдай на стільці, дивиться, як поліцай обшукує квартиру, і вперто думає: хто ж це його виказав?

Знало його багато людей, майже всі Лубни. Наче й нема в нього ворогів. Може, людська заздрість? Так і заздрити ж не було причин: жив, як усі, не виділявся поміж залізничників ні заробітком, ні своїм становищем. Правда, останнім часом його було призначено приймальником паровозів Гребінківського депо. Не просто бути приймальником паровозів, це всі знали, машиністи й кочегари, мастильніки і навіть стрілочники. Приймальник все одно, що лікар-діагностик. Приженуть несправний паровоз у депо, спочатку його оглядає приймальник, складає акт на ремонт: те замінити, те полагодити, те підтягти. Від твого ока, від твого знання машини залежить робота не тільки депо, а всієї залізничної дільниці. На справному, добре полагодженому паровозі і машиніст заробить більше, і держава виграє. Приймальниками ставлять досвідчених машиністів, людей з великим стажем і вмінням. Стаж, досвід у нього є — з шістнадцяти років водить паровози, ще в громадянську доставляв боєприпаси для червоногвардійських загонів. Та наче ж і працьовитий та ініціативний, недарма присвоїли звання ударника-кривonosівця, в партію прийняли... Коли його призначили на цю посаду, всі машиністи зраділи, знали: він не пропустить найменшої неполадки в машині. Не було тоді мовби жодної душі, котра не погодилась з тим висуванням.

Жодної?.. Ні, не так... Знайшлася одна душа... отой Куриш.

Всі знали, який був ласий до довгого карбованця машиніст Куриш, здавна славився серед залізничників зажерливістю і надзвичайною скупістю. Його колеги-машиністи ходили на вечірні курси, вчилися, відвідували театр, кіно, а Куриш весь час крутився в депо, вичікуючи, щоб когось підмінити, поїхати в зайвий рейс. Зайвий рейс на паровозі — зайвий карбованець. Вирушаючи в рейси, він завжди брав для продажу по підвищених цінах якийсь крам: там купував дешеві яєчка, там курей, борошно, сало; спродував в іншому місці, де можна було гробонуть бариш.

Все життя будується людина! То дім собі новий ставить, то сарай, то погріб мурує... А при такому розмахові чимало треба заробити. Ну, і пнувся з усіх сил. Чи вміє, чи ні, за все береться. Про нього казали не раз: Куриш поїде в рейс і на одному колесі. Кілька років тому робили обкатку нових паровозів. Ухопився за це діло й Куриш, аякже — заробіток добрий!.. Тільки недовго обкатував. Під час першого ж рейсу зіпсував машину. Недоглянув, не простежив, як діють пресмаслянки, порвав сорочки в золотникових циліндрах, підплавив підшипники.

Хотіли віддати його до суду та пожаліли — просився, клявся, що виправиться...

Так ось Куриш, єдиний із усього депо, позаздрив. Він нічого не сказав, лише оком повів недобре, коли побачив наказ. Отак глипнула людина злим оком на тебе і вже того погляду ти не забудеш.

Невже Куриш виказав?..

Сам не бачив, але чув, усі залізничники кажуть: лащиться Куриш до німців, як паршивий собака, добровільно пішов на роботу в депо, вислужується перед окупантами...

Думки перервав німець. Штовхнув у спину дулом автомата, показав на двері:

— Kommt! ¹⁷

Не дали навіть попрощатися з дружиною, так і лишилась на порозі вся в сльозах. Погнали з двору.

...Його розстріляли вранці наступного дня. На розстріл вели під руки два поліцаї — він уже не міг сам ходити...

В кабінет увели Івана Сацького. Простодушний, як усі на світі хлібороби, і мовчун, Іван раптом здивував не лише Пауля Вольфа, а навіть самого себе. Тільки переступив поріг, тільки встиг побачити слідчого, як з його уст зринувли слова, сповнені обурення:

— Де ви поділи Буценка?

— Що з тобою, Іване? — розвів руками Вольф. — Я тебе не впізнаю. Хіба можна ставити питання слідчому? Право ставити питання належить тільки мені... Сідай, я хочу тебе децю запитати.

Сацький не рушив з місця. Його рівні, мов шнурочок, брови зійшлися на перенісці, очі палали рішучістю.

— Поки не скажете, де мій товариш, не почуєте від мене й слова.

Вольф, трохи повагавшись, натиснув на кнопку сигналу. Миттю розчинилися двері — і на порозі став вартовий.

Слідчий уривчато й голосно наказав йому щось по-німецьки.

Вартовий виїшов.

— Так ти, Іване, мені не віриш? Гадаєш, що я хитрую з тобою, що в мене ні честі, ні совісті? Так?.. Ну що ж, переконайся. Я з тобою не граюсь, я лише думаю, як би вас, дурних, витягти з петлі...

Рипнули двері, і в кабінет зайшов Анатолій.

— Значить, ти подумав, ніби я завдав твоєму другові кривди? Спитай, чи зачепив я його хоч пальцем... Скажи, Анатолію, я бив тебе? Я погрожував тобі, кричав на тебе? Кажу так, як є. Чого мовчиш?..

Анатолій стояв з похнюпленою головою і мовчав. Вольф махнув рукою, і Буценка повели з кабінету.

— А тепер сідай, і ми спокійно поговоримо про твої справи, — сказав слідчий і посунув Іванові стільця. — Сідай, сідай, я ж тобі не поліцай якийсь... Невже ти подумав, що я послав такого юного і красивого хлопця на шибеницю?

Іван одвів погляд.

— Бачу по тобі, що подумав. Ех ти, куряча голова... Та хіба б я ото возився з вами, якби хотів укоротити вам віку? Ну, подумай сам, ну, подумай...

Пауль наблизився до хлопця, торкнув його рукою за плече.

— Подумай, невже тобі засліпило, невже ти нічого не бачиш? Де ті комісари, де ті партійні начальники, котрі командували в Лубнах? Та вони вже давно за Волгою, бражку там попивають... А тебе та таких, як ти, лишили тут. Мовляв, воюйте з німцями, відстоюйте честь батьківщини... А коли відстоїте, ми знову вернемось і так, як і раніше, правитимемо з вас податок, вивозитимемо хліб, м'ясо,

¹⁷ Ходімо!

сало... Як це? Ага, перша заповідь.. Після того, як виконаєте першу заповідь, вам буде дано другу — вивозити хліб зверху плану... Правду кажу? Ти ж це знаєш краще за мене, адже сам селяк, хлібороб...

— Пробачте, я вже робітник депо,— сказав Іван.

— Робітник депо,— мов луна, обіззався Пауль Вольф.— Ти вже і не хлібороб, і не робітник, а засуджений до страти ворог рейху... Якщо казати точніше, то ти вже труп. Сам порахуй, скільки вже днів минуло, як ти мрець... А тепер порахуй, скільки днів живеш з моєї особистої ласки... Порахував?.. І на цьому світі, єдиному, де є сміх, сонце і насолода, можна затриматись надовго, так роки на сімдесят, а то й більше. І все це залежить від тебе... Слухай, Іване, а чому це твого батька перед війною зняли з посади голови колгоспу?

Іван Сацький ніколи не втручався у батьківські справи, більше того, він не цікавився його посадою. Та й причин для цього не було — батько до самої війни був бригадиром. Правда, колись, Іван уже й забув, коли це воно було, якось пізно вночі із зборів батько прийшов мовчазний і збентежений. Старша й менша сестри вже спали, тільки він один, Іван, все чув і все бачив. Мати насипала батькові миску борщу, але він тільки поводи́в ложкою та й відставив — щось йому було не до їжі. Тоді мати налила кухоль молока, сіла до столу й спитала:

«Знову критикували?»

Батько глянув на матір відсутнім поглядом, одвернувся, ніби давав зрозуміти, що йому зараз не до балачок, але схаменувся, навіть спробував посміхнутись.

«Цього разу критикували з висновками»,— відказав стомленим голосом.

«Тебе скинули?»

Батько мовчки кивнув.

«Отак взяла і скинула? — спалахнула мати.— Тебе? Організатора колгоспу?...»

Батько мовчав. Про що він думав, що згадував? Може, про те, як у тридцятому агітував своїх земляків за спільну працю на спільній землі?.. Багатів колгосп, заможніше починали жити й колгоспники. Але ж поряд, у сусідніх колгоспах, жили ще краще. І зажадали його односельці: давай і нам нові висоти! Ох, ті нові висоти... Мабуть, саме про них подумав зараз батько, коли сказав матері:

«Новий голова з освітою і з профілем — агроном...»

Мати промовчала. Хіба не знала, як трудно виводив її чоловік своє прізвище під паперами? А паперів тих ділових ставало що не день, все більше, господарство зростало, цифри з одиниць та двох нулів перестрибнули до такої межі, що в очах рябіло. Хімікати, машини, сівозміни, нові сорти пшениці, кок-сагіз — розберись у всьому, дай раду. І не тільки сам розберись, а людям розтлумач, до пугтя доведи, процентом урожайності козирни.

Батько та мати сиділи того незабутнього сумного вечора і все це говорили з зітханням, з печаллю і з тривогою в голосі. Наступного дня батько повеселів — його призначили бригадиром. Так він і лишався на своєму посту до самої окупації.

Тепер ось сидить перед ним, Іваном, Циклоп, свердлить його своїм єдиним оком і питає: «Слухай... а чому це твого батька перед війною зняли з посади голови колгоспу?..»

— Не знаю,— відказав Іван. Що мав відповідати? Хіба він зрозуміє, повірить? — Батько просто не справлявся, малограмотний...

— Ти так гадаєш? — блиснув оком Вольф.— Поміляєшся! Твого батька зняли, бо йому не довіряли. Їм треба було поставити партійця...

Слідчий виждав, аби побачити реакцію на своє повідомлення, тоді, щоб долити масла у вогонь, ніби між іншим, сказав:

— Комісарські синки і синки партійців не їздили на велосипеді з прядки...

От тепер можна й помовчати, очікуючи: після доброго посіву мусять бути й добрі жнива. Цей круголобий гречкосій, упертий і затятий, як віл, має поживу для роздумувань, хай дещо згадає, хай подумає, а він, Пауль Вольф, може й почекати.

Вольф глянув на хлопця і зі злості заскреготав зубами: Іван глузливо і відверто посміхався...

Настала холодна сніжна зима.

Старі люди казали: таких морозів, таких снігів ніхто й не пам'ятає. З стогоном репалась земля, у холодному повітрі ніби носилися тисячі голок, що немилосердо шпигали обличчя, а снігу навалило стільки — занесло шляхи, вулиці, хати в селах замело по саму стріху.

Для німців така люта зима була карою небесною: без теплого одягу, без звички німецькі солдати обморожували руки й ноги, щоки й носи. Вояки, які ще недавно нахвалялися завоювати увесь світ, тепер були схожі на опудала. Обважнілі від ковдр і ряден, якими куталися в мороз, у скажену хуртовину, на головах у них — гостроверхі башлики й жіночі теплі хустки...

Поліція шастала по хатах, забирала все, що було з вовни й хутра: шапки, кожухи, шарфи, рукавиці, валянки, навіть жіночі очіпки.

Удар по німецьких арміях під Москвою луною прокотився по землі. Відгомін того удару досяг і Лубен. Хоч окупанти всіляко приховували свою поразку під Москвою, хоч вони нещадно карали за поширення «панічних» чуток, однак ті чулки повзли і не минали жодної оселі. Хтось бачив, як везли вночі ешелон поранених та обморожених, хтось читав на базарі листівку, в якій було повідомлення Радянського Інформбюро.

Листівки, маленькі, писані від руки на аркушиках з учнівських зошитів, і неодмінно з червоною зірочкою в кінці та з лозунгом «Смерть німецьким окупантам!», почали з'являтися в Лубнах недавно, але все частіше й частіше. То на стовпі десь побачать люди, то на паркані, то на воротах. Поліція зривала ті листівки, робила засідки, та їй не вдавалося захопити підпільників. Діло дійшло до того, що антифашистські листівки стали ліпити навіть на дверях комендатури, поліції та інших окупаційних установ...

За той час, поки Анатолій був у Хорольському таборі для військово-в'язаних, в його будинку не стало багатьох мешканців. Зникли

родини Песькіних, Родзинських, Слютів. Запитав матір, де вони. Мати скрушно похитала головою, і він про все здогадався... Пізніше розповіла, що німці, підло ошукавши міських євреїв, зібрали їх, вивели в Засулля й розстріляли в протитанковому рові. За що розстріляли — ніхто не знав...

Зразу ж після того в квартирах закатованих євреїв поселилися солдати. Зайняли вони й квартиру, в якій колись жили Анатолієві сусіди Песькіни. Солдати примусили матір за мізерну платню прибирати їхнє помешкання, прати білизну, а часом і готувати якусь страву, здебільшого варити чи смажити курей, качок і гусей.

Анатолій придивлявся до нових сусідів. Він мав змогу добре вивчити їх. Вони були схожі між собою не лише тим, як поводитися, як і що говорили, а мовби й зовні. Крім одного. Цей був чорний, зарослий і худий, наче хорт. Він навіть військову форму носив не таку, як усі інші солдати: якісь чудернацькі широкі штани навипуск, довжелезний трав'янистого кольору френч, на голові — чи то картуз, чи то пілотка з козирком. Ніколи не хвастався перемогами Німеччини у війні, ніколи не був п'яний, по квартирах не шастав і не чіплявся до жінок. Їжу, яку йому видавали на кухні, він завжди приносив у котелку, більше ніякої страви собі не готував.

Анатолій не раз помічав, як з нього кепкували солдати, він же не зважав на те, тільки супився й мовчав.

— Дивний суб'єкт,— сказав якимось Борисові, коли той завітав до нього.

— Про кого ти? — не зрозумів Борис.

— Глянь, он він.

Борис подивився у вікно. Солдат у широких рудих штанах йшов через двір, замітаючи холошами сміття. Зайшов у вбиральню, зачинився.

— Хвилиночку,— сказав Борис і вискочив у двір.

Тихенько зайшов збоку і накинув залізний гак на дверях вбиральні. Потім повернувся, засміявся.

— Хай посидить німчик у нужнику, хай трохи подихає одеколоном...

— Ти здурів! — розсердився Анатолій.— Для чого це тобі? Ось зірве двері, почне стріляти... Ще паніку підніме!

— Не такий він дурний, щоб піднімати паніку. Хто ж це схоче, щоб з нього всі глузували?..

Солдат поторсав двері, але вони не відчинялись. Тоді він сіпонував дужче, гак заскрипів, але двері не зрушили з місця. Солдат, мабуть, розлютився, бо з такою силою ударив руками у двері, що ті мало не вискочили з петель. Лівий бік кисткого «голуб'ятника», як звали в Лубнах убиральні, присів у яму, посипалась земля. Солдат зашикнув.

— Подивись, він заляк на місці,— посміхнувся Борис.— Подивись, він розмірковує, зважає, що йому краще: опинитися разом з «голуб'ятником» у ямі чи, може, кликати на допомогу... Зараз побачимо, що буде робити далі.

Солдат, переcheckавши, раптом заволав з усіх сил. Він кричав якоюсь

незрозумілою мовою; єдине слово, яке розібрали хлопці, було «бандит». Потім пішла німецька і українська лайка.

— Доннер веттер! Чорт! Сатана! Свиня! Швайн!..

Це був дивовижний набір лайок і прокльонів, це був зойк ображеної і зляканої людини, якій, очевидно, вже увірвався терпець.

Хоч Борис і не пускав Анатолія, умовляв іще почекати, він не послухав його, вийшов у двір і відчинив дверцята.

Солдат вискочив, замахав руками:

— Дракул!..¹⁸ Бойкот!.. Кто это сделал?

Анатолій знизав плечима.

Солдат полаявся, полаявся, потім стих, підійшов до хлопця, поплескав його по плечу:

— Бун!¹⁹ пасан! Как іст імень?

— Анатолій.

— Анафтолін! Бун! Бун українен. Карош!

Він ударив себе в груди, поплескав по худому животі.

— Румун! Букурешті! Товариш! Бун! Бун! Інцелег?..²⁰

Так Анатолій, а згодом і Борис зазнайомилися з румунським капралом Іоном Паулеску. Був цей Паулеску справді кумедний: ділився з хлопцями сухарями і супом, вмикав для них невеличкий приймач, настроював на Бухарест і, почувши рідну пісню, грайливу і буйну, поплескував себе по животі й кричав на всю хату:

— Букурешті! Бун!..

Приймач був радянський, його німецькі солдати, видно, вкрали десь на пограбованому складі чи в якійсь нашій установі. Анатолій та Борис тільки облизувались, коли, шукаючи музику, Іон натрапляв на Москву, але попросити послухати Москву не наважувались.

Та винахідливий Борис і тут зарадив справі.

Одного разу, коли хлопці сиділи в кімнаті в Іона Паулеску й слухали разом із ним його рідні мелодії, капрала покликав із двору німецький солдат. З квартири вийшли разом. Борис помітив, що двері лишилися незамкнені, шмигнув до кімнати Іона і виніс звідти його карабін...

— Для чого це? — здивувався Анатолій.— Та ти знаєш, що тут буде?

— Побачимо,— ухильно відказав Борис і посміхнувся.— Ти думаєш, капрал і тепер підніме бучу? Все обійдеться тихо і мирно...

Він сховав карабін під матрац, сів на стільці і поклав ногу на ногу.

— Ось побачиш, сьогодні ми будемо слухати Москву,— сказав Борис.— Можу навіть перехреститись...

— Не треба...

Незабаром хлопці побачили, як повернувся капрал. Він погримів своїми важкими чобітьми по сходах, грюкнув дверима. Хлопці чули, як він виспівував у квартирі свої пісні, як він щось переставляв,

¹⁸ Чорт! (Рум.)

¹⁹ Добрий, хороший, гарний (рум.).

²⁰ Зрозумів? (Рум.)

очевидно, готуючись іти на чергування. Та ось раптом пісня урвалася, стало тихо, потім пролунав зойк.

— Давай зіграємо,— сказав Борис і взяв з тумбочки шахівницю. Швидко поставив фігури, зробив хід пішаком і додав:— За тобою хід, Толю!

За хвилину зойк повторився, грюкнули двері, загриміли чоботи по сходинках, на порозі появилвся переляканий Іон Паулеску.

— Капут!.. Ой, ой!..— розпачливо простогнав капрал.— Герман мене пах-пах!..

Схопив Анатолія за плечі:

— Рятуй, Анафтолін! Карабін! Нема карабін... Ой, ой!.. Разбой²¹ не бун, не карош! Рятуй, Анафтолін! Я пропав...

— Момент! — сказав Борис і показав капралові пальця.— Один момент. Іди додому і жди, ми пошукаємо.

Хлопці замкнули квартиру, обійшли квартал, повернулися, забрали карабін і постукали до Іона. Той чекав на них. Побачивши свій карабін, він зрадів, мов дитина. Дістав із свого речового мішка галети, цукор, пригостив хлопців. Потім увімкнув приймача, настроїв на Бухарест.

— А Москву можна? — примружив очі Борис.

— О-о, Москва ні! — покрутив головою капрал.— За ето герман пах-пах! О-о, Москва ні, ні!..

— Нема ж германа... Нема... Нікс... Давай Москву,— наполягав Борис.— Хоч трохи, тихенько...

Капрал здався. Настроїв приймача на Москву.

Радіостанція саме передавала чергове зведення Радінформбюро. В ньому мовилося про велику перемогу радянських військ під Москвою. Поки хлопці, затаївши дух, слухали передачу, Іон чатував біля вікна, з якого добре було видно вхід до будинку.

Як тільки диктор скінчив читати зведення, вони, забувши навіть подякувати капралові за послугу, вибігли з квартири. Їм не терпілося поділитися з кимось радісною звісткою. Адже останнім часом німці лише те й знали, що хвастилися: «Москва капут! Москва капут!» Ось і докапутилися!..

Анатолій потяг Бориса до себе додому, йому хотілося найперше повідати новину матері. Але матері вдома не було — ще не повернулася з лікарні, де вона й тепер працювала.

— Ходімо на вулицю,— запропонував Борис.— Там зустрінемо когось знайомого, розкажемо, а він ще комусь розкаже. До вечора все місто знатиме...

— Ходімо,— згодився Анатолій. Уже рушили до дверей, як раптом він щось згадав, зупинився.— Слухай, Борю, а навіщо нам іти на вулицю? Давай напишемо листівку або кілька... звичайно, треба кілька, і розклеїмо скрізь. Це ж буде краще...

— Правильно,— погодився Борис.— Я майже все запам'ятав, що передавали. Сідай пиши — буду диктувати.

Спершу склали текст листівки на старій поруділій газеті, якою

²¹ Війна (рум.).

був застелений підвіконник. Потім Анатолій узяв учнівський зошит, розірвав його на окремі аркуші, й почали вдвох начисто переписувати на них з газети той текст. Внизу під текстом малювали червоним олівцем маленькі зірочки. До того як Анатолієва мати прийшла додому, написали шість листівок. Порадували її новиною, вийшли на вулицю. Три листівки Анатолій віддав Борисові, три залишив собі.

Другого дня все місто вже знало про першу велику поразку німців під Москвою.

Відтоді хлопці й почали вчацати до Паулеску. І майже після кожного їхнього відвідування румунського капрала в Лубнах то там, то там з'являлися листівки, писані на аркушиках з учнівських зошитів та з незмінною маленькою червоною зірочкою внизу.

Все лютішою ставала поліція. І було чого. Хтось увечері перестрів на вулиці перекладача з комендатури і так побив його, що той ледве доповз додому. Німці нагородили зрадника Куриша, чергового депо, коровою, а другого дня Куриш знайшов свою корову дохлою. З пересильного табору для військовополонених втекло кілька чоловік, і жодного не вдалося затримати... На перегоні Лубни — Гребінка хтось підклав під рейки динаміт, раз у раз з'являються листівки... Почастішали облави, вночі по вулицях мчали автомашини з пригашеними фарами — то везли на розстріл комуністів і комсомольців.

А тут ще новина — з настанням тепла в лісах Полтавщини з'явилися партизанські загони. Вони заявили про своє існування сміливими і раптовими наскоками на німецькі обози, на склади боєприпасів, на залізничні станції. Летіли в повітря мости, на шляхах палали автоцистерни з бензином...

На голови місцевого населення посипались одне за одним оголошення та постанови фашистських властей. В одному оголошенні обіцяли велику нагороду за виданого партизана, в другому попереджалося про смертну кару за бродяжництво, в третьому вихвалялась праця та умови життя в Німеччині. Якось люди прочитали постанову управи про те, що до роботи залучаються діти від десяти до чотирнадцяти років.

Молодь не хотіла їхати в Німеччину, ховалася по горищах, у погребах, намагалася втекти з дороги, якщо поліції вдавалося силою посадити у вагони. Так званий «плановий набір східної робочої сили» повсякчас зривався. Тоді німці почали застосовувати облави. Наскочать зненацька на базар, на площу чи на вокзал і хапають у машини всіх, хто здатен до фізичної праці...

Одного разу, в неділю, Анатолій Буценко та Іван Сацький ждали на базарі в умовленому місці Бориса Гайдая, щоб потім піти до Анатолія писати листівки. Ніщо, здавалося, не віщувало лиха. Був теплий сонячний день. Над базаром стояв тихий сумовитий гомін. Навіть поліцаї на диво мирно вешталися межі базарювальників, нікого не чіпали, ні до кого не прискіпувалися. І ось раптом із навколишніх вулиць вихопилося десятків зо два мотоциклів з колясками.

Як тільки мотоцикли під'їхали до базару, з них повискакували німці, миттю оточили майдан. Поліцаї, видно, цього чекали, одразу прилучилися до німців, загорлали:

— Всім стояти! Хто спробує втекти, буде розстріляний на місці!

Поліцаї кинулись обшукувати людей і направляти до перехрестя, де вже стояли вантажні машини з критими кузовами. Молодих кидали у машини, а старих і дітей одпускали.

— Тікаймо! — шепнув Іван Анатолієві, наближаючись до паркану.

— Стій! — суворо наказав Анатолій. — Бо як полосне з автомата...

До них підійшов німець, наставив автомата і спитав:

— Партизан? Міньорщик? Діверсант?..

— Цивіль, — спокійно відказав Анатолій. — Кіндер.

— О, кіндер, гут, карош діти! — зареготав німець. — Арбайтен! В Німеччині карош! Культура! Айн, цвай!.. Муштра, порядок!..

Упхнули обох у переповнений кузов, машина загуркотіла по вибитій бруківці. У єдине загразоване невелике віконечко Іван устиг помітити, що машина завертає у двір біля біржі праці.

— Ясно, я так і знав, — сказав він, — нас повезуть у Німеччину.

У просторому дворі біржі, обнесеному високим парканом з колючим дротом нагорі, було з сотню хлопців та дівчат. Хлопці переступали з ноги на ногу, покурювали, ніяково поглядали один на одного, ніби вибачались за те, що вскочили в халепу, не втекли. Дівчата стояли окремим гуртом, плакали.

— Схоже на те, що ми попали, як курка в борщ, — промовив сумно Іван. — Казав, щоб втекти, не послухався мене, тепер будеш підмітати асфальт аж у Берліні.

— До Берліна далеко, — відповів розважливо Анатолій. — Не гарячкуй. Ще не все втрачено, якщо в нас цілі лоби і стоїмо на власних ногах.

Анатолій озирнувся, відчувши на собі чийсь погляд. З гурту дівчат дивились темні очі киянки Люсі. Зважився, підійшов до неї.

— Ось де зустрілись...

— В нашому становищі всяке може бути, — відповіла Люся. — Живемо на вулкані.

— Ви тоді передали матері, я знаю. Спасибі, — тихо, соромливо мовив Анатолій. — Ви мене виручили... Повік не забуду.

Вона спробувала усміхнутись, та у неї, замість усмішки, вийшла болісна гримаса.

— То з вами товариш? — спитала. — Покличте його. Може, комусь із вас удасться вирватись, тоді...

Коли Іван підійшов, простягла до нього руку.

— Люся.

Іван нічого не відповів на слова дівчини, його рухливі очі бігали по подвір'ю, відшукуючи підходящу щілину в паркані, щоб чкурнути.

— Он скільки вівчарок, відразу кров пусться, — застеріг Анатолій, вказуючи на варту з собаками. — Урочисто обставлена поїздка на роботу до Великонімеччини, нічого не скажеш...

— Хлопці винахідливіші й сміливіші, вам легше втекти... — сумовито промовила Люся. — Так ось я й хотіла вас попросити. Якщо

комусь із вас удасться вирватися, то допоможіть мені. Порятуйте одну дівчинку — Таню. Вона осталася на базарі. Маленька така, веснянкувата... Тепер, коли мене забрали, у неї немає нікого з рідних на всім світі...

І Люся розказала хлопцям про веснянкувату Таню.

Перед приходом німців у Лубни прибув ешелон з дитячим будинком, евакуйованим із Києва. Не встигли вихователі та діти освоїтись на новому місці, як стало відомо, що фашисти не сьогодні-завтра захоплять Лубни.

Директорка побігла по установах районного центру, просила допомоги. Відповідь була жорстока, але правдива:

«Про евакуацію зараз не може бути й мови. Залишайтеся поки що в Лубнах».

Залишилися.

— Того дня, коли німці вступили в місто, в дитячому будинку захворіла одна дівчинка — Таня, і її поклали в лікарню. Виховательок було мало, тому до лікарні дивитися за хворою послали мене, — розповідала Люся. — Вночі санітарки й сестри носили поранених. Я приспала Таню й побігла допомагати...

Як дівчинка видужала, ми повернулися в дитячий будинок.

Цілий місяць німці мовби й не помічали нас. Жили ми як могли. Кінчилися продукти, виховательки і старші, такі, як я, почали ходити по людях, збираючи харчі. Та ось приїхав комендант і сказав:

«Треба закрити дитячий будинок».

«Як закрити? — перелякалися виховательки. — А діти?»

«Дітей роздавайте. Хто хоче, нехай бере».

Довелося скоритись. Виховательки кинулись по місту просити людей. Багато прийшло жінок. О, що тоді робилося!.. Жінки заходили в зал, усміхались і простували до дітей, які стояли біля вікна. Деякі малюки, побачивши усмішку на обличчях прибулих, кидалися їм одразу на шию:

«Мамо! Мамусю! Чого ти так довго не приходила до мене?..»

Жінки брали на руки дітей і заливалися сльозами... Потім розписувалися у книзі — виховательки віддавали їм нехитрий «гардероб» дитини, ішли додому. У перший день забрали більше половини дітей, другого дня залишилося тільки двадцятьоро дівчаток і хлопчиків, серед них і Таня. Вони бігали за виховательками, допитувалися:

«А де моя мама? Чого вона не йде за мною?..»

Виховательки заспокоювали малюків, а самі ховали від них очі.

Знову навідався комендант і заявив, що тих дітей, яких негайно не роздадуть, забере поліція. Ополудні заявив, а ввечері приїхали солдати, вигнали виховательок, забрали на машину всіх дітей і повезли кудись... Люди кажуть — постріляли в яру...

Мені з Танею вдалось урятуватися. Я сказала перекладачеві, що то моя сестричка і ми не з дитячого будинку, а тільки прийшли туди в гості. Він повірив, і німці відпустили нас.

Я не знала, куди нам іти, і пішла в лікарню. Там нас прийняли. Я помагала санітаркам, Таня була біля мене.

А оце сьогодні хотіла на базарі купити Тані якесь платтячко, так мене й схопили. Таня ж, бідненька, зосталась на базарі. Що з нею тепер буде?..

Люся попросила хлопців, якщо їм пощастить, може, втекти, то щоб розшукали Таню і відвели в лікарню, там її доглянуть.

Брязнули залізні ворота, загарчали вівчарки, заметушилися вартові.

Під'їхали машини, і невільників почали вантажити для відправки на станцію.

— Запам'ятайте, — гукнула Люся хлопцям, — запам'ятайте! Таня! У неї ще й досі не погоїлися виразки на ручках...

Одноманітний і дурманливий перестук коліс, брязкіт заліза об залізо: бах-бах-бах!... Скрипить, похитується, скрегоче товарний вагон. І у вагоні цьому — живий товар, люди. Збилися, мов оселедці в бочці. Ні дихнути, ні ноги випрямити, ні прилягти. Що там прилягти, коли й сидіти тісно. Багато стоїть. На попутних станціях кілька разів одкривали вагон, вкидали ще хлопців, замикали двері і їхали далі. Ні води, ні їжі, ні слова людського...

Поряд з Анатолієм плечистий хлопчина у замащеному поношеному тільнику обдивляється стіни хисткого вагона і щідить крізь зуби:

— Дохле наше діло, братішки! Не доїдемо так до Германії, і не думайте. Ще пару разів упустять сюди душ по п'ять, поминай тоді, як звали батько та мати. Не знаю, як ви, а я вже втретє мандрую в Германію і ще ні разу не доїхав. Думаю — не доїду й тепер...

Івана одтерли геть у куток, він звідти блискає очима, хоче пробитися до товариша, але спробуй зробити хоч крок! Схоже на те, що їх німці на правду захотіли подушити.

Анатолій озивається до плечистого:

— А як же це не доїхати? Хіба так можна?

— Можна, — відповідає здоровань. — Для того й дається людині голова, щоб вона думала... Ви як собі хочете, а я без чистого повітря не звик...

Він починає пручатись, усім своїм дужим тілом розштовхує сусідів, пробирається до забитого дошками вікна вагона і натискує рукою. Дошки прибито міцно, цвяхи загнута.

— Так, ясно, братішки... — промовляє плечистий і оглядається.

Анатолій упізнає його: матрос, той, з яким попали в Хорольський табір для військовополонених.

«Молодець, казав, що знову втече, і, дивись, таки втік. О, на такого можна покластися!..»

— Ну, то як? — запитує матрос. — Є в мене надійні дружки чи всі вийшли? Хто тут із вас цупкенький? Ага, ти, — заглядив Івана. — Ну, то ходи сюди, саме ти мені й потрібний. В тебе і чоботища кожний по півпуда... Я запримітив, як сідали...

Здоровань у тільнику подає руку Іванові, тягне його до себе. Витяг, підсадив до вікна, гукнув до хлопців, що стояли поряд:

— Доведеться перетворити людину в таран... Нічого не зробиш — треба, якщо тільки хочеш дихати чистим повітрям. Слухай, пацан, — звернувся він до Івана. — Ану замри і задерев'яній, можеш?

— Як це задерев'яніти? — не зрозумів Іван.

— А так — стули ноги, задубій, ми тебе підніmemo і твоїми ногами злегенька ударимо по тій дошці. Раз, два, три... дивись і подадуться дошки, а там тебе змінить інший. Згода?

Іван примружив очі, зціпив зуби, задубів. Кілька хлопців підняли його над собою, гойднули і вдарили ногами по дошці. Раз, удруге, втретє... Іван мовчав, тільки ахкав.

— Бийте дужче! — сказав. — Мені не боляче! Я ж у чоботях.

За десятим разом дошка хитнулася, щілина побільшала, у вагон проникло світло. Матрос засміявся.

— Давай когось другого, а то ми хлопцеві відіб'ємо п'яти!

Іван не перечив: у нього й справді вже заболіли п'яти.

Підходящого, та ще й у чоботях, не знайшлося, і тоді Іван знову запропонував свої ноги.

— Бийте, хлопці, поки впаде дошка! Я жилавий.

Коли заскрипіли цвяхи і дошка вже ледь трималася, плечистий з полегкістю сказав:

— Буде. Тепер почекаємо до вечора, а тоді по черзі у вікно...

— Так можна ж і в'язи звернути, як стрибнути з такої висоти... — засумнівався хтось.

— А для чого тобі з вікна стрибати? Спустиись униз або переліз у тамбур, потім і шугони... Значить, домовились: як тільки посутеніє, состав піде десь на гору, паровоз засопе, димом закутається по низдрі,— тоді й командуй собі. Вилізай у вікно, пірнай униз, горошиною по насипу кіть-кіть та вже й у лісочку, тобто захисній смузі. А там ноги на плечі і доганяй вітра в полі... Я полізу перший, для прикладу, за мною оцей пацан,— показав на Івана.— Він заслужив своїми п'ятами. Міцний хлопець — сто літ тобі віку!..

Втеча почалася одразу, як знадвору у вагон проникли перші сунтинки. Плечистий вибрався до вікна і скинув дошку. Через хвилину він уже був по той бік вагона, кивнув і зник. Гримотіння коліс усе заглушило. Слідом за ним стрибнули Іван та Анатолій.

Пошарпані, стомлені, голодні повернулися хлопці додому. По дорозі добрим словом згадували того плечистого моряка, його науку й сміливість. Анатолій часто думав також про Люсю, про її сумну долю. Де вона зараз? Ех, дівчатам значно важче, правду казала, значно трудніше. Не вирвуться, мабуть, з неволі, аж поки наші не визволять...

Мати зустріла Івана з плачем.

— Де ти пропадаєш? Чому он сусідські хлопці ділом якимось зайняті, батькам допомагають, а ти все кудись нося свого сунеш та голову підставляєш? А ще водишся невідомо з ким... — сердито блиснула очима на Анатолія.

Іванові було незручно перед товаришем, та він усміхнувся, сказав:

— Мамо, якби ж ти знала, звідки ми оце повернулися. Не повіриш ніколи — тільки-но з Берліна...

— Як з Берліна?.. То вас на каторгу возили?.. — сплеснула руками мати.

Іван коротко розповів про все, мати відразу ж розплакалась, нагодувала хлопців, навіть сорочки поміняла, бо ті, що були на них,

зовсім подерлись. Іванова сорочка була трохи короткувата для Анатолія, він весь час осмикував рукави.

— Біжи, хлопче, додому, хай мати не плаче та не бігає по городу, розшукуючи тебе,— сказала Іванова мати.

Анатолій вийшов на вулицю і подався додому. З досвіду він знав, що тих, хто втік з дороги в Німеччину, тут, на місці, не переслідували, єдине, що їм загрожувало, це ще раз потрапити в пастку поліції і бути ще раз зачиненими у вагоні. Дехто з хлопців по десять разів так окрутнувся, ні разу не побувавши далі Гребінки чи Києва... Ось чому Анатолій не боявся вдень іти через місто.

Тривожний і осиротілий блукав Борис Гайдай вулицями, шукаючи своїх друзів. Де вони поділися? Наче у воду впали...

Вперше подумав про те, що найтяжче у житті втратити друзів.

Він так задумався, що відразу й не почув, що його хтось гукав. Обернувся, побачив: Васько з базару. Підбіг, захеканий, збуджений, схопив Бориса за руку, потяг у провулок.

— Слухай,— прошепотів Васько,— ти отим дурним передай, що поліція все винюхала...

— Яким дурним? Що винюхала? — не зрозумів Борис.

— Хе-хе, не прикидайся... Сам знаєш, кому треба передати. Думаєш, ні про що не догадуєш? Догадуєш. Тільки мовчу... Ти теж із ними водишся, то біжи й скажи...

— Підожди, Васько,— спинив його Борис.— Що ти верзеш? Кому сказати? Що сказати? Поясни.

— Що тут пояснювати? П'яний Данило, той, що в поліції... Знаєш його?

— Ну, знаю.

— Так от він говорив, що поліція вже винюхала підпільників, будуть їх брать.

— А при чому тут я? Я ніяких підпільників не знаю, ні з ким не воджусь.

— Хе-ге... А до Тамари, сестри своєї, ходиш?

— Ну, ходжу.

— І не знаєш, що вона теж із ними? — прискалив око Васько.

— З ким?

— Та з ними, з підпільниками. З Буйвичем, з Корнієнком, Шацьким, Коницом... Там їх багато, душ двадцять, казав Данило.

— Брехня! Чистісінька брехня!

— Може, й брехня,— погодився Васько.— Яке мені діло? Тільки Данило казав...

Він раптом змовк — на розі з'явився поліцай. Поліз у кишеню, витяг запальничку у вигляді зозулі, натиснув на пташину ніжку, дзьобик розтулився, і звідти блимнув вогник.

— Бачив? — осміхнувся Васько.— Французька!.. Справжнісінька. За три наших виміняв. Правда, здорово? Померти можна... Ха-га...

Коли поліцай поминув їх, Васько сховав запальничку, знову почав торочити Борису:

— Так ти ж дивись передай. Чув?.. Та не забудь, що це я сповістив.

Коли наші прийдуть, щоб підтвердив. Бо я вас знаю: за майора то розкажете, а про це промовчите. Ви всі такі... Ну, біжи скоренько! — штовхнув під бік Бориса.

Васько повернувся й пішов перевальцем до базару. Борис почекав, доки він зникне у юрбі, тоді чимдуж помчав до Тамари.

«Невже Васько не бреше? — думав, біжучи.— Невже ті, котрих він назвав, і справді підпільники? І Тамара з ними... Ні, не може такого бути! Або якась дурниця, або провокація... Та якщо й так, то все одно треба їм про це сказати. Нехай знають, нехай остерігаються...»

Останнім часом Борис не часто бував у своїх родичів, а якщо й навідувався, то ненадовго. Після арешту дядька Павла тітка Марія все плаче й плаче. Тамара стала якась відлюдкувата, неговірка, по-таємна. І це гнітило його.

Тамари вдома не було. Тітка Марія помітила, що Борис розгублений, хвилюється, спитала:

— Для чого тобі Тамара? Може, я допоможу?

— Не мені потрібна допомога, а їй,— буркнув Борис.— Де вона?

— Скоро прийде. Іди в кімнату посидь. Там якраз дядько Нестір, погомонить трохи, поки я вправлюсь біля плити.

Нестір Малій, літній чоловік з гострим худорлявим обличчям, старий машиніст і приятель дядька Павла, зустрів Бориса з неприхованою цікавістю.

— Ну, козаче, як воно живеться на світі? Чи скоро думаєш заступити мене, старого, на паровозі?

— Щоб я на німців працював? — обпик його Борис очима.

Нестір Малій похнюпився.

— Воно, звичайно, і так і не дуже так... Якщо розібратися...

— Що там розбиратися! Тут усе просто, як борщ. Хто мурує, хто руйнує, хто неситим оком... Знаєте, хто це так сказав?

Малій посміхнувся:

— Не про те пісня...

— Про те пісня! Одні кров проливають, грудьми захищають землю, а хтось, може, за просяну хлібину совість продає.

— Зажди, зажди,— поклав Борисові на плече руку Малій. Рука у нього важка, робоча.— Розтлумач мені, поясни, про кого ти говориш. Хто це совість продає?

Борис мовчав. Що мав казати? Знав дядька Нестора як чесну людину. Недаремно ж з ним і дядько Павло дружив, ділився думками, був заодно. Дядько Павло любив Малія, часто казав залізничникам, щоб вони брали з нього приклад. От і бери тепер з нього приклад! Бери, коли він разом з такими, як Куриш, працює в депо, водить фашистські поїзди...

— Не сердьтеся на мене, дядьку, але не терплю... Я не терплю тих, які продаються! — випалив Борис і почервонів.

— Зрозумів, тепер зрозумів...— закивав головою Малій.— Боляче караєш, сину, дуже боляче... І я тобі не можу зараз нічого сказати такого, щоб ти не думав... Та поживемо-побачимо, як той казав...

Він витяг кисет, довго розпалював цигарку, руки у нього тремтіли.

Борис глянув у вікно, побачив Тамару, що саме входила у двір, підхопився і вибіг.

— Васько передав, щоб ви... щоб знали — поліція все винюхала!.. Карі очі дівчини враз потьмяніли.

— Що винюхала? — спитала вона тремтливим голосом.

— Ну, що ви підпільники... Хочуть вас брати.

— Та-ак,— важко видихнула Тамара.— Це підтвердження попередніх сигналів...

На залізничному вокзалі дужий поривчастий вітер розгойдував дзвона, і він раз по раз бемкав. Давно вже у цей дзвін не калатали. Спершу, як прийшли фашисти, не було потреби сповіщати про прибуття і відхід поїздів, бо вони довгий час не ходили. Потім, коли залізниця почала працювати, виявилось, що німці взагалі не користуються дзвоном — подають сигнали сиренами...

Анатолій Буценко йшов через станцію, дослухався сумовитого передзвону, і на душі в нього ставало все тяжче, все тривожніше. Здавалося: вокзальний дзвін сповіщає своїм металевим голосом про той страшний злочин, який учинили в місті окупанти. Три дні тому було розстріляно двадцять чотирьох лубенських юнаків і дівчат, двадцять четверо підпільників...

Анатолій знав більшість тих хлопців і дівчат. Тамара Гайдай, Тамарина подруга Льоля Луценко і її два брати, Георгій Буйвич, Микола Корнієнко, Володимир Шацький, Григорій Коник, Бондаренко, Юрченко, Матякін... Майже всі осовчани, учні старших класів залізничної школи.

Двадцять чотирьох... Хто б раніше міг подумати, що в них, у Лубнах, існує велика підпільна організація, що то саме вона так дошкуляла останнім часом ненависним окупантам! Досі вважали: всі диверсії, які відбувалися в місті, то справа рук лише окремих патріотів, окремих месників, а не якоїсь там іще й таємної групи. Аж бач...

Тепер уже вся Лубенщина, а може, й Полтавщина говорить про підпільників, про їхню трагічну загибель. Люди розповідають про них такі подробиці, що навіть дивує: звідки вони ото довідалися, бо ж раніше нічого нікому не знали й не говорили.

Що організація зазнає провалу, в підпільників, кажуть, виникла підозра тоді, коли вони, зібравшись у яру на чергову раду, натрапили там на відомого їм агента поліції. Найобачніші запропонували: негайно, тієї ж ночі, всім вирушити на Лохвиччину і влитися там у партизанський загін, з яким у них уже був налагоджений зв'язок. Та решта підпільників не погодилася з ними, доводила, що провалу немає, що зараз, мовляв, повсюди, на кожній вулиці, в кожному закапелку шастають шпигуни, що про їхнє підпілля в гестапо чи поліції нічого не відомо. Тож досить на якийсь час припинити всяку діяльність, і незабаром стане ясно, що ніякої безпосередньої загрози не існує. Не ліквідувати ж організацію тільки тому, що навколо швентдють фашистські агенти! І до партизанів поки що немає потреби перебиратися.

Минуло кілька тривожних днів. І ось підпільники одержують підтвердження своєї підозри (Анатолій знає, як вони його одержали): так, у поліції, а певна річ, і есесівцям відомо про організацію, там готуються їх арештовувати. Тільки тоді штаб прийняв рішення двома групами вивести підпільників з Лубен.

Дванадцять юнаків і дівчат вийшли надвечір із міста. Збиралися поодинокі в умовленому місці біля Круглицького лісу. Все ніби складалося добре, ніхто не запізнився, ніхто не заблукав. Раділи, що вдалося вирватися з фашистських лабет, насамперед тішилися тим, що скоро з'єднаються з партизанами.

Після короткої наради, відкопали на узліссі тайник із зброєю. Важко було підпільникам роздобути її, одначе роздобули й тихцем винесли з міста. Знали: настане час, коли вона їм пригодиться. І ось він, той час, настав... Половину зброї забрали, половину залишили для другої групи.

Вирушили далі.

Літня ніч недовга, але група все-таки здолала до ранку кілометрів з двадцять. Днювали в лісі, в глибокому яру. Другої ночі дісталися до Удаю. Перебрели мілку протоку, забралися на невеликий порослий очеретом і рогозою острів, отаборилися на ньому.

Опівдні вартовий (всі інші спали мертвим сном) почув собачий гавкіт. По ньому впізнав — вівчарки. Розбудив групу.

Невдовзі з берега пролунав крик.

«Здавайтесь, партизани! Ви оточені! Діло ваше програно!..»

Вони мовчали.

Двоє підпільників підповзли до краю острова, поглянули на берег. Там стояло з собаками десятка півтора озброєних німців і поліцаїв.

Вирішили швидше втікати на протилежний берег.

Але засідка, виявилось, була на обох берегах.

Поліцаї викрикували прізвища підпільників, радили їм негайно здаватися, не чинити опору, бо це, мовляв, тільки на гірше, а група все ще не озивалась, наче її і зовсім не було на острові. Підпільники домовилися і далі мовчати, а якщо німці та поліцаї полізуть на острів, відстрілюватися. Будь-що треба протриматися до ночі, а потім у темряві спробувати вирватись із оточення. Найкраще, мабуть, по одному, по двоє попливти за течією, а тоді, десь у безпечному місці, вибратись на берег.

Проте їм не вдалося здійснити свого плану...

Німці побоялися іти на острів, не послали туди й поліцаїв. Знайшли інший засіб... Вони пригнали рибальського човна, поставили в нього кілька каністр із бензином і відіпхнули од берега. Як тільки човен перетнув протоку й заплив у шелестливий присохлий очерет, почали стріляти по каністрах. Спалахнув бензин, загорівся очерет. Невдовзі група опинилася у вогняному пеклі...

...Їм пов'язали руки і погнали назад, у Лубни. Німці та поліцаї по дорозі джуктили самогонку, люто лаялись і нещадно били підпільників. Двоє німців-мотоциклістів весь час наїжджали колесами на ноги арештованих — підганяли.

Коли підпальників, ледве живих і до невпізнанності побитих, привели в Лубни і вкинули в камеру, тут уже була вся друга група, котра мала вирушити наступного дня. Серед них і Тамара Гайдай...

Другого дня по місту попливла жажлива чутка: вночі всіх підпальників вивезли за місто в Рудищанський яр і розстріляли з кулемета. Гітлерівці навіть слідства не провели, зате покатували юнаків і дівчат так, що декому, кажуть, і кістки потрощили на руках та ногах...

Анатолій минув станцію і незабаром уже сидів у садку в Бориса, дивився в очі своїм друзям, питав у них:

— Що пропонуєте, хлопці? Що нам тепер робити?

— Треба на якийсь час занишкнути, подождати, поки трохи вгамуються іроди,— сказав Іван.

— Ти що? — підхопився Борис.— «Занишкнути»?.. Оце так сказо-нув!.. Навпаки, треба зараз же відомстити їм! Я пропоную вбити якогось поліцая... Або...— зблиснув очима.— Треба повісити есесівського офіцера на стовпі і причепити йому плакат: «Я покараний за смерть юних підпальників-комсомольців». Га?..

Анатолій мовчить. Про щось він думає, бо он як супить брови, як морщить лоба.

Нарешті каже:

— Помста — це треба, але тільки не така, як ти, Борисе, пропонуєш. То все не те...

Борис здивовано подивився на Анатолія.

— Що ж ти хочеш? Не доберу... Кажи ясніше.

Анатолій набрав повні легені повітря, видихнув, мовив:

— А ясніше так... Як ви гадаєте, про що зараз думають есесівці? Звісно про що — про свою перемогу над підпальниками. Вже, мабуть, надіслали рапорт начальству, ждуть нагород... Радіють, бо впевнені, що вирвали крамолу з корінням. Мовляв, тепер у Лубнах буде тихо та мирно.

Анатолій потер долоні, на його обличчі виступили рум'янці.

— Одне слово: все, що робили загиблі підпальники, треба робити нам. Так ніби нічого не змінилося...

Запанувала тиша. Тільки вітер шурхотів у деревах.

— Так-то воно так, але...— проказав Іван.— Але ж їх було більше двадцять, а нас — троє...

— Ну й що, як троє? — вихопився Борис.— І втрюх можна такого натворити... А якщо треба, то буде й не троє. Про Володьку Струка забув?.. Недавно зустрів, то він мало не плаче. Просить, щоб йому простили і прийняли до себе.

— Таких не приймаємо,— суворо вирік Анатолій.

— Якщо він один раз і завинив, то хіба вже йому повік не прощати? Ти неправий, Толю,— заперечив Борис.— Я вірю Володьці. Він трохи не вмер, як поліцаї забрали тебе і майора. Отак переживав...

— На помилках же учатся...— підтримав Бориса Іван.

— Дивлячись які помилки. Через ту його помилку міг би загинути он який чоловік!.. Ото, може, й підпілля тому завалилося, що прийняли якогось базіку... Та добре, якщо вже ви обидва так за нього

стоїте, тоді приймемо Володьку,— сказав примирливо Анатолій.— Тільки ти, Борю, ще перевір, чи правду він ото сказав про галстук.

— Авжеж перевірю,— пообіцяв Борис.

— Ну, а тепер давайте подумаємо, що нам спочатку робити,— промовив Анатолій.— Ось у мене є цікавий лист,— дістав з кишені пом'ятого зеленкуватого конверта.— Він сам проситься в листівку... І знаєте, чий це лист?.. Ніколи не вгадаєте. Від Люсі...

— Від Люсі? Киянки? — здивувався Іван.— Де вона? Втекла з поїзда?

— Не втекла,— зітхнув Анатолій.— З Німеччини пише. Послухайте, я прочитаю.

Анатолій витяг з конверта списаний з обох боків аркушик.

— «Дорога тьотю Меланко! Пишу до Вас, бо Ви в лікарні для мене були як рідна мати. Пишу з Німеччини. Працюю тут у бауера, він дуже багатий, сам старий, а жінка молода. В них троє дітей, а нас, наймичок, сім. Тьотю, аби Ви тільки знали, як мені тут важко!.. Встаємо о четвертій ранку і робимо, не присідаючи, до десятої вечора. Я порядкую в домі, прибираю тринадцять кімнат. Хазяйка дуже вредна, кожен день так і жди, що когось поб'є. Оце недавно я незнарошне звалила вазон із квітами, то вона вдарила мене по обличчі черевиком... Я тут «поправила» так, що і не впізнали б мене. Ви думаєте, що я тут ходжу куди-небудь? Де там, навіть з двору не випускають. Тут така неволя, що важко описати. І вам, знаю, не солодко, та ви хоч дома, серед своїх, а я на чужині... Не знаю, чи дійде цей лист до Вас, дівчата писали додому, так дехто вже й відповідь одержав. То якщо дійде, напишіть і Ви мені. Дуже переживаю за Таню, день і ніч думаю про неї, де вона, що з нею. Ото як я пішла на базар купувати їй платтячко, мене схопили, а вона залишилася там. Вашого Толю теж там узяли, ми бачилися на біржі, він був з якимось Іваном. Вони збиралися втікати, звичайно, вони хлопці, їм легше. Я просила, що коли втечуть, так щоб розшукали Таню і одвели в лікарню, вона ще мала, сама не докумекається і може пропасти. Напишіть мені, тьотю, про неї, напишіть, будь ласка. І про Толю напишіть, чи втік він, чи ні. Ой як я ждатиму Вашого листа, якби Ви тільки знали. Мою адресу треба писати по-німецьки, отак, як ото на конверті. До побачення. Л ю с я».

— Бідна дівчина...— похитав головою Іван.— Аби була з нами, разом би втекли... І як цей лист дійшов, вони ж перевіряють?

— Не всі перевіряють,— озвався Борис.— Наші сусіди теж такого одержали від дочки... То ви вже написали їй відповідь?

— Написали. Вчора.

— Таня де, і зараз у лікарні?

— Ні, одна медсестра забрала до себе додому. Прийшли з управи й сказали, щоб її там не було.

— Таке мале, а, дивись, подумалося, саме пішло в лікарню. Скажи ти, й не заблудилось! А Люся боялась...

Примовкли, задумались усі троє.

— Ну то як, годиться він для листівки? — перший порушив мовчанку Анатолій.

— Годиться,— сказав Борис.

— Тільки не треба називати ніяких імен. І про Таню, мабуть, викинути,— зауважив Іван.

— Авжеж, це непотрібне,— погодився Анатолій.— Я думаю, така листівка зараз вкрай необхідна. Гітлеру не вистачає солдатів, так він мобілізував у армію всіх чоловіків. Навіть однооких, кривих, старих і хлопчаків. Бачили на станції, яких ото везуть на фронт?.. А тепер у них по городах і селах нікому робить, ось і хочуть, щоб наші люди робили. Та нехай усі знають, що їх там жде, і кожен, як може, уникає вербовки.

— Про це так і треба сказати в листівці: ховайтеся від набору, не попадайтесь у руки поліції, а попадетесь, то тікайте з дороги, з поїздів, бо інакше вас жде в Німеччині рабство й загибель.

— І підпишемо листівку від імені підпільників, так, як вони себе називали — Молодіжний партизанський загін...

Володя Струк уже давно шукав найменшої нагоди, щоб помиритися й знову подружити з Борисом, Анатолієм та Іваном. Йому було невимовно кривдно й боляче, що втратив їхню довіру. Володя напевно знав: вони не сиділи склавши руки... Не раз читав листівки з червоною зірочкою внизу й по почерку здогадувався — деякі з них писав Борис. Можливо, хлопці були навіть зв'язані з отою підпільною організацією, яку викрили німці, адже Тамара, Борисова двоюрідна сестра, також належала до неї.

Звичайно, він винен, дуже винен, і заслужив суворого покарання. І, власне, вже покараний, ой як покараний — ось скільки часу не дружать із ним!.. Пора б і простити. Як вони не можуть зрозуміти, що він нічого ж поганого не хотів, що просто помилився? Зараз сам дивується: яким це треба бути дурнем, щоб сказати про таке, та ще й не комусь там, а Васькові, прищелепуватому Васькові, який, аби тільки врятувати свої гроші й запальнички, видав поліції майора! Одначе сказав же... Може, хлопці винуватять ще й за те, що крикнув біля копиці? Але ж спробуй не закричи, коли беруть ключку й ось-ось мають нею штрикнути в сіно, де сидить дорога тобі людина! І вони самі також закричали б... О, тепер, якби вони помирилися і йому дали якийсь завдання, ніколи не підвів би. Навчений...

Останніми днями Володя часто й подовгу тинявся біля Борисового двору, а Борис ніби й не помічав його...

І раптом помітив...

Підійшов до Володі, подивився на нього пильним оком, виждав хвилинку і тоді спитав:

— Кого ждеш? Чи, може, так?

— Жду,— признався Володя.— Тебе жду.

— Ну, дождався. Що далі?

— А що далі, не знаю...— розгубився Володя.— Кажі ти...

Борис замислився, потім стукнув себе пальцем по лобі.

— Ага! Згадав! Слухай, Володько, а то правда, що ти казав? Про піонерський галстук?

— Правда, а що?

— А те, що зараз ходім до тебе й подивимось, чи правду ти казав...

— А чому ти не віриш?

— Зараз такий час, що ніхто нікому не вірить. Зараз війна...

— Тоді ходімо.

Вони подалися до Володі у двір, підійшли до береста. Володя тупнув ногою по сухій землі, сказав:

— Ось тут.

— Добре,— сказав Борис,— тепер неси лопату.

Володя мовчки приніс лопату, скинув піджачка, поклав його на траву, копнув раз, удруге, втретє... Нарешті під лопатою щось скреготнуло, з'явилась фанерна коробочка. Володя схопив її, обережно розчинив. У коробочці лежали дбайливо загорнуті клейонкою галстук і сріблястий залізний затискач, на якому багряніло емалеве піонерське вогнище.

— Ну ось,— сказав з полегшенням Володя,— а ти не вірив...

Борис обняв його за плечі.

— Годі тобі! Закопай свій галстук, ще рано його витягати, і ходімо в хату, я тобі щось скажу. Є і для тебе робота... Тільки щоб більше не було помилок. Чуєш?..

Невдовзі лубенці читали нову листівку.

«Лист з неволі»,— так звалася вона.

Потім почали з'являтися листівки, що розповідали про становище на фронті, листівки-заклики, в яких невідомі сміливці закликали населення боротися з окупантами. А ще хтось на станції повідкручував крани на цистернах, і пальне вибігло з них, хтось кинув камінюку у вивіску районної управи, хтось попроколював шини й насипав піску в радіатори автомашин, які зупинилися в місті.

Вольф повільно встав із крісла, ступив до вікна, завішеного білою брижистою шторою, покликав Бориса:

— Підійди-но сюди!

Борис підійшов.

Слідчий смикнув за мотузок, і штора поповзла вгору.

— Бачиш? — кивнув за вікно.

У дворі перед самим вікном зловісно стовбичила свіжовитесана шибениця. З перекладини звисав зашморг.

— Бачиш? — тихо повторив слідчий.— Це приготовлено для тебе особисто... Не віриш? Підійди ближче, поглянь, он і клеймо на стовпі: «Борис Гайдай, диверсант і бандит. Кожному, хто піде його шляхом, буде те ж саме». Так що, хлопче, нині завершується твій путь земний... Помандруєш туди, звідки вже нема вороття... Признайся, врешті, назви своїх наставників, і я накажу розібрати її...

Борис подивився на свою шибеницю, на свою фанерну дощечку, де написано великими чорними літерами його прізвище, і відвернувся.

— Чому ж ти мовчиш? Чому не рятуєш себе? — вступив у нього колюче око Вольф.— Ті, що тебе піддурили, що штовхнули в пекло зла, мають жорстокі душі і злі серця. Прокляни їх, і я зараз же випущу тебе, ти вийдеш на вулицю, підеш додому, де тебе вже стільки днів і ночей жде мати... Признавайся, хто твої наставники!..

— Я все сказав,— твердо мовив Борис.— Наставників не було.

— Це твоє кінцеве слово? Ти все обдумав?

— Все.

Біла штора повзе вниз, закриваючи світлий квадрат, у якому видніється, мов на екрані, зловісна примара смерті — шибениця...

Сталінград!

У Лубнах це слово гітлерівці спочатку вимовляли голосно, весело — їхні солдати там просувались уперед, брали якісь руїни, котрі в свій час були житловими будинками і радянськими державними установами, корпусами заводів і фабрик, школами й театрами. Потім, коли уславлена величезна армія фон Паулюса закопалася в тих руїнах і не могла просунутись далі ні на крок, воно почало вимовлятися з тривогою. І ось тепер, як у Сталінграді Червона Армія оточила армію Паулюса нерозривним сталевим кільцем, заговорили про місто над Волгою пошепки. А в устах лубенців слово те звучало для фашистів як глузування, як образа...

Один за одним через Лубни йшли на схід переповнені солдатами, зброєю, продовольством ешелони — сталінградська м'ясорубка вимагала все нових і нових підкріплень. З розпачу й оскаженіння Гітлер провадив мобілізацію за мобілізацією. Забирали на військову службу й відсиляли на фронт заводських робітників, шахтарів, підстаркуватих бауерів, ще зовсім юних допризовників-гімназистів, а натомість вилловлювали в окупованих містах і селах молодь для примусової праці в Німеччині.

У Лубнах стало небезпечно виходити хлопцям і дівчатам на вулицю, на ринок, взагалі в місто — поліцаї хапали, відводили на біржу праці, заносили в реєстр і, навіть не сповіщаючи про них рідним, відправляли на каторгу.

Анатолій Буценко ще раз потрапив за високий паркан біржі. Його забрали поліцаї перед ранком з дому, прямо з постелі. Одразу повели на медичну комісію, визнали здоровим і того ж дня разом з іншими лубенськими хлопцями погнали під конвоєм на станцію, кинули в старий, холодний, з двома загратованими віконцями під самою стелею, телячий вагон і повезли кудись на захід. Але Анатолієві й цього разу пощастило уникнути неволі. Він підмовив у дорозі хлопців, вони зірвали у вагоні на підлозі дві дошки і аж під Києвом, на станції Дарниця, коли поїзд зупинився опівночі, щоб пропустити якийсь зустрічний військовий ешелон, утекли. Порадившись, розділилися на невеликі групки, по троє, по четверо в кожній, і рушили засніженим сосновим лісом понад залізницею назад, до Лубен.

Анатолій з двома хлопцями-лубенцями добирався додому десять днів. Остерігаючись німців і поліцаїв, вони, наче злодії, прокрадалися

вночі в завірюху, в заметіль від села до села, а вдень відсипалися у теплих селянських хатах. Правда, один раз їм довелося спати і в полі у шкорті соломи, як несподівано наткнулися світанком уже недалеко від Лубен, у селі Новаках, на німецьку військову частину, що ставала там на відпочинок.

Хлопці не крилися перед людьми, розповідали, звідки й куди вони йдуть, але все одно ніхто не боявся приймати їх у себе, годували, давали харчі на дорогу і показували подальшу путь. Всі співчували їхньому горю, бо і в них у багатьох фашисти забрали на каторгу до Німеччини, якщо не сина, то дочку, або ж онука чи онуку.

За ці дні Анатолій дуже змарнів і схуд, ніби знову побував у фашистському концтаборі. Матері жаль було сина, тільки гляне на нього, і зразу в сльози. А він сердився:

— Ну, чого ви, мамо? Хоронити мене збираєтесь чи що? Живий же прийшов і не каліка. А що схуд, то це не страшно, я швидко поправлюся.

— Було б, синку, на чому... Хіба на картопельці і бурячках поправляються? Та і те вже кінчається в нас...— зітхнула гірко.

— Не журіться, мамо, ось піду на роботу, одержуватиму пайок і проживемо якось...

Коли Анатолій повернувся додому, наступного ж дня подався в Осовці до Бориса Гайдая, а в нього саме був і Сацький Іван. Розповів їм, де пропадав, потім сказав:

— Треба нам, хлопці, шукати якогось виходу, бо половлять, як курчат, і запроторять кудись у німецьку шахту або на завод, звідки вже не вирвешся.

— А що, коли влаштуватися на таку роботу, з якої не беруть у Німеччину? — запропонував Іван.

Борис, учувши те, аж підхопився з ослона.

— Ти що, хочеш іти служити окупантам, га? Ну-у, не ждав я від тебе такого...— похитав осудливо головою.— Якщо вже й ти...

— Не кип'ятись, Борисе,— зупинив його Анатолій.— А може, так і треба зробити. Краще ж тут працювати, ніж десь у Німеччині гнути на них спину.

— Ні, я однаково проти! — стояв на своєму Борис.— Як це так: іти добровільно прислужуватись тим гадам! Це ж зрада!..

— Та хто збирається їм прислужуватись? — образився Іван.— Ти що, забув, то згадай, як відповів нам дядько Нестір, коли ми дорікнули йому, чому він пішов працювати в депо на німців? Він же сказав, що можна і працювати в німців, і водночас не працювати на німців...

— Ну, хіба що так...— неохоче погодився Борис.

— Хлопці, а якщо й нам влаштуватися в депо? — запитав Анатолій.— Може, приймуть чорноробами? У них є обтиральники паровозів, помічники у слюсарів, мастильніки...

— В депо було б непогано,— роздумливо мовив Іван.— І недалеко, і знайомих там багато.

— Ти, Ваню, піди до Малія або до Миронченка й розпитай.

— Добре, я сходжу, розпитаю,— кивнув Іван.

Повернувшись з Осовців у Нижній Булатець, Іван Сацький одразу ж пішов до Нестора Малія додому. Машиніст вислухав його і побіцяв довідатись про все у Куриша, якому черговий депо Карл Клоц доручив набирати на свою зміну чорноробів.

Через два дні Нестір Малій передав дочкою, щоб Іван з Анатолієм і Борисом зібралися після обіду в тітки Марії, куди він, як закінчиться в нього зміна, надійде провідати Гайдаїху і заодне щось їм розкаже.

Іван напоїв корову, поклав їй у ясла сіна, погодував кролів, переодягнувся і тільки вийшов з хати, аж тут йому назустріч Саливон Петренко.

— Я до тебе, Ванько. Нам треба порадитись перед поїздкою.

— Перед якою поїздкою? — здивувався Іван.

— Ти нічого не знаєш? Нас же староста призначив у підводи.

— У які підводи?

— Везти награвований теплий одяг і взуття німецьким солдатам. Хіба тебе не викликали до управи?

— Ні, не викликали.

— То ще викличуть. Я оце звідти. Сказали, щоб лаштувався з тобою на завтра в дорогу... А ти це куди направився?

— У Лубни. До товаришів.

— Ну, так біжи швиденько, поки посильний не застав. І не спіши додому, може, тобі й зійде... А я не скажу, що тебе бачив.

— Спасибі,— подякував Іван і помчав сніговими заметами через городи на Осовці.

Анатолій і Борис уже чекали його біля будинку, в якому жила Гайдаїха. Вони одразу помітили, що Іван чимось стривожений.

— Ти чого? Щось трапилось? — запитав Борис.

— Трапилось,— зітхнув Іван і розповів про свою розмову з Саливоном Петренком.

— Правильно порадив тобі дядько,— сказав Борис.— Не поспішай додому. Підемо від тітки ще до мене. А посильний побігає, побігає, не знайде тебе, і староста когось іншого призначить у підводи.

— Тим часом, може, влаштуємося в депо, тоді нас уже не чіпатимуть,— докинув Анатолій.

Зайшли у квартиру до Гайдаїхи, познімали шапки, привітались.

Тітка Марія змарніла, згорбилась, голос у неї став кволий і байдужий. Стиха, наче в кімнаті лежав хворий або хтось спав, відповіла на привітання, проказала «сідайте», одвернулася до вікна, втупила зір у шибку й застигла. Не почули від неї ні прокльонів, ні стогону, ні плачу. Сама мовчазна журба. Мабуть, дві смерті підряд — забагато для одного серця...

Незабаром прийшов і Нестір Малій з своїм помічником на паровозі Петром Миронченком. Хлопці, тримаючи в руках шапки, повставали з лави.

— Люблю дисциплінованих, або, як говорить наш черговий Карл Клоц,— акуратних,— сказав Нестір Малій і поздоровкався з кожним за руку.

Потім підступив до Марії Гайдаїхи, яка, певно, й не почула, що він зайшов з Миронченком до квартири, бо навіть голови не повернула од вікна, так само непорушно стояла, втупившись у шибку, легко поклав їй на плече руку. Вона здригнулась, побачила його, ледь кивнула і вийшла в іншу кімнату, причинивши за собою двері.

Повсідалися мовчки. Нестір Малій дістав з кишені кісет з тютюном, скрутив цигарку, закурив, подумав. Врешті озвався:

— Оце вже й не знаю, як вам і казати, хлопці, але з одним поки що діло не вигорє.

— Чому? — запитав Анатолій.

— А тому, що беруть тільки двох. Просив Куриша за всіх, а він — ні. «Не позволено,— торочить.— Пан Клоц звелів прийняти двох». Навіть торбина з махоркою не допомогла...

— О-о, Куриш — то такий пес, що без дозволу Клоца дихнути не сміє,— сердито процідив крізь зуби Петро Миронченко.— До того, паразит, стелеться перед окупантом, що й голос у свого хазяїна перейняв, васісдасати почав...

— Та нам спочатку хоча б двох улаштувати, а там уже якось і третього зуміємо...

— Тоді нехай Іван і Анатолій влаштовуються, а я піджду,— зітхнув Борис.

— Чого ж це так? — поцікавився Малій.

— Вони старші, їх скоріше заберуть у Німеччину. Мене ж поки не займають.

— Має рацію,— погодився Миронченко.— Це по-товариському.

Домовились, що завтра Анатолій та Іван прийдуть у депо, спочатку поговорять з Куришем, тоді підуть на прийом до Клоца.

— Як прийдете,— наставляв Малій,— то скидайте шапки, Куриш це дуже любить.

— І не забудьте поклонитися,— додав Петро Миронченко.

— Оце вже й ні,— рубнув долонею повітря Іван.— Не буду кланятися зраднику, не вмю!

— Треба інколи й це вміти,— сказав Малій.— Голова від того не одпаде, а справі допоможеш...

— Що ж вони платять таким, як ми? — спитав Анатолій.

— Плата в них, сам розумієш, умовна... Нам платять по чотириста карбованців на місяць, а вам дадуть по двісті.

— Якраз вистачить получки на дві склянки солі,— посміхнувся Петро Миронченко.

— А ще одержуватимете по двісті грамів на день просяного хліба.

— Ну що ж,— осміхнувся й собі Анатолій,— умови прекрасні, ми їх приймаємо. Тільки так, щоб про Бориса не забували.

— Та вже не забудемо,— пообіцяв Нестір Малій.

На цьому й розійшлися.

Проте склалося не так, як думалося.

Коли Іван Сацький після зустрічі з друзями повернувся з Осовців додому, то застав у себе в хаті поліцая.

— Де ти швендяєш? — накинувся той на нього.— Півдня жду! Ходімо в старостат — тебе призначили в підводи.

— В які підводи? Нікуди я не поїду. Мене уже прийняли в депо,— збрехав Іван.— Завтра виходжу на роботу.

— Нічого не знаю,— сказав поліцай.— Староста звелів привести, я й поведу, а там самі розбирайтесь...

Разом з ними пішла в старостат і мати, сподіваючись, що, може, їй вдасться виручити Івана. Бо що це таке робиться? Учора чоловіка погнали кудись чистити від снігу дорогу, тепер сина невідомо куди посилають.

Але староста й слухати її не захотів. А почувши, що Іван начебто влаштувався працювати в Лубенському паровозному депо, ще й вилаяв. Як це так, без його дозволу подався найматись! Хіба не знає нових порядків, законів?

— Оно з ним поїдеш і — квит! — ткнув пальцем у колгоспного конюха Саливона Петренка, який сидів похнюплений на лаві в кутку кімнати.— Повезете в Полтаву чи, може, кудись і далі, може, й до самого фронту, якщо вам накажуть, зібрані теплі речі для німецьких солдатів. Ідіть, збирайтеся в дорогу, завтра вирушите з валкою! А твій чоловік,— звернувся до матері,— як повернеться з дорожніх робіт, коней поратиме на конюшні.

Іван, мати і Саливон Петренко вийшли з старостату на вулицю. Були пригнічені, розгублені.

— Нікуди не подінешся, доведеться їхати,— розвів руками Саливон Петренко.

— Атож, за ними, окупантами, і оцими їхніми прихвоснями тепер і сила, і право...— зітхнула мати.

Довідавшись, що Івана Сацького послано відвозити теплий одяг і взуття гітлерівським солдатам, у депо замість нього пішов з Анатолієм Буценком Борис Гайдай.

Перший, хто їх зустрів біля пропускної в депо, був Григорій Куриш — високий, довгобразий, жовтолиций, з хитрими маленькими очима.

Хлопці познімали шапки, привіталися.

Куриш не відповів на привітання, пильно оглянув їх, задумався.

Що це за хлопці? Чи не принесуть вони в депо нового клопоту? З старшими якось вільніше, у кожного діти, а дітей треба годувати, вони вимагають хліба, дарма що той хліб з проса та висівок... Гірше з молодими. У таких ні жінки, ні господарства, ні дітей. Ось з таких все й починається. Що йому втрачати, отомушибайголови?..

Куриш уже хотів іти собі — вони постоять-постоять і пошвендяють геть, та не рушив з місця. Він вже обіцяв допомогти... Уже й хабара взяв — цілу торбину махорки, за яку виміняв кілограм солі... Клоц уже кілька разів нагадував, щоб підшукав двох обтиральників — у депо зараз біля сорока паровозів, роботи прибавляється з кожним днем... І он як зирить отой причепа Малій, очей не зводить, ніби нагадує про хабара, ніби застерігає... Ну, чорт з ним, хай подає своїх вишварків...

Куриш махнув рукою. Хлопців пропустили.

— Будете працювати чи байдики бити? — спитав похмуро.

Вони мовчали, мучили в руках шапки.

— Агітація? Саботаж? Листівки?..

Хлопці мовчали.

— Ну, дивіться мені, щоб не підвели. Ходімо.

Підійшли до конторки. Куриш наказав стояти біля дверей, а сам довго витирив ноги, згинався і розгинався, наче той артист перед виходом на сцену. Нарешті зважився і постукав.

Вийшов Клоц. Хлопці відразу впізнали його, хоч ніколи раніш і не бачили. Низенький на зріст, кругле черевце, рум'янці на повному обличчі, голубі очі — точно такий, як про нього розповідав Нестір Малій.

Куриш пояснив, що за хлопці перед ним. Клоц підійшов поплескав обох по плечах, по животах, зареготав:

— Карош пацан! Любіт арбайтен? Алі любіт спайт? Ха-ха-ха, карош пацан. Давай работай на меня, а коли ваші прийдуть, будеш на своїх работайт. Карош?..

Він ще раз поплескав хлопців по плечах і наказав Куришу прийняти обох на роботу.

Хлопцям видали черевики на дерев'яних підошвах, брезентові роби і по цілій купі різного ганчір'я.

— Будете обтирати паровози,— сказав Куриш.— Німці народ культурний, вони вище за все ставлять чистоту, так що дивіться мені!..

Раніше хлопці годинами могли простоювати на вокзалі, розглядаючи паровоз. Щось було в ньому вражаюче і таємниче. Важко дихаючи, паровоз ніби стримував свою величезну силу, яка рвалася з його могутніх грудей. А оті сталені блискучі руки! Подумати тільки, паровоз двома металевими руками рухає відразу всі колеса, штовхає усі вагони й витягає на яку завгодно гору...

Тепер у депо Анатолій і Борис можуть цілих десять годин під час своєї робочої зміни не лише роздивлятися, а й лазити з ганчірками по паровозах, обмацувати їх. Проте: коли паровоз «гарячий», хлопцям заборонено навіть підступати близько до нього.

Ось стоїть «під парами» чорний велетень, готовий вирватись у простір і оглушити своїм лунким гуком степи і ліси. Все в ньому красиве, чисте, змащене, пирхають клапани, випускаючи зайвину нестримної сили. Ось вийде з контори машиніст, легко підійметься по сталевих східцях у будку, дасть гудок, поверне важіль, паровоз крутне свої колеса, аж іскри сипонуть у всі боки, зрушить з місця, потім чах-чах — і вже він подався, постукуючи по блискучих рейках. Жаль тільки, що всі ці паровози працюють на фашистів, їм допомагають...

Хлопці часто просять машиністів дозволити їм залізи в будку, подивитись на все, що там є, розпитують про реверс, як ним орудують машиністи, як регулюють подачу пари. Все їм цікаво, про все вони хочуть знати.

Не всі машиністи погоджуються пускати в будку хлопців, дехто

боїться, щоб не нагримав Колодка, — так звали заочі Клоца²². Та коли в рейс виходив Нестір Малій із своїм напарником Петром Миронченком, то він не тільки дозволяв забиратися в паровозну будку, а й показував, як пускати паровоз, як стишувати хід, як зовсім зупиняти.

Одного разу в паровозній будці Борис сказав замріяно Нестору Малію:

— Ех, оце б помчати на такій машині! Вмерти можна..

— «Вмерти»... Для чого тобі помирати? Хай краще Гітлер дохне, — стиха відказав дядько Нестір. — Чули? Наші, вважай, поклали в торбу трьохсоттисячну армію Паулюса в Сталінграді...

Хлопці вже не раз чули про те, що наші оточили німців у Сталінграді, вони самі приймали і переписували зведення Радянського Інформбюро.

— Що, вже склали зброю? — зрадів Анатолій.

— Ще не склали, але складуть, — запевняв машиніст. — Нічого їм не допоможе. Навіть сам господь бог.

Дядько Нестір усміхнувся до Бориса й сказав весело:

— А поїздити на паровозі встигнеш, аби охота була. Навчитися всього можна. Я теж колись, як був отаким, як оце ви, починав з обтиральника...

Малі випровадив хлопців з будки, дав короткий сигнал, паровоз скреготнув колесами й повільно викотився з депо.

Хлопці стояли, дивилися йому вслід.

Вранці, коли Анатолій і Борис прийшли в депо, їх зустрів темний з лица Клоц. Німець на привітання не відповів, він стояв біля своєї конторки й дивився невидючими очима в закопчене скляне віконце.

Німецькі наглядачі, майстри теж принишкли. Ходили по депо, мов сонні, не розмовляли, ні на кого не кричали. Просто диво, як змінилися вони!

А ось дядько Нестір зустрів хлопців теплою усмішкою.

— Не я вам казав, що повернуть круг на всі сто вісімдесят?..

— Як це? — не зрозумів Борис.

— Та так, — підморгнув сивою бровою. — Уже сталося те, що й повинно було статися... Прийшли німці на нашу землю й опинилися, ніби на отому он крузі, — кивнув на поворотний круг. — Тоді наш люд узявся дружно за дишло — ра-аз! — і повернув його на сто вісімдесят градусів: котись тепер, машино, назад!..

Поблизу із скатоопускної канами виліз Куриш, всі відразу змовкли, кожен узявся за свою роботу. Нестір Малій навіть прикрикнув на хлопців:

— Дивіться мені, краще витирайте, пани німецькі машиністи поведуть цей паровоз!

Куриш навіть оком не повів — він теж був розгублений і збентежений поразкою німецької армії.

²² Klotz (нім.) — колодка.

Коли Куриш відійшов, дядько Нестір тихенько шепнув:

— Тепер покотилася їхня машина назад, покотилася й не зупиниться. Ось побачите. Буде їм те, що було у вісімнадцятому... О, тоді й тут, у депо, добрячого чосу дали німчуракам наші залізничники.

І він, озираючись довкола, розповів про те, що саме вкоїли лубенські залізничники німцям у вісімнадцятому.

Втікаючи з України під ударами Червоної Армії, німці вивозили все, що тільки могли взяти: хліб, худобу, різне заводське й фабричне устаткування... Щоб перешкодити окупантам грабувати народ, залізничники-лубенці пустили паровоз у ненаведений поворотний круг і таким чином вивели з ладу все депо. Жоден паровоз уже не зміг ні вийти з нього, ні зайти. Довелося німцям кидати награбоване добро.

Хлопці відтоді почали пильніше приглядатись до поворотного круга...

Хвиля радісної новини про загальний наступ наших військ, долаючи перепони, котилася по землі.

Чим відчутніше били німців на фронті, тим сміливіші були удари по ворогу в тилу. Тепер кожен відчував нагальну потребу додати і своє особисте зусилля в розгром ненависного окупанта. Чутки ходили одна одної хвилюючіші.

«Кажуть, що партизани висадили у повітря Миргородський залізничний міст...»

«А в Хоролі напали на табір для полонених і визволили велику частину наших бійців...»

«Чули? Об'явився Орел, ватажок партизанський. Де пройде із своїми хлопцями, німець уже й носа не показує. Спалили міст через Удай, тепер окупанти дають он який гак...»

«Вночі біля Лубен приземлилось кілька радянських парашутистів, і жодного з них гітлерівці не знайшли...»

«Кусаються фашисти, як осінні мухи. Женуть нашу молодь у рабство, формують каральні загони проти партизанів. Та нічого в них не виходить, це всякому видно...»

«Прийшли поліцаї на якусь там нараду, глянь, а в одного із них на спині радянська листівка приклеєна...»

«Побачили б ви, яку варту виставляють тепер біля поліції та гебітс-комісаріату... Відчувають погибель...»

Мов губка воду, вбирали хлопці чутки про подвиги народних месників. Хотілося і їм, ох як хотілося також завдати окупантам якогось дошкульного удару, щоб і про нього заговорив народ. А тут ще Іван несподівано появився й доливав своїми розповідями масла в огонь...

Одного разу Анатолій з Борисом угледіли: в конторку до Клоца зайшли Куриш, Нестір Малій і... Іван. Хлопці були неабияк подивовані — адже Івана, як тільки він повернувся додому з «підвід», забрали в Німеччину... З нетерпінням чекали, поки він врешті вийшов з конторки.

— Здоров, Ваню! Де ти взявся? — підбігли до нього.

— Взявся... — усміхнувся Іван. — Потім розкажу. Головне: тепер я буду з вами.

— Невже?!

— Ага. Клоц з Куришем прийняли мене, як і вас, обтиральником паровозів.

— Оце здорово!..

В обідню перерву, коли поблизу не було наглядачів, Іван розповів друзям про ті злигодні й пригоди, яких зазнав під час обох своїх мандрівок.

Особливо важкою була його чергова поїздка на каторгу, з якої він знову втік додому. Гітлерівці везли Івана разом з вилоненими на Полтавщині хлопцями й дівчатами старим розшарпаним товарняком од Лубен до київської станції Дарниця, на якій нещодавно побував і Анатолій, аж цілих п'ять днів. Одне те, що товарняк увесь час пропускав зустрічні військові ешелони, які поспішали на схід, до фронту, а друге, що залізницю майже щонаочі то там, то там пошкоджували партизани, і поїздам доводилось часто зупинятися й очікувати, поки німецькі шляховики полагождать колію.

У Дарниці конвоїри вигнали бранців з вагонів і запроторили в пересильний табір, за колючий дріт. Через кілька днів їх повели на медичну комісію, визнали всіх здоровими і мали відправити до Німеччини. Проте хлопці-лубенці змовилися, підкопались уночі під дротяну загорожу, втекли з табору й за тиждень добулися додому.

Іван, як повернувся у Нижній Булатець, пішов до Нестора Малія розпитати, чи можна і йому влаштуватися на роботу в Лубенське паровозне депо, в якому вже працювали його друзі. Нестір Йович пообіцяв допомогти. Наступного дня, ідучи на зміну, він прихопив з собою чималу торбину з сіллю й віддав її жадібному фашистському прислужникові Куришу, за що той умовив Карла Клоца прийняти в депо ще одного чорнороба.

Коли Іван їхав у товарняку, полтавські дівчата співали пісні, складені вже при окупації. Одну з них він запам'ятав.

— Хочете, я заспіваю вам? — запитав Анатолія і Бориса.— Пісня просто чудова!

— Добре,— погодились хлопці.— Тільки ж не тут, не в депо.

— Авжеж, не тут,— відповів Іван.

Після зміни вони пішли до Бориса Гайдая, посідали в садку під яблунею, і він заспівав ту пісню:

Не піду я в Німеччину
Гітлеру годить,
Не буду я у неволі
Фашистській робить!

Утечу я в ліс зелений —
Найду там братів
Та й будемо виганяти
Фашистських катів.

Не прийдеться вам, злодюги,
У нас панувать,
Не діждетесь, пси криваві,
Нас закатувать!

Анатолію і Борису також сподобалася пісня і вони, щоб і собі вивчити її, попросили Івана проспівати кілька разів. А як уже вивчили, то потім співали і вдома, і в депо, коли біля них не було наглядачів чи когось чужого.

Згодом Борис навчив співати ту пісню і Володьку Струка.

Наприкінці січня ясного морозного дня в небі над Лубнами з'явилось трійко літаків. Вони йшли зі сходу, несучи на своїх крилах великі червоні зірки. Люди вибігали з будинків, з хат, люди зі сльозами радості зустрічали свої рідні літаки, яких уже давно не бачили.

— Гляньте, гляньте, вони щось скидають! — почулося звідусіль.

— Листівки! Листівки!..

Все небо було всіяне листівками. Маленькі чотирикутні папірці кружляли в повітрі, поволі спускаючись на землю. Люди наввипередки ловили їх.

Одна з листівок впала й на території депо. Вона дісталася Борисові Гайдаю. Він ухопив її, засунув у рукав ватника й притьма подався до канави, на якій стояв гарячий, щойно з дороги, паровоз.

— Що там пишуть наші? — обступили хлопця робітники.— Ану прочитай!

Борис оглянувся, чи немає поблизу когось із наглядачів, усівся на замащеній скрині з інструментами, почав голосно читати:

«ДОРОГІ НАШІ МАТЕРІ, БРАТИ І СЕСТРИ!

НАБЛИЖАЄТЬСЯ ЧАС ВАШОГО ВИЗВОЛЕННЯ! ЧЕРВОНА АРМІЯ УСПІШНО ПРОСУВАЄТЬСЯ ВПЕРЕД, ЛАМАЮЧИ ОПІР ФАШИСТІВ. НЕ ДАВАЙТЕ ВОРОГОВІ МОЖЛИВОСТІ ВИВОЗИТИ ХЛІБ, ХУДОБУ, УСТАТКУВАННЯ, БЕРЕЖІТЬ СВОЇХ ДІТЕЙ, ХОВАЙТЕ ЇХ ДЕ МОЖЕТЕ, НЕ ДОЗВОЛЯЙТЕ НІМЦЯМ ЗАБИРАТИ ВАШИХ ДОЧОК І СИНІВ У ФАШИСТСЬКУ НЕВОЛЮ!»

Далі в листівці закликалося громити німецькі обози, виводити з ладу залізничні колії, підривати мости й чинити всілякі перешкоди ворожій армії, яка відступає.

Так заслухалися, що не помітили, як нагодився Клоц. Він мовчки забрав у Бориса з рук листівку, склав учетверо і розірвав.

— Не я казав, що ваші прийдуть? — раптом засміявся Клоц.— Ось вони і йдуть... Як прийдуть, будете мною командувати, а зараз коріться мені. До роботи!

Клоц махнув рукою і, важко перевалюючись на товстих ногах, пішов геть.

— Чи він дурний, чи, може, хитрує? — розвів руками Борис.— Не можу розібрати цю товсту колоду...

— Навпаки, мабуть, не зовсім дурний, якщо знає, що наші прийдуть. Вони таки прийдуть, і тоді...

Анатолій миттю змовк, бо побачив майже поряд Куриша. Щоб не накликати біди, мовив далі:

— ...тоді людство дізнається, що біля мису Горн поховано чи не найбільше кораблів, які розбилися й затонули в скажених вихорах

скаламученої води...— Він навіть голос підвищив і докинув: — Майте на увазі, що кожен третій корабель, який гине в океані, припадає на долю мису Горн...

Куриш постояв за паровозом, послухав і пішов.

Іван Сацький швидко при звичаївся в депо. Хоч прийшов сюди пізніше за своїх товаришів, однак уже знав про деповські порядки, справи стільки ж, скільки знали й вони. Він, окрім того, що облазив усі канали, поворотний круг і паровози, поставлені на промивку та ремонт, ще й унадився до будки Малія і незабаром міг з заплещеними очима показати всі найважливіші прилади в паровозі, й не лише показати, а й пояснити їхнє призначення і принцип дії.

Якось хлопці поверталися з роботи додому. Випав пухкий білий сніг, намело високі замети. Іван Сацький нахилився, набрав повну жменю снігу, кинув у телеграфний стовп. Дроти скинули із себе сніговий покрив і загули, мов орган.

— Тепло,— сказав Іван.

— Незабаром буде весна,— відказав Борис.

Анатолій подивився на друзів, мовив задумливо:

— Далеко ще до весни. А хочеться, дуже хочеться, щоб вона скоріше настала. Весною і літом якось веселіше...

Після задимленого депо, вогких каналів і протягу хлопцям на вулиці було тепло й привітно. У Бориса навіть рум'яніці з'явилися. Він підійшов до Анатолія і шепнув йому над самим вухом:

— І зимою, Толю, може бути весело. Я он сьогодні хіба ж таких веселощів натворив у депо — поналивав у каністри з віскозином води і додав по жмені піску...

— Ти що? — спохмурнів Анатолій.— Ти це правду кажеш?

— Побий мене грім,— усміхнувся Борис.— Вони ж те мастило в циліндри паровозів заливають... Уявляєш потіху?

— Уявляю,— сердито сказав Анатолій,— уявляю...

— Чого це ти? — зупинився Борис.

— Ваню,— покликав Анатолій,— іди-но сюди, послухай свого дружка і скажи йому, хто він такий.

Коли Іван дізнався про вчинок Бориса, то аж зблід.

— Коли це ти зробив?

— Під кінець зміни.

Хлопці з полегкістю зітхнули.

— Значить, ще встигнемо,— сказав таємниче Анатолій.

— Встигнемо, якщо тільки... Одним словом, завтра,— сказав Іван.

Борис стояв і нічого не розумів. Нарешті він озлився, не витерпів:

— Що за секрет? Як це розуміти?

Анатолій усміхнувся.

— Секрет... Це наш спільний і найбільший секрет... Ходімо, розкажемо й тобі, що ми сьогодні придумали...

Сніг валив цілу ніч.

Дерева обважніли, стали нижчими, мовби зіщулилися. «Незабаром буде весна»,— сказав учора Борис. Смішно! Надворі січень, надворі

снігу — ні пройти, ні проїхати, а він — весна... Цікаво, чому в голову лізуть саме такі думки, хто б сказав точно про це?..

Може, тому, що зима в неволі видається за чотири чи п'ять зим? Чи тому, що звідти, з фронту, линуть такі гарні, такі радісні вісті? Весна лине на бойових крилах наших літаків, на броні, на сталевих лафетах гармат... Дивно, ще такого у Анатолія не було в житті... Усі весни, які йому дала доля, досі линули на журавлиних ключах, на вітрах чорномор'я, на дощових хмарах Дніпра...

Горобець забрався по голівку в пухнастий сніг і тріпоче крильцями... Вперше Анатолій бачить, щоб горобець купався у снігу. Чиститься, миється, як перед теплом... Вистромить голівку, подивиться навколо, залетється щасливим щебетом і знову поринає з головою, крильцями б'є, маленьку снігову хмарку утворює над собою.

Треба посідати. Це — для матері. Коли вона прокинеться і помітить, що кукурудзяна каша так і стоїть недоторкана, вона подумає, що він або захворів, або вередує, і переживатиме... Взяв ложку, покрутив нею в каструлі... От, тепер все гаразд. Каші не поменшало, але вигляд такий, ніби її хтось їв.

Мати спить. Наморилася, набігалася по тих заробітках... Анатолій підійшов до матиного ліжка, глянув на суворе, потемніле від випарів і мила обличчя. Скільки вона перепрала чужої білизни! Руки у неї сині, набубнявілі — вічно у воді. Відколи пам'ятає матір, все вона недоспить, недоїсть... Без освіти, без спеціальності, рано лишилася самотня, з дитяма на руках. Анатолій пам'ятає, як ходив разом з матір'ю по квартирах. Покладе його мати на купу білизни, мовляв, спи, а сама за те корито, за луг, за синьку... А коли підріс, залишала одного вдома, спочатку ненадовго, згодом на цілий день. Повернувшись, брала його обличчя у свої червоні, аж сині, руки, дивилася в очі й питала:

«Нічого не розбив, не поламав, не спалив?»

«Ні, мамо».

«Поїв усе так, як казала?»

«Поїв».

«Не балувався, шибок сусідам не бив?»

«Ні, мамо».

«Усе гаразд, значить?»

«Усе гаразд, ось глянь...»

Він водив матір по кімнаті, заводив у коридорчик. Все стояло і лежало на місці ціле. Ось лише зелена чашка зникла. Мати помітила це відразу, як тільки заглянула в мисник.

«Візьми, синку, зелену чашку та дай мені напитися».

Толя довго і вперто шукає зелену чашку. Матері набридає чекати, вона підходить до плити, розчиняє дзерцята. В попелі лежать зелені черепки.

«Вона сама розбилася», — каже Толя.

«Ясно, що сама. А ще що само розбилосся?»

«Нічого, нічогісінько!»

Аж тоді мати витягає з кошика якогось там гостинця, стомлено сідає на стільця і каже:

«Слава богу, що так. Стомилася я...»

Ось вона, мати, перед ним. Рівно дихає, спокійна і трохи сувора. Тільки сині пальці, поїдені милом та содою, чомусь ворухатся. Може, вони і уві сні перуть білизну...

Цокнув настінний годинник. Анатолій стелуся. Пора. Адже настало сьогодні...

Як тільки можна тихіше вийшов у коридорчик і раптом почув сонний голос матері:

— Ти хотів щось сказати?

— Ні, мамо... Спіть! Я пішов!

І обережно причинив двері...

А таки забарився! В депо уже повно робітників і німців-адміністраторів. Хлопці зустріли його мовчазно. Кивнули головами й знову заходилися обтирати і без того вже блискучі важелі, диски. Чого вони? Невже щось сталося непередбачене?..

Як тільки Куриш одійшов (не міг, гад, заспокоїтись, аж поки не записав ті дві хвилини запізнення!), відразу ж спитав їх.

Перший відповів Борис:

— Та погано спалося, кістки нили... Мабуть, на дощ...

Хлопці засміялися. Так завжди казав Борисів дід, сімдесятилітній Юшко.

— Сон бачив,— відказав Іван.— Іду ніби степом, а назустріч чи то вівця якась, чи то пес кудлатий, чи то опиряка... Роздивився, аж воно наш Колодка...

І хлопці знову регочуть, регочуть голосно, наче вони тільки-но повернулися з гулянки на лузі і тепер розповідають один одному про веселі пригоди...

Паровоз нависає над хлопцями велетенським черевом, масним, аж лискучим, важким і теплим. Стоїть слухняний і покірний, як виморена селянська кобила. Можеш лазити під ним, мацати руками які завгодно деталі, можеш забратися в топку і там погрітись, можеш поплескати його по блискучих, як живе срібло, обіддях великих коліс. Це поки він на відпочинку, поки не дихає пекельним вогнем, поки не креше копитами. А ось тільки вкинуть у його нутро вугілля, піддадуть пари, тоді оберігайся! Паровоз стає схожий на дикого коня, гривастого і прудкононогого! Як розпустить свою чорну гриву, як гуконе в степ, аж трава лягає. Лихо, яка сила в його дужому тілі..

Анатолій скільки завгодно може думати про паровоз, автомобіль, корабель, літак, думати і пишатися їх творцями. Та думати заважає Куриш. Жилава, рухлива і ушніплива тварюка... Бігає біля Клоца, белькоче якоюсь дикою мовою:

— Я люблю Німеччину! Німеччина — колоссаль! Фон Паулюс — колоссаль! Сталінград — то єсть Верден!..

Клоц сміється. Відверто сміється, вдивляючись в обличчя зрадника. Кепкує, блимаючи великими, як у сови, очима з білими віями.

— Ти, Куриш,— руський Куриш, український Куриш чи німецький Куриш?..

Ага, Куриш... Ось про кого треба думати. Цей навіть обідати не ходить додому, всі йдуть, а він залишається. Вислужується, старається. В депо працює багато залізничників — змусили окупанти, та й голод, як кажуть, вижене на холод, треба ж і самому щось їсти, і родину якось прогодувати. А всі робітники працюють нехотя, а часом, де тільки можна, й шкодять окупантам... Не такий Куриш. Він продався фашистам тілом і душею.

Куриш не лише слідкував за роботою, він не лише змушував радянських людей гнути спину на ворога, він усе винохував, стежив за кожним деповчанином і про все доносив поліції. Один за одним зникли з депо так звані «гарячі голови»... Заберуться, бувало, залізничники в теплу топку паровоза, сядуть там, закурять або розпочнуть грати в карти, розмовляють... Аж тут, де не візьмись, Куриш. Лазить попід паровозами, все помічає, не дає спокою. Якийсь зустрів його молодий слюсар Яків, шепнув: «Долазишся, собака...» Куриш навіть оком не повів, вдав, ніби нічого не почув. Наступного дня Якова схопили поліцаї, і більше його в депо не бачили...

Хтось поклав Куришу перед порогом записку. «Дивись, Куриш, а то згоріш!» О, як він дивився! Казали, Куриш боявся ходити вночі, на ворота повісив товсту залізну штабу, а на вікна — прогоничі з дюймового заліза. Старий паркан звалив, поставив вищий, щоб ніхто не міг і зазирнути на подвір'я. По двору гасала люта вівчарка. Досить комусь пройти мимо двору, як вівчарка вже летіла до воріт, гризла дошки... І все ж хтось пробрався, підсипав чогось там подарованій Куришу корові, й вона здохла... Молодці ті, котрі так учинили, але вони зробили б куди краще, якби замість корови затруїли самого господаря. Тоді не було б оце хлопцям клопоту з пильним і хитрим німецьким попихачем.

Так ось — Куриш. Що він казав, заглядаючи в очі Клоцу. Ага, про Паулюса. Фон Паулюса!..

Анатолій перечекав, поки ті двоє відійдуть подалі, шепнув своїм друзям:

— Куриш буде отут...— Анатолій показав свій кулак.— Решта — півділа...

Хлопці догадалися: Анатолій щось придумав, позбудуться вони Куриша...

Борис виліз із канави, пройшовся по просторому і лункому цеху, відхилив важкі, пофарбовані в червоне двері, глянув на поворотний круг. Він був наведений на одинадцяту канаву, на якій стояв «гарячий» паровоз під номером 706. Повернувся до хлопців, шепнув:

— Наведений...

— Втрюх відведемо,— сказав Анатолій.

Лишалось дочекатися того часу, поки стрілка годинника, виставленого у вікні конторки Клоца, зупиниться на позначці одинадцять. Пролунає сигнал на обідню перерву. Одночасно це буде сигнал і для них...

А як повільно обертається земля! Ще ніколи хлопці не чекали

так нетерпляче і жагуче перерви, як сьогодні! І коли нарешті стрілка годинника дісталася до омріяної позначки, Іван кинув жмут клоччя, сказав:

— Обід! У мене просто аж гуде в череві, так їсти хочу...

Але вони не поспішали на обід. Довго витирали, а потім мили і знову витирали руки, чекаючи, поки робітники та німецькі адміністратори розійдуться.

Врешті просторе приміщення спорожніло, тільки Куриш швендяв туди-сюди. Німецький черговий по депо зачинився у своїй будці, смакував «зуппе», принесеним у термосі. Незабаром він за звичкою прихилиться до теплої грубки і закуняє... Лишається Куриш. Он він ходить по цеху, зазирає в кожен куточок.

Анатолій дивиться на годинника. Стрілка тепер уже стрибає по білому циферблаті, наче найнялася.

— Хочете знову запізнитись! — кричить Куриш і рукою показує, мовляв, пора на обід.

Тоді Анатолій рушає до нього, підходить і говорить:

— А ви чули? Он хлопці кажуть, Паулюс прорвався.

Куриш аж присів од подиву. Він махнув довгими руками, наче збирався летіти, видихнув повітря:

— Та невже? Як же це я...

Він ще раз змахнув руками, кинувся в конторку, де в Клоца завжди по репродуктору передавали німецькі марші, війсьні зведення.

Анатолій подав знак.

Іван і Борис шмигнули крізь дверцята цехової брами, налягли на привід і одвели круг. Намагаючись не поспішати, повернулися назад, підійшли до паровоза, що стояв на одинадцятій канаві, попихкував легенькою паркою.

Іван лишився біля паровоза на чатах. Борис і Анатолій — миттю в будку машиніста. Анатолій потягнув до себе реверс, Борис відкрив регулятор.

Паровоз зашипів, здригнувся, крутнув колесами і повільно рушив з депо.

Хлопці пострибали на землю.

Набираючи швидкість, паровоз з розгону ударив по брамі, розчахнув її, покотився до круга. Ще мить, і величезна машина налетіла на відведений круг, збила його з центра й звалилась у яму. Оглушливий гуркіт і скрегіт заліза пролунав у депо. Пролунав і змовк. Настала тиша...

Одначе вона тривала недовго. Всього кілька секунд. По тому зчинився багатоголосий лемент. Звідусюди чувся тупіт, крик. До круга бігли німці.

Анатолій і Борис не встигли помітити, куди зник Іван. Вони, як тільки паровоз упав у яму, помчали в кінець депо, але наткнулись там на німця з вівчаркою, метнулись од нього й побігли до виходу. І тут навперейми їм кинувся Куриш. Схопив хлопців за петельки, притиснув до стіни, ударив головами об цеглу.

— Диверсанти! Диверсанти!.. — кричав, мов недорізаний. — Я відразу зрозумів!.. Шукайте третього, він десь тут!

Незабаром до стіни привели Івана. Він ішов спокійно, навіть вайлувато, наче все, що тут коїлося, зовсім його не стосувалося.

Під'їхало кілька машин, мотоциклів, з'явився комендант депо. Хлопців штовхнули в критий кузов грузовика, зачинили і повезли в поліцію.

Як і умовились, Володька Струк увечері постукав у вікно до Бориса Гайдая. Йому ніхто не відповів. Тоді постукав ще раз, ще. Тиша... Хотів уже піти від хати, аж нарешті вийшов Борисів дідусь. Він уважно роздивився хлопця, впізнав.

— Немає твого друга, та, мабуть, уже й не буде його ніколи,— сказав дід сумно.— Щось вони там німцям у депо зробили, не знаю тільки, чи серйозне щось, чи так, пустоці якісь. А переполоху!.. Заворушився увесь німецький мурашник...

— А де ж він зараз?

— Та де ж, у поліції! В залізничній, чи як її там. В отій, де самі німці. Разом з Борисом і тих двох забрали, Толю і Ваню... Битимуть їх, ох і битимуть...

Дід журно похитав головою.

— Вже тричі приїздили з поліції, все тут у нас перерили, шукали чогось чи когось. Біжи, хлопче, а то ще й тебе схоплять. Не в добрий час ти навідався...

Володя подався до міста. По дорозі часто спотикався, провалювався в замети, а один раз навіть упав. Підійшов до залізничного управління служби безпеки. Вартовий хукав у руки, бив себе по стегнах, мовби відганяв холод. Побачив хлопця, гукнув простудженим голосом «Век!» і взявся за карабін. Не поспішаючи, Володя ще раз обійшов вулицю, ще раз наблизився до управління. Де ж сидять хлопці? Може, в отому похмурому сараї, що стоїть у дворі? На дверях висить здоровенний замок, по двору ходить озброєний німець... От якби сказати їм хоч слово...

Сум огорнув Володину душу. Який він безсилий і який беспорядний у цій війні!.. Вона забрала в нього батька, радощі дитинства, лишила хліба й домашнього тепла, тепер ось забрала і друзів...

Нараз повз Володю прошмигнуло п'ять блискучих легкових машин. Під'їхали до управління і зупинились. З машини вийшли якісь великі німецькі чини,— Володя догадався про це з того, що чинам тим черговий управління сам відчиняв дверцята.

«Може, це ті, котрі допитуватимуть хлопців? — подумав Володя.— Бо чого ж їм сюди треба проти ночі?..»

Володя завернув у двір навпроти управління, став за парканом біля припорошеної снігом купи битого каміняччя.

Чини зайшли в управління, всі водії автомашин попростували в будинок, що стояв поряд, мабуть, захотіли погрітися. Залишався тільки вартовий. Він ходив туди й сюди, весь час поглядаючи на блискучі машини.

Володя озирнувся, вибрав три каменюки. Одну він шпурне за свого друга Бориса, другу за Івана, третю за Толю. Володька не думав, що буде потім, він просто не міг у цю хвилину думати про щось інше,

окрім одного: як попасти в ті блискучі машини. Головне докинути каменя, щоб перелетів дорогу і потрапив у ціль.

Якщо вибігти на одну секунду ось із-за цього паркану і добре розмахнутися, камінь попаде в передню машину. Це — за Бориса... Головне — добре розмахнутися. Потім у другу й третю... Після третього кидка вткати доведеться ось сюди — в сад, завалений снігом...

Володя виходить з-за паркану, розмахується і, цілячись у лобове скло, швиргає камінь. Тепер — у сад. Впав за кучугуру, дослухається. Та брязкоту не чути. Невже промахнувся? Чи не докинув? Мабуть, так, бо навіть вартовий мовчить, може, він навіть не почув, як упав той камінь, адже такий глибокий сніг... Бере другий камінь, цього разу кидає його з усіх сил. Тільки встиг упасти на сніг, як раптом почувся лункий дужий вибух. Було таке враження, що то не лобове скло розбилося в машині, а вибухнув бензин чи навіть динаміт.

Вартовий вистрелив з карабіна, щось закричав. Володька помчав геть.

Нічого, думав він, перестрибуючи через кучугури снігу, нічого, що не встиг кинути і в ті, обрані ним машини. За Бориса помстився, за Толю та Івана іншим разом відомстить...

Пауль Вольф занепав духом. Він сидів у своєму кабінеті й сумно поглядав на замерзле вікно. Німецька армія відступала по всьому фронті. Це було найголовніше. Потім — оця невдача з викриттям справжніх заводіїв диверсії в депю. Всякому ясно, що троє дітей-підлітків зробили це не за власним розсудом, їх хтось намовив. Хто?.. Ті троє смертників мовчать, хоч знають, що завтра чи післязавтра їм накинуть на шию зашморг. Увесь свій досвід юриста, весь свій хист застосував Вольф. Хто скаже, що він ішов манівцями? Все було зважено і зважено, все передбачено, і ось...

Сьогодні в нього буде важкий день. Важкий, щоб не сказати нестерпний... Незабаром треба буде йти до шефа доповідати. А що доповідати?.. Барон наставить свої скельця-пенсне, довго роздивлятиметься, ніби оце вперше бачить його, Вольфа...

«Ах так, це ви, доповідайте, прошу. Ота справа з поворотним кругом? Щось новеньке? О, годі прошу, сідайте, сідайте...»

У Вольфа мурахи поповзли по шкірі... Новеньке? Але ж нічого нового немає, про це прекрасно знає барон, то він просто насміхається, глузує... О, барон майстер на це діло! Сама його сардонічна посмішка чого варта!

Рипнули двері, хтось увійшов. Хто це? Чому без попередження?..

Посеред кімнати стояв барон Шмідт. Його пенсне безпорадно теліпалося на чорному шнурочку, на завжди дбайливо причесаній голові цього разу стирчав куц волосся.

Вольф підскокив, викинув руку, завмер. Барон стояв, похиливши голову, не ворухився.

Що сталося?.. Вольф не наважився спитати і незабаром переконався, що вчинив правильно.

Барон нарешті ожив, пройшов до стіни, повернувся і глянув на слідчого.

— Займіться номером одинадцятим,— озвався барон.— Я чув де-що... скажу вам, що зроблено все можливе... Визнаю. Але що зробиш — советський фанатизм... Він надто розвинений серед дітей і молоді.

Вольф стрепенувся. Ага, він чув де-що! Значить, не довіряв і тому підслуховував? Ну, що ж, в даному випадку це зіграло на його, Вольфа, користь. Сам же Шмідт тільки-но сказав, що зроблено все можливе. Це — визнання. Визнання його, Вольфа, хисту й відданості. Та барон спочатку хотів щось інше сказати — про це Вольф здогадався по його обличчю. Але що саме? Питати не можна...

Шмідт сів проти слідчого, пильно глянув на нього:

— Ви, здається, казали, що ваш батько в Саксонії має свої заводи? То правда?

Пауль Вольф одразу все зрозумів: барон фон Шмідт думав зараз не про завоювання на сході, а про покинуте домашнє гніздо, де, на випадок чого, можна було б прихилити голову...

Хтось сказав, що лихо примиряє навіть супротивників. Схоже було на те, бо обоє, барон і слідчий, сиділи припишклі і маленькі. Що їх чекає завтра?..

У кутку на соломі лежав білий, наче місяць, дід Хобот. Ще вчора, як тільки хлопців укинули в цю брудну й заплъовану камеру, дід зустрів їх бадьорим бубонінням: «Здоровенькі були, синочки, звідки ж ви та хто будете? Я дід Хобот, а як вас величають, знатиму, коли скажете».

Дід Хобот був сухенький і метушливий, любив поговорити, ні разу не поскаржився, що його били, а били діда, видно, нещадно — весь одяг, сивий чуб, борода і вуса були в крові, не нарікав на свою долю. Взагалі здавалося, що дід навіть мав якесь внутрішнє задоволення від того, що поквитався з цим світом. Він так і сказав хлопцям:

«Не буду вас, синочки, печалити, а так просто скажу: з цієї камери дорога одна... Були тут зі мною кілька молодців, так тих уже забрали... А я ще товчу і так уже витовчену солому. Чого вони там мудрують? Хіба я не знаю, що мене жде?.. Я про це знав ще тоді, коли брався за держак лопати...»

І дід розказав, чому це він узявся за держак лопати...

В маленький лісовий хутір, де жив дід Хобот, німці чомусь не навідувались, хоч кругились навколо вже другий рік. Чи то хутір був далеко від битої дороги, чи німці боялися лісових хлопців, а чи просто не надіялись там чимось пожитися, тільки не було ще й разу там жодного загарбника. Дід Хобот уже починав вірити в щасливу зірку свого хутірця, як раптом одного зимового дня почув гуркіт мотоцикла. Вийшов з хати, сперся на тин, задивився на дорогу. Підкоків мотоцикл, і дід уперше на своєму віку побачив німця. І треба ж статися так, що той німець був миршавий, сопливий

і такий рудий, що він швидше скидався на собаку Рудька, ніж на людину.

Тим часом плюгавенький німець скочив з могоцикла, підійшов до діда, щось гарикнув і вдарив чоботом у хвіртку. Зайшов у двір, побачив зо два десятки курей, аж присів від подиву:

«Mein Gott!..»²³ — скрикнув він і підвів автомата.

Пролунала черга, кури лягли покотом на снігу. Німець зібрав їх, гарячих і трепетних, поклав у коляску могоцикла. Він уже був перекинув ногу, щоб забратись на сидіння, як раптом побачив дідових качок. Вони, кляті, мов на зло, вийшли саме з повітки й, мирно похитуючи ситими боками, простували довгою вервечкою до хати.

«Mein Gott!» — ще раз проказав німець і зліз з могоцикла.

Поміняв ріжок із набоями в автоматі, нишком почав підкрадатись до качок.

Досі дід Хобот вважав німців бравими вояками, адже це тобі не жарт забратись аж он куди — до Волги. Він не раз чув, що в Гітлера і техніка могутня, і генерали розумні, і солдати хоробрі. І ось на тобі — отаке плюгавеньке та миришаве. Та якби таке заявилось на гулянці в хуторі, його б дівчата засміяли к лихій годині. У нас хіба ж такі хлопці? І наші красені відступили перед отакими... Яка ганьба, лихо моє!.. Як собі хочете, а дід Хобот не потерпить...

Він зайшов у повітку, взяв лопату, підступив до німця і вдарив його по голові. Ударив, видно, добре, бо той уже й не підвівся більше...

Наступного дня на хутір примчало кілька грузовиків із німцями та поліцаями: хутір спалили, його пожильців вигнали в сусіднє село, а діда забрали з собою. Тепер ось він лежить на трухлій соломі й каже хлопцям:

— Я про все знав ще тоді, коли брався за держак лопати. І не жалкую. Ось тільки вас жаль... Не жили ж на світі, щитай. Як же воно у вас вийшло? Невже ненароком?

— Балувались,— відказав Анатолій,— пустили пару, а воно як смиконе, як рвоне... Хіба вдержши?

Дід Хобот тре скроні.

— Та куди там, хіба я не знаю! Там сила! І ото прямо в круг? Видать, дорога штука отой круг, якщо не простили...

— Так дванадцять же паровозів замкнуло! — вихопився Борис.— Дванадцять! Це вам не виграшки...

Дід похитав головою.

— Так, так. Цього вони не простять навіть вам, дітям. Німці такі... Дванадцять паровозів, подумати тільки.

— Та прикиньте сюди й те,— знову Борис,— прикиньте, скільки там стоїть паровозів, ждуть ремонту. Теж не менше. І довго тепер стоятимуть.

Дід ще раз сумовито похитав головою.

²³ Боже мій!

Вночі, коли хлопці закуняли, він розбудив їх.

— Синочки,— сказав схвильовано,— ви мені простіть, але так треба... Я знаю, що ви не вірите в бога, я теж, якщо казати правду, не дуже в нього вірую, але ж годиться мені попросити в людей прощення. Так ви вже вважте старому, прошу дуже.

— Добре,— кивнув головою Анатолій.— Що вам треба, дідусю?

— Після мене скажіть: «Хай бог простить»,— більше нічого не треба.

Дід заплющив очі, поклав руки на груди, помовчав, а тоді мовив, звертаючись до хлопців:

— Може, я кого зобидив чи скривдив ненароком, то ви простіть, люди.

— Хай бог простить,— озвався Анатолій.

— Може, я комусь стежку перейшов чи по случаю свята якесь погане слово кинув, то ви вже простіть, люди...

— Хай бог простить,— знову озвався Анатолій.

— Може, в кого гроші позичив та довго не віддавав, то ви простіть, люди...

— Хай бог простить.

— Може, я Одарку свою, царство їй небесне, коли штурханом зобидив, то ви простіть, люди...

— Хай бог простить...

Дід помовчав, подумав, прислухаючись до кроків у коридорі, потім знову за своє:

— Може, в отого нікчемного рудька є мати чи батько, а я його лопатою... То ви вже й за це простіть, люди...

Відповіді не почулося.

Дід розплющив очі, подивився на хлопців, помовчав, подумав, що вони, певне, не почули, знову поклав руки на груди і повторив те саме. Але відповіді знову не було.

— Чому мовчите? — здивувався.

— А оце вже нікуди не годиться,— сказав Анатолій.— За таке немає чого просити.

— А немає,— підтвердив Борис.— Хіба можна?..

— Авжеж, мабуть, ваша правда,— погодився дід.— За це мене бог не покарає. Хіба що луципери змусять сковорідку в пеклі лизати...

Він знову ліг, поклав руки на груди, заплющив очі. Очевидно, чекав стуку в двері. Та цієї ночі ніхто не постукав.

За ним прийшли наступної ночі, коли хлопці ще спали.

Лунко брязнули ключі біля входу, різкий голос розбудив камеру:

— Хобот, з речами!

Дід Хобот не спав. Стояв уже зі своїм вузликом у руках, готовий у далеку дорогу. Перехрестився, потім підійшов до хлопців, які вже скочили на ноги, перехрестив і їх.

— Для чого, дідусю? — здивувався Борис.— Ми зовсім не...

— Знаю, знаю,— прошепотів дід,— але так годиться перед смертю. Ну, я пішов...

У камері стало тихо, надто тихо і просторю...

У новини прудкі ноги. Звістка про те, що в Лубенському депо виведено з ладу поворотний круг, блискавкою облетіла всю залізницю від Харкова до Києва. Робітники розпитували один одного про тих героїв, котрі зуміли вчинити таку дошкульну диверсію. Дізнавшись, що це зробили підлітки, ахкали від подиву. До радості від приємної новини додавалась зажура — всі переживали за долю юних месників.

Нестір Малій і Петро Миронченко дізнались про цю подію в дорозі. Вони тільки-но здали вантаж у Полтаві, забрали порожняк і виїхали додому. На станції Жовтневій зупинились, Миронченко побіг до стрілочника закурити і повернувся з новою.

— А в нас удома небові жарко! — сказав він, забираючись у будку.— Хлопці паровоз пустили в яму...

Нестір зблід.

— Які хлопці?

— Та ось кажуть, що підлітки, діти... Чи не...

Малій різко змахнув руками.

— Мовчи! — наказав.

Одвернувся од свого помічника, поглянув у далечінь.

Похмуре небо висло над землею, зливалося з горизонтом, утворюючи суцільну запону із сірої вати і мороку.

— Виходить, ми їдемо просто чортові в зуби... Га, Петре? — спитав по хвилі Малій, коли відкритий семафор нагадав, що пора рушати.

Не дочекавшись відповіді, оглянув прилади, потяг реверс, відкрив регулятор. Ешелон знову вийшов у простір засніжених степів. Мигтіли стовпи, прудко бігли назад якісь низенькі будови, мерехтіли перед очима широкі пасма дротів. Степ лежав принишклий, рівний, мов стіл.

От і сталося те, що мало статися... Діти безпосередніші за дорослих, вони прямолінійніші. Ох, оця обачність похилого віку! Ось він, Малій, жене порожняк, щоб там, у Німеччині, його завантажили снарядами і мінами. Тоді вже машиніст-німець (нашим не довіряють) підхопить важкі вагони й відправить до лінії фронту... А ті машиністи, паровози яких тепер у полоні у Лубенському депо, не поженуть навіть порожні состави... Тепер їхнє сумління не потерпає — виручили діти... Так, діти почали... Вони мовби сказали нам: «Ось ми вам трохи підсобимо. Тепер за вами слово...»

Летить паровоз, мигтять знаки землі, як те життя — ніби й непомітно, але послідовно і без зупинки,— все вперед, вперед. Кожній людині належить пройти свою земну путь. І треба, щоб там, де ти пройдеш, не було завалів, не було тупиків і ям... Слідом за тобою йтимуть інші, вони пом'януть тебе, першопрохідця, вони скажуть про тебе своє слово. Тож бережись, пильнуй! Адже слово те мусить бути високим і чистим. Все залежить од тебе, бо твій путь, твій земний путь...

— Вони ждуть, Петре,— каже Малій, не зводячи погляду од рівнинного степу.

— Свого смертного часу? — питає Миронченко.

— Не тільки цього,— відповідає Малій.

Нестір міг би з своїм помічником говорити й ясніше, адже не один пуд солі, як то кажуть, з'їли разом, але у нього така важка, така олов'яна голова стала, не повернути...

Довго мовчить, думає.

— Не тільки цього вони ждуть, — нарешті повторює Малій. — Вони ждуть іншого — що скажемо ми... Адже слово тепер за нами...

Петро уважно стежить за приладами, за колією. Коли майстер обдумує якусь важливу думу, підмайстер мусить бути на висоті...

Їх зупиняють на станції Сагайдак. Паровоз стоїть неподалеку будки стрілочника. Поміж коліями ходить німецький вартовий з карабіном, виграючи на губній гармошці. До машиністів підходить стрілочник. Просить солі, пропонує взамін тютюн, молоко, цигарковий папір.

— Чого нас держать? — питає Малій.

— Зустрічний, «зелений».

— Ага... якесь начальство їде...

— Та ні, — каже стрілочник, — состав наливний. Пальне везуть для танків і самолітків... Ну то як з солічкою? Може, поділитесь? Ми тут без солі подихаємо зовсім...

Малій кличе до себе помічника.

— Візьми і мою пайку, — подав вузлика. — Іди до нього в будку, задури голову... Торгуйся за кожну дрібку. Тягни час... чуєш?..

Коли Миронченко пішов із стрілочником, Малій виглянув з паровоза.

Вартовий забрався у затишок, задубілими пальцями намагався запалити сигарету.

На пероні уже стояв з ліхтарем черговий по станції, певно, вийшов зустрічати «зелений».

Малій виліз із будки паровоза, квапливо попростував до стрілки, перевів її.

«Та-ак, тепер удар «наливного» прийме наш порожній состав. Лоб у лоб... Он він уже гримить... Треба швидше тікати...»

Малій поспішає до будки стрілочника.

— Ну як, домовилися? — прочинив дверцята.

— Та вже ніби зійшлися, — відповідає Миронченко, — ось тільки пересиплемо...

— Давай, давай... — підганяє свого помічника.

Нарешті Миронченко виходить і для надійності накидає на будці клямку.

«Зелений» зовсім близько... Отак забарились, не розрахували. Хоч би встигнути...

Вони підтюпцем одбігають від будки. Вартовий помітив їх, якусь мить роздумував, потім жбурнув на землю сигарету, зняв з плеча карабін, кинувся навздогін:

— Halt! Halt!..

Його крик заглушив страшний вибух. Задвигтіла земля, колихнулося небо...

Могутня хвиля повалила з ніг і Малія, і Миронченка. По тому

вибухи лунали ще й ще, але ні машиніст, ні його помічник їх уже не чули. Вони лежали непритомні...

Барон фон Шмідт був у глибокому траурі. Гітлер не міг далі приховувати поразку німецької армії під Сталінградом, увесь світ знав про те, що Паулус здався в полон... І ось — траур оголошено по всьому рейху... Скільки ще раз доведеться його оголошувати? Справи військові поверталися надто швидко в поганий бік.

Шмідт писав листа додому. Лист виходив дуже сумний, хоч барон намагався розбавити його оптимістичними нотками. Та вигуки і запевнення звучали у листі фальшиво і недоречно.

Задзвонив телефон. Полтава... Управління СД. Так, так... Хтось хрипким від хвилювання голосом повідомляв, що двоє лубенських машиністів вчинили аварію... Два ешелони, один із рейху, спеціальний... Пальне для авіації і танків...

Знову депо! Барон рве листа, одягається. Надворі темна холодна ніч. Вже пізно — ніде ні вогника, ні якоїсь там ознаки життя. Місто ніби причаїлося і жде чогось. Чого воно жде? У барона вистачає чесності признатись самому собі: місто чекає його, барона фон Шмідта, скорої погибелі... Ця погибель чигає на нього на кожному кроці. Ось там, за парканом, ось там, у провулку... А хто дасть запевнення, що в машині, в його особистій машині, не лежить зараз заведена міна?..

Сонний шофер мружився при яскравому світлі ліхтарика, яким присвічує барон, розглядаючи машину. Нарешті він сідає.

— Вимкніть фари! — наказує шоферові.

Той здивовано зиркає на барона, вимикає світло.

Ще чора барон і його підлеглий Пауль Вольф, прибиті і принишклі від горя й печалі, сиділи, ніби рівні, й мовчали. Сьогодні все різко змінилось. Вольф гадав, що вже покінчив з тією ганебною для нього історією, що диверсантів не доведеться більше й згадувати, як раптом отаке...

— Ви — дурна голова! — кричав на слідчого розлючений барон.— Вас водили за ніс, вас дурили оті шмаркачі! Ви не змогли вирвати із них навіть єдиного прізвища! А поки ви кублились, незаарештовані диверсанти завдали ще удару... Отак ви стараєтесь для фюрера?..

Пауль Вольф нічого не розумів. Він намагався спитати у начальника, що сталося, але той не давав навіть рота розкрити.

— Ви — руська свиня! — шаленів барон.— Ви — паршива свиня, ви — бздюхен!..

Барон, хоч і належав до «благородної крові», однак дуже кохався в лайках, спеціально записував у блокнот лайки різних народів. Зовсім недавно записав українську: бздюха. Десь почув...

Нарешті вулкан почав стихати.

— Боже мій! — шепотів барон, хапаючись за голову.— Це ж треба було отак прогавити! Під носом осине гніздо диверсантів, а вони не бачать, не чують... Ви що — здуріли? Ви, ви...— барон задихнувся і змовк. По хвилі сказав: — Як привезуть тих двох машиністів, допитайте ще раз. Останній шанс...

Останній шанс... Так, так, останній. Він скористається з цього шансу... Хай кричить, хай безумствує барон фон Шмідт. Вольф лишитья вірним собі — вирвати таємницю у людини можна тільки одним: хитрістю, а не криком і биттям. Від биття людина тупіє, вона стає байдужою до всього, у неї зникає надія. Ні, не так! Не так, бароне!

В душу людини, дорогий бароне, ще ніхто не проникав грубістю і биттям.

Коли в кабінет увели всіх трьох хлопців — Бориса, Анатолія та Івана, Пауль Вольф довго й пильно оглядав їх.

Бач, у них навіть синяки за ці дні зійшли, рани почали гоїтись... Яке чіпке життя! Ось що значить молоде тіло. Минуло три чи чотири дні, і вже...

— Останній шанс, — автоматично сказав слідчий. — Це ваш останній шанс, хлопці, — поправився. — Я вже безсилий один боротись за ваше життя, мені на допомогу ніхто не прийшов, за винятком ваших матерів. Але матері що? Що вони можуть, нещасні? Ламати руки, просити, благувати? На жаль, у наш вік це не допомагає. Біда в тому, що ви самі не прийшли собі на допомогу. Так, ви самі. Ви не схотіли назвати своїх наставників, а це значить, що не схотіли врятувати своє життя. Довелося нам самим узятися за справу...

Вольф передихнув. Чомусь сохло в роті. Невже він хвилюється?

— Так ось... — Він знав, що перед сенсаційним повідомленням варто робити паузи. — Так ось — ми самі взялися за справу і знайшли декого з ваших наставників. Вони там, за дверима. Ви їх зможете побачити, якщо побажаєте. Ми знаємо, хто був вашими керівниками, вони в камері тепер. І, майже на увазі, самі зізналися, що вчили вас «уму-розуму». Тепер зважте — маєте останній шанс. Тобто останню можливість врятувати своє життя. Підкреслюю — життя. Якщо ви їх назвете, не тільки тих, що сидять у камері, тих, власне, ми самі знаємо, а й тих, що ще на свободі, тоді... Тоді у мене будуть підстави піти до вищого начальства і поклопотати за вас. Ясно, щоб іти до начальства з таким проханням, я мушу мати підстави. Цими підставами можуть бути тільки ваші щирі признання. Ну?..

Хлопці стояли, дивились кудись у простір, у стелю і мовчали.

— Ну, то хто буде говорити? Хто скаже поки що те, що нам уже відомо?

Борис ворухнувся, переступив з ноги на ногу.

— Ви ж знаєте, що у нас наставників не було. А раз так, то їх не може бути й тут, у камері... Це обман!

Вольф уже кипів, але тримався.

— Гарзд, це твоя думка. А ось як думає Буценко?

— Обман, — відказав Анатолій.

— А ти? — ткнув пальцем на Івана.

— Нічого не знаю, — озвався Іван.

Вольф затарабанив пальцями по лункій кришці стола. Одвів погляд до вікна, задивився. Потім раптом стрепенується, оглянув хлопців, проказав:

— Ну що, голуб'ята... Щоб потім ви не жалкували і не гризли собі нігтів... Зараз зайдуть ваші наставники...

Він натиснув на сигнальну кнопку і через кілька хвилин у кабінет увели покалічених, закривавлених, змучених Малія і Миронченка. Щоб вони не падали, їх підтримували два конвоїри.

Хлопці остовпіли. Так, слідчий не брехав... За що взяли машиністів? Невже хтось підслухав колишні розмови і доніс?.. Може... Але ж вони подумують, авжеж подумують, що це ми їх виказали. Мовляв, мучили, били, допитували, ось і не витримали, зізнались, хто навчав, як робити диверсії...

— Ну що, впізнаєте своїх учителів? — переможно запитав Вольф. — Буценко, впізнаєш?

— У нас не було вчителів, — спокійно відповів Анатолій. — Ви ж знаєте, як вийшло... Захотіли покататись, ненароком сіпнули за важіль... А паровоз як рвонув! Ледь встигли зіскочити...

— Досить! — заверещав Вольф. — Це я чув! Я хочу знати, хто ще, окрім цих комуністів, були вашими наставниками? Сацький! Тебе питаю!

— У нас нікого не було.

— Гайдай?

Борис мовчки покругив головою.

Вольф махнув рукою. Машиністів вивели.

— Так... — підхопився з крісла слідчий. Його єдине око налилося кров'ю, мало не вилазило з орбіти. — Так... Ну, що ж, не приховую від вас, все зробив, щоб допомогти вам, дурні, але... Здихайте! Чорт з вами! Забрати їх!

Конвоїри схопили хлопців за коміри, почали виштовхувати з кабінету.

Та Вольф раптом зупинив їх:

— Ein Moment...²⁴

Він підійшов до Бориса, вп'явся своїм червоним оком в обличчя юнака.

— Ось ти... Послухай, що зараз буде. Тобі зараз переб'ють одну руку, потім другу... Тобі теж, — глянув на Івана. — Тобі теж, — кивнув Анатолієві. — Розумієте, що ви нарobili? Ремствуйте на себе, я тут ні при чому... І майте на увазі, вже буде пізно щось зробити для вас... Ну, як? Може, скажете без цього?..

Хлопці мовчали. Вольф помітив, що в їхніх очах горів вогонь пристрасті і зневаги. Терпець слідчому увірвався.

Він крикнув конвоїрам:

— Zur Folterkammer!..²⁵

В камеру конвоїри притягли їх напівмертвими.

Руки в хлопців теліпалися, мов батоги...

Кинули на підлогу і пішли, замкнувши двері.

В кутку на соломі сиділи Нестір Малій та Петро Миронченко.

²⁴ Хвилинку...

²⁵ В катівню!..

Вони спочатку не впізнали хлопців, та коли придивилися, кров застигла у їхніх жилах.

— Лихо, що вони з ними зробили!..— скрикнув Миронченко.

Він пошкандибав у куток, де стояло відро з водою, заходився обливати непритомних. Малій нахилився над блідим, ніби мертвим Борисом, приклав йому до лоба мокру ганчірку.

Хлопець застогнав.

— Борю, Борю,— проказав Малій.— Ти мене чуєш?

— Води,— ледь чутно простогнав хлопець.

Уста його були запечені, зуби прикипіли до зубів, не розвести їх... Але Малій все-таки влив йому в рота трохи води, змочив ганчірку ще раз, бо вже була гаряча, знову приклав до лоба...

Так вони, самі побиті й знеможені, клопоталися над хлопцями, аж поки ті опритомніли.

У камері вже стояли сутінки.

— Пекучими сльозами, муками страшними віділлються вам, фашистські нелюди, заподіяні страждання на нашій землі!..— сказав Малій, і голос його затремтів.

Миронченко спитав Анатолія:

— Чого вони добивалися, за що так мучили?

— Це той, Циклон... Все допитувався, хто керує підпільниками...

Хоч здохни, а кажи, хто керівник.

— Що ж ви йому сказали?

— Нічого...

На світанку брязнули, задзвеніли ключі біля дверей.

Гострий, сліпучий промінь ліхтарика забігав по камері.

У дверях з'являється есесівський офіцер, зазирає в аркуш паперу, вигукує:

— Буценко!

Анатолій підводиться.

— Сацький!

Іван стає поряд з Анатолієм.

— Гайдай!

Борис лежить нерухомо.

— Гайдай!! — повторює офіцер.

Миронченко допомагає йому встати.

— Малій!

Дядько Нестір закректав від болю, також підвівся, підійшов до хлопців.

— Миронченко!

Той уже стоїть біля гурту.

— Всім на вихід!

Холодними іскрами б'є в обличчя засніжений вітер. Просто перед входом крита вантажна машина з розчиненими дверцятами. Навколо неї з десяток німців-конвоїрів. Усі з ліхтариками, з автоматами і собаками.

Різно і лунко хрюпають дверцята кузова, машина рвучко бере розгін.

— Остання наша путь,— каже Малій.— Помремо з достоїнством,

як і належить людям. Щоб ні стогону, ні зітхання не почувли від нас кати...

Навіть Борис після того перестав стогнати. Сиділи, тісно притулившись один до одного...

Їх розстріляли вранці далеко за містом, у Круглицькому лісі.

Через кілька днів у газеті, яку видавали окупанти в Києві, з'явилося коротке повідомлення начальника поліції і військ СД округу Київ. У ньому, щоб залякати непокірних радянських патріотів, сповіщалося про розстріл п'яти чоловік, які вивели з ладу транспортний зв'язок і цим завдали шкоди німецьким військам. Що саме вони вчинили — в повідомленні замовчувалося. Не сказано там і про те, що серед п'яти розстріляних лубенців було троє юнаків.

Про диверсію в Лубенському паровозному депо я почув уперше взимку 1943 року, невдовзі після того, як вона сталася. Пригадую, нас, ще поневолених фашистами, захопив, збадьорив подвиг юних месників-земляків. І дехто, наслідуючи їхній приклад, заподіяв немалої шкоди окупантам...

Через те, що поворотний круг був зруйнований, депо не діяло цілих півтора місяця. Дванадцять відремонтованих паровозів було замкнено в ньому зіпсованим поворотним кругом. І тих, що потребували ремонту (а тоді паровози часто потребували ремонту — наші залізничники знали, як їх виводити з ладу), також не можна було завести туди. І це саме в той час, коли загарбники зазнавали на фронті одну за одною поразки, коли їм конче треба було надсилати залізницею підмогу своїм потріпанним військам... Розслідувати диверсію в депо приїжджав навіть якийсь поважний гітлерівський генерал. У розмові з комендантом депо той генерал ніби сказав, що краще було б утратити полк, ніж отака диверсія...

В зеленому парку, що в центрі Лубен, на честь юних героїв — Анатолія Буценка, Бориса Гайдая та Івана Сацького — після війни споруджено пам'ятник. Шумить зелене листя кленів, ясенів, яскріють довкола квіти, світить у небі гаряче сонце. А під цим небом, тепер мирним і чистим, під палким сонцем стоять три юнаки, три сини України, які у важкий для Батьківщини час своїм подвигом ще раз показали всьому світові міць і волелюбність нашого народу.

Мабуть, немає нічого трагічнішого, як смерть у п'ятнадцять-сімнадцять років. Така смерть неприродна, вона проти здорового людського глузду, вона проти людської совісті. Але бувають у житті народу часи, коли й така смерть, нагла і гідна жалю, смерть на порозі життя, набуває високого символічного звучання, як вияв величї душі народу, як свідчення його безсмертя і правоти. Якщо на поневолювача піднімаються навіть діти, цього народу йому не здолати!

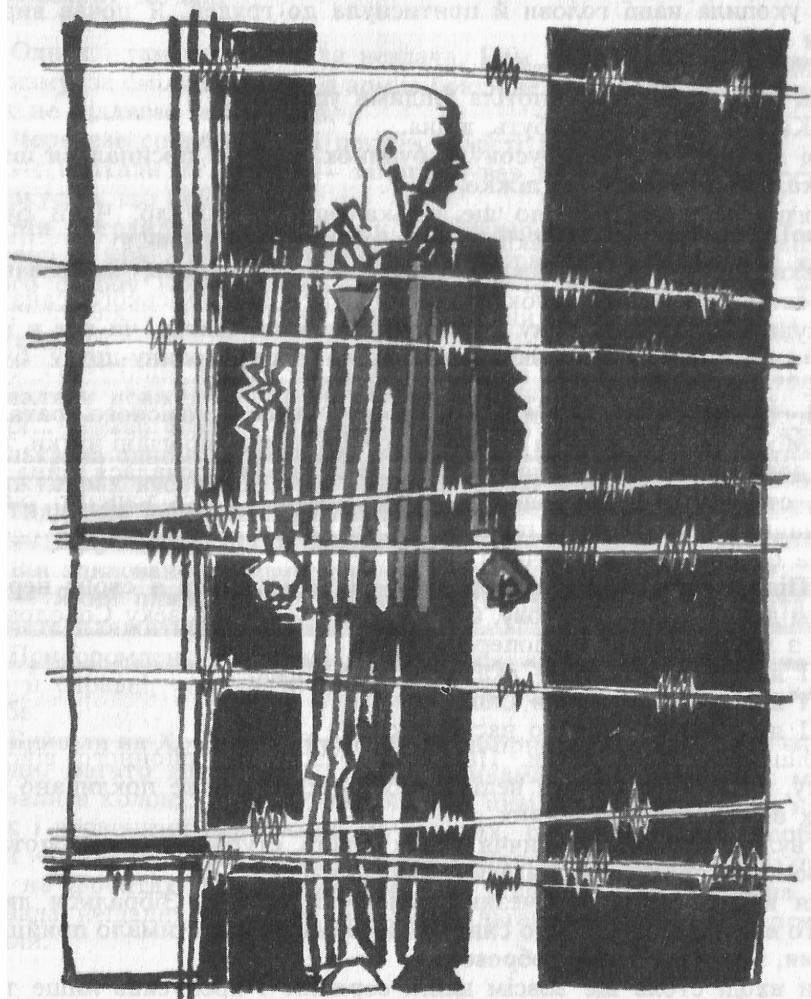
Коли палав Берлін, коли двигтіла від наших бомб і снарядів похмура споруда імперської канцелярії, коли чорний Гітлер брав до рук отруту, щоб покінчити з собою, наш народ учував у цьому конанні фашизму справедливу відплату за все, що витерпіла наша земля і наша душа.

Тут була відплата і за ці три юних життя, що згоріли в полум'ї найбільшої битви добра зі злом.

Вони не дійшли до нашої трудної і славної перемоги, вони не чули лункого салюту на честь ратного подвигу, але вони були разом із нами в час тріумфу. Така вже природа героя: якщо він віддав своє життя за народ, то ніколи не помре в пам'яті народній. Звершивши подвиг, Анатолій Буценко, Борис Гайдай та Іван Сацький стали поряд безсмертної Зої Космодем'янської, Олександра Матросова, Олега Кошового...

Дорога через пекло

ПОВІСТЬ

РОЗПОВІДЬ ПЕРША

Пробудився вранці від сильного гуркоту. Здригався будинок, дзеленчав у миснику посуд, дзвеніли у вікнах шибки. Навпроти в ліжку сиділа старша за мене сестра Зіна й лупала сонними очима, вона також не могла зрозуміти, що відбувається — гроза, землетрус...

Раптом, як мені здалося, звідкись згори злетіла до нас настрахана мама, ухопила наші голови й притиснула до грудей. Я почав вириватися з її обіймів.

— Мамо, що таке, що таке?..

Вона ледь чутно прошепотіла блідими устами:

— Київ бомблять... Мабуть, війна...

Нові жакливі вибухи трусонили будинок, зі стелі посипалася штукатурка. Ми попадали на ліжко.

Прогриміло, прогуркотіло ще кілька разів і вщухло. Чути було лише натужне гудіння літаків, та й воно невдовзі змовкло.

Тільки повставали з ліжка, хотіли йти до сусідів, як озвався телефон. Мама зняла трубку. Дзвонив тато з приміського санаторію, куди він тиждень тому поїхав відпочивати. Питав, чи все в нас гаразд, чи не дуже налякалися. Обіцяв через годину-другу бути вдома.

Минуло півдня. Місто жило в передчутті чогось зловісного, фатального. Між киянами ходили всілякі вірогідні й маловірогідні чутки, але ніхто достеменно не знав, що ж трапилося: справді почалася війна чи, може, сталося якесь страшне непорозуміння. Та ось нарешті рівно о дванадцятій годині радіо повідомило: на Радянський Союз віроломно напала фашистська Німеччина.

— Піду добровольцем на фронт! — відразу заявив я своїм нерозлучним друзям Димі Войтову, Сашкові Марченку і Юзеку Соколовському, з якими слухав радіопередачу.

— І я піду на фронт! — сказав твердо Дима.

— І я піду! — промовив Сашко.

— І я! — приєднався до нас Юзек.

Вирішено — треба діяти. Подалися разом до районного військомату, куди, хоча була й неділя, вихідний день, уже покликано багатьох військовозобов'язаних.

На вулицях людно. Обличчя в усіх суворі, стурбовані, заклопотані. Гастрономи, продуктові магазини переповнені...

Біля військомату величезний чоловічий натовп. Зібралися люди різного віку, від підлітків до сивочубих і лисих дідів. Чимало прийшло, як і ми, без виклику — добровольці.

При вході стояв ще зовсім юний сержант і пропускав лише тих,

у кого були повістки. Ми, прощтовхавшись до нього, попросили, щоб і нас пропустив до начальства.

— А навіщо воно вам? — запитав.

— Хочемо на фронт, — відповів я.

Сержант усміхнувся, порадив добродушно:

— Ідїть ви, хлопці, додому. Ніхто вас не пошле на фронт. Якось уже обїдемося без вашої допомоги.

Украї ображені, попленталися звідти.

— Подумаєш, сержант, а вже кирпу гне! — обурювався Дима.

— Та він просто бюрократ нещасний! — сердився Юзек.

Були переконані: якби сержант пропустив у військкомат, нам не відмовили б, забрали на фронт.

— Слухайте! — зупинився я. — А що, коли звернутися в міський військкомат? Може, там пощастить?

— Молодець, Женю, що придумав! — порадили хлопці. — Давай у міський? Де він?

— На вулиці Артема.

Однак і там нас спіткала невдача. Нам подякували за вияв патріотизму, за сміливість, але в армію брати не захотіли, сказали, що наш вік не підлягає мобілізації.

Червене сонце в Києві пекуче, в місті жарко, душно.

— Поїхали на Дніпро, — запропонував Дима. — Покупаємось і поміркуємо, що робити.

Ми погодилися. Спустилися фунікулером на Поділ до Поштової площі й завернули до дніпрових причалів, од яких під час купального сезону великі моторні човни, що їх кияни називали дубами, переправляли людей на острів та на лівий берег, на золотисті піщані пляжі.

У спекотливі дні, та ще в неділю, коло причалів завжди вилаштувалися довжелезні черги. Але що це таке?.. Тепер немає ніяких черг... Немає човнів... Причали сиротливо погойдуються на хвилях... Тільки на одному, крайньому, стоїть у поруділому солом'яному брилі, в окулярах вусатий дідусь, немов виглядає когось.

Підійшли непевно, Дима запитав:

— Дідусю, хїба пляж закритий?

Він здивовано подивився на нас поверх окулярів:

— Який пляж?! Вїйна, люди кров проливають, а ви, клята муха, хочете пляжитися? Оце так!..

Присоромлені, пригнічені, подерлися крутими схилами на гору. Та й справді, чоґо це в такий час заманулося купатись? — картали себе.

Вийшли на Хрещатик. Тут і зовсім гамірно, мовби всі кияни збіглися сюди. Багато військових. Їхали машинами, на мотоциклах, маршрутували в колонах. Часто зустрічалися цивільні з гвинтівками на плечах і червоними пов'язками на рукавах. Біля гучномовців юрби людей — слухали перше повідомлення Радянського Інформбюро про події на фронтах. Послухали і ми. Як і сподівалися, Червона Армія давала нещадну відсіч фашистським загарбникам. Одразу повеселішали.

На рекламному щиті спортивного магазину вгледіли здоровенну афішу: «22 червня о 17-й годині відбудеться урочисте відкриття Центрального стадіону столиці України міста Києва. Після відкриття — спортивне змагання між футбольними командами ЦБЧА (Москва) — «Динамо» (Київ)».

Згадали, що в нас же є квитки на те відкриття, і аж подивувалися самі з себе: так хотіли подивитися новий стадіон, цікавий матч, так важко добували ті квитки — і трохи не забули про них.

— Гайда додому! — скомандував Дима. — Швиденько пообідаємо — і на стадіон, бо запізнимося. Бачите, пів на четверту! — показав на годинника, що висів на розі двох вулиць.

— Ти думаєш, буде сьогодні відкриття? — засумнівався Юзек.

— Звичайно, буде, — упевнено сказав Дима. — Футбольні матчі ніколи не відмінюють.

— А якщо знову налетять фашистські літаки?

— Більше не налетять. То тільки першого разу вони зненацька прорвалися. Тепер їх уже не пропустять через кордон.

— Чого сперечатися? — втрутився я. — Ходімо в магазин і запитавмо. Там знають, буде чи не буде.

У спортивному магазині нам відповіли: відкриття стадіону і футбольне змагання відкладаються.

Поблукали ще з годину чи й більше по місту, притомилися, виголодніли і повернулись додому. Жили всі четверо поруч по вулиці Льва Толстого.

Коли зайшов у квартиру, мама саме приклеювала навхрест до віконних шибок вузькі смужки паперу. Сусідський хлопчина — третьокласник Вова допомагав їй — тримав тарілку з клейстером.

— Навіщо це? — запитав.

— Щоб не потріскалися при бомбардуванні. По радіо радили, — пояснила мама.

— А ще казали: вночі треба дбати й про світломаска... маски... маску... — ніяк не міг вимовити нового й важкого для нього слова Вова.

— Світломаскування, — підказала мама.

— Ага, — погодився він. — Ну, щоб ото вікна завішували, аби світла не було видно.

«Ось тобі «не налетять!» — згадав я недавню суперечку між Юзеком і Димою. — Якщо вже по радіо застерігають, то, значить, можуть знову появилися над Києвом фашистські літаки...»

Позаклеювали всі шибки, пообідали втрьох. Тата вдома не було, його терміново викликали на роботу, в райком партії.

— Тепер нам, Женю, не страшно, — сказав Вова, встаючи з-за столу. — Біля нас оно зенітки стоять. Коли що, відженуть гітлеряків.

— Які зенітки? Де стоять? — не зрозумів я.

— Хіба не знаєш? А-а, ти ж десь ходив півдня... У Ботанічний сад понавозили зенітних гармат і кулеметів.

— Невже?

— Чесне жовтенятське!

«Це ж і хлопці не знають. Треба їм розказати», — подумав.

Зібрав зі столу посуд, виніс на кухню — і до дверей.

— Ти куди? — зупинила мама.— Ще не нагулявся? Посидь краще дома, щоб не переживала за тебе.

— Мені хлопців треба побачити. Домовлявся з ними.

— Ну, йди, та тільки ненадовго.

Дима, Сашко і Юзек уже чекали на вулиці.

— Що будемо робити? — запитав Дима.

— Може, в Ботанічний підемо? Вова казав, що туди зенітних гармат і кулеметів навезли.

— Справді? О, ходімо подивимося! — загорілися хлопці.

Перейшли на протилежний бік вулиці, попростували попід високим кам'яним муром до Ботанічного саду, в якому завжди збиралися у вільний час — на розваги, відпочити після уроків. Але цього разу нас не пустив вартовий, що стояв при вході.

Спека вже спала, сонце хилилося до заходу.

— Знаєте, що я пропоную? — мовив Юзек.— Коли вже через тих гадів одклали і відкриття нового стадіону, і такий матч, то давайте наперекір їм самі пограємо в футбол.

— Давайте,— сподобалася нам його пропозиція.

Для гри у футбол ми давно вже уподобали просторий і рівний сусідній двір тринадцятого будинку, в якому знаходився гараж легкових автомашин Наркомату освіти. Поле було б і зовсім чудове, якби не трансформаторна будка в глибині двору, саме на тому місці, де, за нашими розрахунками, мали стояти ворота. Але то незначна вада, на неї ніхто з нас не зважав.

Незбаром зібралось чимало хлопців, старших і менших, з наших і сусідніх будинків. Цього разу ми вирішили грати по-новому, дати назви командам, одній — «Радянська», другій — «Фашистська». Проте з того нічого в нас не вийшло, бо ніхто, навіть жоден з малюків, якими до сьогодні нехтували й не приймали до своєї гри, не захотів виступати в «фашистській» команді. Довелось грати, як і раніше, не даючи командам ніяких назв. Та, незважаючи на це, того дня ми грали, як ніколи, завзято, винахідливо й довго — до пізнього вечора.

Незвичним і аж страшнуватим видався нічний затемнений Київ. Він мовби опустився в глуху безодню. Довкола жодного вогника, жодного промінчика, лише вгорі, на небі, глибокому й чорному, сонно поблимували зорі. А якщо коли й зблисне десь із нещільно затуленого вікна пучечок світла, черговий патруль одразу поспішав туди, щоб приструнити недбалих господарів.

Дивувало: навіщо така надмірна пересторога? Бо все-таки не вірили, не хотіли вірити, що ворожі літаки знову з'являться над містом. І помилилися. Вони прилітали майже щоночі, а іноді й серед білого дня бомбили Київ.

Взагалі тоді багато чого не могли зрозуміти і пояснити... Ось і про саму війну думали спочатку, що вона недовго триватиме, що знавіснілі фашистські орди дуже швидко будуть розгромлені, понищені. Але минав день за днем, тиждень за тижнем, а бої не припинялися і фронт усе посувався й посувався в глиб країни.

У середині липня німецькі війська прорвалися майже до самого Києва. Цілодобово з Голосіївського лісу долинала гарматна канонада, на місто безперервно сипались бомби. Почалась евакуація. Вивозили кудись на схід цінне заводське й фабричне устаткування, виїжджали в глибокий тил радянські й громадські установи, тисячі киян.

Ми також готувалися до виїзду. Першою з нас зі своїм підприємством вирушила сестра Зіна. Через три дні мали залишити рідне місто тато, мама і я. Вже спакували найнеобхідніші речі, обійшли всіх друзів і приятелів, попрощалися з ними. І раптом у переддень нашого від'їзду тяжко захворіла мама. Вона надривно кашляла, задихалася, температура трималася близько сорока градусів. Викликали лікаря, він оглянув хвору, сказав, що в неї негаразд із легенями й серцем, і категорично заборонив уставати з постелі.

Тато був у розпачі. Адже йому, як партійному працівникові, дано дуже відповідальне завдання — евакуювати з Києва до Харкова одну з важливих установ. Про те, щоб зовсім не поїхати чи навіть одкласти на кілька днів виїзд, не могло бути й мови. Але й маму залишати саму в такому стані в такий неспокійний час теж не можна. Що ж робити? Як бути?..

— Тату, ти не журись. Я зостануся з мамою. Ось побачиш — усе буде добре,— сказав йому.

Мама вчула й рішуче запротестувала:

— Ні, Женю, і тобі не треба оставатися. Їдь з батьком. Ви про мене не турбуйтеся. Сусіди доглянуть, допоможуть. А коли одужаю, то зразу ж приїду до вас. Так буде краще.

— Нічого не краще,— зітхнув тато.

— Якове, прошу, благаю тебе...

Уже потім, коли я ліг спати, вони довго-довго гомоніли, радилися, і врешті мама умовила тата їхати без неї.

Харків зустрів нас досить непривітно. Війна наклала свою печать і на нього. Людей на вокзалі — не протовпитись. Перони були завалені чемоданами, ящиками, мішками, клунками. Зали чекання переповнені, змучені дорогою і безсонням діти й дорослі спали просто на цементній підлозі, незважаючи на безперервний галас, духоту і сморід. На вулицях теж повно людей, усі серйозні, кудись поспішають.

Поселилися ми в університетському гуртожитку неподалік від центру й одразу написали мамі листа. Ще кілька разів пробували зателефонувати додому, але так і не змогли зв'язатися з Києвом — міжміська телефонна лінія весь час зайнята. Надсилали телеграми, звичайні, блискавки, з оповіщенням, однак відповіді від мами не одержали. Це нас дуже тривожило, гнітило. Не могли зрозуміти, чому вона мовчить.

Тата цілими днями немає, він заклопотаний своїми справами. Я або читав од ранку до вечора, або знічев'я блукав по місту і дуже сумував за мамою. Незабаром той сум переріс у непереборне бажання повернутися до неї. Якось сказав про це татові.

— Зачекай, синку. Не сьогодні-завтра з Києва приїде один мій знайомий. Він обіцяв дізнатися, що там сталося. Тоді й вирішимо, як нам поведеться.

Та минав день за днем, але ні татів знайомий не з'являвся, ні від мами так само не було ніякої звістки.

Після того, як фашисти прорвали фронт південніше Києва і підійшли до Дніпра біля Кременчука, ворожі літаки все частіше й частіше почали бомбити Харків. Тато дістав нове розпорядження: евакуювати-ся далі на схід. Довідавшись про це, я залишив татові на столі записку, прихопив півхлібини, кружало ковбаси і поїхав на вокзал.

До Києва добирався три доби. Де поїздами, де попутними автомашинами, а де й пішки. Пам'ятаю, в Полтавській області на вузловій залізничній станції Ромодан потрапив під сильне бомбардування. Страху зазнав, як ніколи. Зате відтоді вважав себе уже бувалою людиною.

Києва не впізнати. Міський транспорт не ходить. Магазини майже всі зачинені. На вулицях людей мало. У парках, садах, скверах розташувалися військові частини. Навпроти університету в Шевченківському парку теж багато червоноармійців. На розі вулиць Льва Толстого й Володимирської стояла захищена мішками з піском далекобійна гармата. Жерло спрямоване на південь, у бік Голосіївського лісу, звідки чулася нестихаюча стрілянина.

Мама зустріла мене радісними сльозами. Вона все ще нездужала. Ні листа, ні жодної нашої телеграми чомусь так і не одержала. А ось татів знайомий провідував. Передав вітання, сказав, що ми з нетерпінням чекаємо її в Харкові. Але чого він не дістався до нас — невідомо.

— Мабуть, затримався десь чоловік а чи й скоїлося з ним щось. У таку лиху годину все може бути...— сумовито мовила мама.

— Від Зіни нічого не чути? — запитав я.

— Обізвалася донечка. Ось її лист,— узяла з тумбочки потертий конверт.— На Уралі вона. Пише, що вже працює, почуває себе добре, тільки дуже хвилюється за нас... А ти, Женю, з ким оце приїхав?

— Ні з ким.

— І тебе відпустив батько? — здивувалася.

— Та він не відпускав, я сам... Залишив йому записку і поїхав.

— Ой, синку, синку, хіба так можна? А якби в дорозі трапилося нещастя?

— Не трапилося ж. Бачиш, живий, здоровий.

— Халамиднику ти, халамиднику...— похитала докірливо головою.— Ну, гаразд. Погостюєш трохи, день чи два, і повернешся назад.

— Не повернусь! — заявив рішуче.— Тепер я без тебе, мамо, нікуди!

— Дурненький мій, коли б то я могла...— покотилися сльози по її змарнілому обличчю.— Ні, любий, тобі неодмінно треба виїхати з Києва. Чуєш, як ото гупає? Кажуть, німці вже на Деміївці. Так і сюди дістануться. Мене вони можуть не зайняти, не потрібна я їм така, а тобі життя покалічать...

— Коли фашисти захоплять Київ, я піду в партизани!

— Лелечко, який ти ще малий...— зітхнула мама.

— Не малий я! — зірвався на крик.— Хіба Павка Корчагін або Гаврош були старші?

Вона лише скрушно подивилася на мене й спитала:

— Їсти хочеш?

— Хочу.

— На кухні борщ і котлети. Спасибі, сусіди не залишили в біді, допомагають. Що робитиму, як усі повиїжджають з будинку? Уже половини немає.

— Не журися, мамо, якось проживемо,— сказав по-дорослому.

Поїв смачно й приліг поспати, бо такі добряче виморився за останні три доби. Спав непробудно півдня і цілу ніч.

Уранці зайшов до Юзека Соколовського. Його родина також готувалася до евакуації. Склали речі, чекали своєї черги на поїзд. Усі засмучені, тьотя Ліза, Юзекова мати, плакала. Учора вони одержали повідомлення про загибель на фронті старшого сина Михайла.

Розшукав дружків із сусіднього будинку, Диму Войтова і Сашка Марченка. Розповів їм про свої поневіряння. Потім ми пішли в Ботанічний сад, звідки вже вивезли зенітні гармати й кулемети.

У саду залишилося багато окопів, повсюди валялися ящики з-під снарядів, порожні гільзи. Почали нишпорити по окопах і кущах. Наші пошуки виявилися марними, знайшли дві саперні лопати, чотири круглі гранати-лимонки, сім гранат з довгими рукоятками разом із детонаторами до них і кілька десятків невикористаних кулеметних патронів. Позносили всі ті знахідки в покинутий окоп над самісіньким яром і раділи їм, як маленькі діти цікавим іграшкам.

Засумнівавшись, що гранати справжні, вирішили випробувати їх. З лимонками знали, як поводитися: вирвав кільце і кидай. А ось із тими, що з рукоятками, не знали.

— Давайте спочатку кинемо лимонку,— запропонував Сашко й, не чекаючи нашої згоди, висмикнув кільце, жбурнув гранату в яр.

Пролунав оглушливий вибух, просвітлило довкола осколки.

Ми перелякано дивилися один на одного.

— Тікаймо звідси! — перший опам'ятався Дима.

Швидко закидавши с'як-так землею і сухим гіллям свій арсенал, розбіглися по домівках.

На тому не припинили пошуки в Ботанічному саду. Наступного дня в одному з окопів наткнулися на ящик з маленькими жовтуватими брикетиками, схожими на мило.

— Тол! — одразу визначив Сашко.— Я бачив, точнісінько таким хлопці з Труханового острова глушили в Матвіївській затоці рибу.

Захотілося випробувати й вибухівку.

Узяли з собою три брикети, спустилися в яр. Там біля маленького озерця стояла суха старезна верба з великим дуплом, що, мабуть, і було причиною її загибелі. Поклали вибухівку в дупло, запалили, вибігли знову нагору й сховалися в окопі. Довго чекали, аж поки згорів увесь тол, але вибуху так і не сталося.

— А коли ще раз запалити? — сказав Сашко.

— Нічого добро переводити,— по-господарськи розпорядився Дима.— Така штукенція може знадобитися нам для чогось іншого...

— Правильно,— підтвердив я, зрозумівши, що він має на увазі.— Краще теж заховаємо. І треба десь узнати, як користуватися толом.

— Я розпитаю в труханівських хлопців,— пообіцяв Сашко.— Ох, і наглушимо колись риби!..

Ми з Димою лише поглянули на нього докірливо.

Уже як виходили з саду, Дима помітив серед порожніх ящиків якусь блискучу круглу річ, що нагадувала сковорідку для випікання бісквітів. Витягли, роздивилися. Що воно таке, так і не зрозуміли, але все одно і її приховали разом з усіма нашими знахідками в замаскованому окопі.

Через кілька днів червоноармійці залишили Шевченківський парк. Ми негайно кинулися туди, сподіваючись і там щось роздобути. Проте, крім двох шовковистих мішечків з порохом, більше нічого не знайшли.

Пороху такого ніхто з нас раніше не бачив. Він був схожий на довгі й тоненькі пластмасові трубочки або на звичайні макарони. Коли на таку порохову трубочку наступити ногою і підпалити, вона вивирається з-під підошви й летить, наче малюсінька ракета, весь час непередбачено змінюючи свій напрям.

Одна така ракета вцілила мені в штани й пропала на коліні дірку. Хоч як я старався приховати її, мама все одно помітила, а ще до того й почувала, що пахну порохом. Відтоді вона намагалася втримати мене вдома.

Але хіба всидиш у квартирі, коли на вулиці так багато всього цікавого, коли там твоє товариство?..

РОЗПОВІДЬ ДРУГА

Дев'ятнадцятого вересня вранці ми втрьох, Дима, Сашко і я, пішли в Ботанічний сад поглянути, чи не виявив, бува, хто нашої схованки, чи все там гаразд. Тільки спустилися в окоп, розгорнули гілля, як учули віддалені вигуки:

— Же-еню!.. Ди-имол!.. Сашко-ол!..

Прислухалися. Голос ніби знайомий. Нарешті я упізнав:

— Вова кличе...

— От іще причепа,— невдоволено мовив Дима.— Бігає завжди слідом, як цуценя. Треба його добряче відшити, щоб знав...

Вигуки наближались.

Щоб Вова не наткнувся на нас випадково й не розкрив нашої таємниці, знову прикидали гіллям свій арсенал і вибралися на стежку.

Вова угледів, замахав руками:

— Ідіть сюди! Швидше йдіть!..

Ми, не кваплячись, рушили назустріч.

— Чого галасуєш, як недорізаний? — сердито гримнув Дима, підступивши до Вови впритул.— Хочеш, щоб я тобі надавав?

Вова ухопив на повен рот повітря й випалив одним духом:

— Вони вже входять у Київ, Васько сам бачив, прибіг із Горького...

— Хто «вони»? Який Васько? Що ти мелеш? — знизав плечима Дима.

Вова розгублено дивився на нас своїми маленькими чорними, як у їжачка, очима й дивувався: які ж бо ми нетямущі.

Я поклав йому на плече руку й мовив лагідно:

— Вово, не хвилюйся. Розкажи як слід, що трапилося,— хоч сам уже здогадався, в чому справа.

— Німці входять у Київ, ось що! Васько з чотирнадцятої квартири ночував у своїх родичів на вулиці Горького, а вранці, як побачив фашистів, утік додому. Тепер ясно? — ображено поглянув на Диму.

— Ясно...— зітхнув Дима.— Оце так новина... Що тепер буде?..

— Може, зустрінемо їх лимон...

Дима стукнув Сашка по потилиці, не дав йому доказати.

— Ох, і дурень же ти!.. Не знаєш, коли що говорити,— і показав очима на Вову.— Ходімо додому, а там буде видно.

На вулиці порожньо. Умовкла гарматна канонада, чути лише звідусюди кулеметну й гвинтівочну перестрілку, а також все наростаючий і наростаючий з південного боку міста гул моторів.

Ми прошмигнули у двір. Я з Вовою побіг до свого будинку, Дима з Сашком чорним ходом до свого.

Мов куля вилетів на четвертий поверх, ускочив задиханий у кімнату.

— Що сталося? Чого ти такий наляканий? — стривожилася мама.

Вона лежала на дивані, голова перев'язана вогкою хусткою.

Я підійшов до вікна, щоб уникнути її допитливого погляду.

«Казати чи не казати?.. — билася думка.— Скажу, авжеж треба сказати, все одно знатиме рано чи пізно».

— Нічого я не наляканий, це тобі здалося,— роблено усміхнувся. Далі мовив якомога байдуже: — Розумієш, мамо, всі подекують, начебто німці скоро вступлять у Київ...

— Женю, як ти можеш так спокійнісінько говорити про таке? — обурилася вона.— Та це ж було б страшне лихо!

Я винувато опустив очі.

— Пробач, не хотів тебе хвилювати... А як насправді, то вони вже вступають...

— Лишенько, лишенько!..— ухопилася за голову мама.— Хіба думалося, хіба гадалося, що аж сюди дістануть...

Два дні сидів удома — мама не випускала з квартири. Сусіди, певно, також не виходили, бо не було чути ні гуркоту дверей, ні голосів. Подовгу простоював біля вікна, з якого виднівся маленький шматок Володимирської вулиці, й спостерігав, як по ній мчали криті вантажні, а зрідка й легкові автомобілі, мотоцикли з колясками. Іноді проходили групами й поодинокі в сіро-зеленій уніформі, в чоботях-недомірках і касках або дзьобатих пілотках озброєні німецькі солдати. Стрільнина в місті не припинилася. Звідкись здалеку долинала нерозбірлива музика.

Третього дня, коли я готував на кухні для мами й для себе сніданок, до нас завітав Дима.

— Ти чого не виходиш? Злякався?

— Ні, мама не дозволяє.

— Сашка теж тримають під замком. І я ледве оце вирвався. Попросися, може, й тебе відпустять. Підемо подивимось, що там робиться.

— Нехай як поспідаємо, тоді попрошуся.

Мама неохоче, але дозволила мені вийти з Димою на вулицю.

— Тільки ж будьте обережні,— застерегла.— А коли якась небезпека, тікайте зразу додому.

— Добре, мамо,— пообіцяв.

Спустились у двір, виглянули боязко з підворіття.

По всій вулиці стояли вантажні автомашини. Біля них метушились солдати. Звідусюди чулася незвична гортанна балачка, сміх.

Мимо пройшов у начищених хромових чоботях, у високому вигнутому картузі офіцер. Він зневажливо подивився на нас, як на щось неприємне, бридке, й одвернувся.

Колись попід тротуаром навпроти сусіднього, дев'ятнадцятого, будинку розкошували буйні кущі бузку, за якими з любов'ю доглядали всі пожилці. Тепер тих кущів зовсім не впізнати. Машини потрощили, повдавлювали їх у землю. Неподалік росла маленька яблунька-райка, котру ми вважали своєю власністю й ревниво оберігали від посягань чужих хлопців. Вона також була покалічена — гілля обламане, кора на стовбурі обдерта, коріння оголене.

— От гади, от гади...— шепотів крізь зуби Дима.

На нас ніхто не звертав уваги, і ми посмілішали, вийшли за ворота й попрямували до Володимирської вулиці.

Перехожих киян зовсім мало, і всі насторожені, засмучені. А ось німецьких солдатів багато, надто багато. Вони, навпаки, веселі, задоволені, раді, поводяться упевнено, наче у себе вдома.

Дошка оголошень поблизу університету обклеєна наказами фашистської військової комендатури. В одному з них доводилося до відома населення, що «З метою встановлення нового окупаційного порядку в Києві та його околицях запроваджено комендантський час. Від восьмої години вечора до сьомої ранку забороняється з'являтися на вулиці. За невиконання наказу — розстріл на місці». В іншому йшлося про вилучення у «приватних осіб» військової та мисливської зброї. Тим же, хто її вчасно не здасть, також погрожували розстрілом. Ще в іншому суворо попереджалось: «Ті, що переховуватимуть більшовиків і більшовицьких агентів або знають про їхнє місцеперебування і негайно не повідомлять окупаційним властям, будуть розстріляні за законом воєнного часу». І так у кожному наказі: розстріл, розстріл, розстріл...

А навпроти, в Шевченківському парку, мовби на підтвердження їхньої непохитної рішучості у встановленні нового порядку, лежало шість трупів розстріляних киян, серед них були дві молоді жінки.

— Звірюки!.. Ох, і звірюки!..— шепотів Дима.

На розі Володимирської вулиці й бульвару Тараса Шевченка німці приладнали величезний гучномовець, який безугавно гримів бадьорими святковими маршами й веселим співом.

Від усього побаченого й почутого ставало моторошно. У голові ніяк не в'язалися докупі — потрощені кущі бузку, понівечена яблунька, жажливі накази, трупи у парку... і повен власної гідності й зневаги до нас фашистський офіцер, задоволені, раді солдати, бадьора святкова музика, веселий спів... Якесь безумство, божевілля...

— Досить! — смикнув за рукав Диму.— Більше не можемо... Ходімо додому.

Повернули назад. Ішли мовчки. Думали про одне й те ж.

— Ні, так не повинно бути! — сказав я, коли заходили у свій двір.

— Авжеж, не повинно, — підтвердив Дима.— Бо це страшно. Жахливо!..

У дворі нас зустрів Сашко:

— Де ви були? Шукав по всій вулиці.

— На Володимирській, — буркнув я.

— Що там?

— Нічого цікавого. Тільки розстроїлися, — відповів Дима.

— А тут, уявляєте, німці склад собі влаштовують.

— Де? Який склад?

— У Ботанічному. Та не лякайтеся, не там... Аж унизу, на господарському дворі, біля оранжереї. Все возять і возять залізні бочки. Мабуть, з бензином...

Десь за тиждень наша вулиця спорожніла. Машини виїхали кудись. З'являлися лише ті, що приїжджали за паливом на господарчий двір Ботанічного саду. Стало безпечніше, і ми пішли в сад навідатися до свого арсеналу, а заодно й роздивитися зблизька бензиновий склад.

Арсенал наш був цілий, ніким не помічений. Прикидали його ще трохи сухим гіллям і спустилися яром майже до самої оранжереї. Посідали в кущах, розглядали склад.

Уздовж алеї попід деревами лежали в два ряди залізні бочки. Неподалеку від в'їзних воріт стояло кілька десятків зелених каністр і автомобіль із стаціонарною будкою, що, мабуть, правила обслузи за житло. Вантажні й легкові автомашини досить часто приїжджали за паливом. Водії показували вартівому якісь папірці і обмінювали порожні каністри на повні.

Почали рахувати бочки.

— Вісімдесят дві, — найперше полічив я.

Сашко примружив очі, мовив замріяно:

— От якби пошпурити туди парочку лим... — і затнувся, зиркнув на Диму, поправився: — Ну, отих наших м'ячків...

Ми неголосно засміялися.

— Чого, чого ви регочете? Знаєте, яка була б пожежа?!

— «М'ячків» не годиться, — сказав Дима.— Не встигнемо втекти.

— Тоді підкласти толу.

— Толу — це краще. Але як зробити, щоб він вибухнув, — ось заковка.

— Я вже розпитав. Треба тільки дістати спеціальний горючий шнур, бікфордівий називається, і детонатор. Приєднати їх до толу і запалити шнур. Поки він горітиме, можна далеко втекти. Хлопці, коли глушили в затоці рибу, так і робили. Ох, і бабахало!.. А риби спливало! Аж три відра наловили.

— Ну й сказонув!.. Де ж ти дістанеш отого шнура?

— Якби перепливти на Труханів острів і попросити у хлопців, вони дали б.

— Якби, якби...— невдоволено пробурмотів Дима.— Попробуй те-пер перепливти через Дніпро. Хто тебе пустить?

— Може, замість шнура взяти гніт од газової лампи? Він теж довго горітиме,— запропонував я.

— О, це інша балачка! — зрадів Дима.— А на тол ще насипати порошу, він загориться від гнота і як жажне, що й тол вибухне. Здорово, чудово придумав!

Раніше ми не помічали в Дими командирських замашок або нахилу до верховодства. Але з часом якось вийшло само по собі, що він став у нас мовби за ватажка. Ось і цього разу навіть для годиться не запитав, згодні я і Сашко з ним чи не згодні, відразу розпорядився:

— Значить, так. Завтра збираємося під вечір і йдемо на операцію.

Слово «операція» звучало вражаюче, значуще і трохи лякало.

— А чого саме під вечір? — запитали.

— Бо як потемніє, легше сховатися. А ще тоді наше вогнище добре буде видно. Нехай люди подивляться.

Наступного дня, як і домовилися, подались увечері до Ботанічного саду. Дістали з окопу чотири брикети толу, мішечки з трубчастим порохом. Порох подрібноли на маленькі шматочки, щоб він не розлетівся, як горітиме. Взяли все те з собою і покралися яром до бензоскладу. Дима йшов попереду, я слідом за ним, Сашко за мною.

Сонце вже закотилося за будинки, його скісні промені золотили лише верхівіття найвищих дерев.

Коли вгледіли ближній ряд бочок, Дима зупинився й сказав:

— Далі ми удвох із Женею поповземо, а ти, Сашко, залишайся тут на варті. Якщо виникне якась небезпека, загавкай нам по-собачому — ти ж умієш. Зрозумів?

— Все ясно,— кивнув Сашко.

Обережно підповзали ближче. Та раптом побачили вартових. Довелося відповзати назад.

Нам і на думку не спадало тоді, як ми ризикували, затіваючи таку «операцію».

В окупованому Києві, незважаючи на жорстокі каральні заходи, масові розстріли, боротьба з фашистами не припинялася. Ми теж дуже хотіли прилучитися до тієї боротьби, але не знали, як це зробити.

І ось одного разу така нагода нам випала.

Сашко збирався з матір'ю переїжджати під Святошине на Третю Дачну вулицю до тітки, яка мала там своє невелике господарство, і попросив нас пограти з ним на прощання у футболу. Набрати повний склад гравців для двох команд не вдалося, тому всі грали в одні ворота. Однак так грати було нецікаво, й скоро нам набридло. Насамкінець Сашко спересердя сильно ударив носакон по м'ячу, і він залетів через маленьке незасклене віконце в трансформаторну будку.

Я стояв найближче до будки й пішов за м'ячем. Замок у дверях зіпсувався, вони були міцно забиті цвяхами, ледве їх відчинив.

У будці напівморок. М'яча не видно. Постояв, доки очі звиклися з темрявою, і, боязко сторонячись трансформатора, що загрозливо гув од напруги, обережно покрався попід стіною в дальній кут.

Саме там і лежав м'яч. Нагнувшись до нього, вгледів під трансформатором чималий клунок.

— Женю, знайшов? — долинув у будку Сашків голос.

— Зараз...

Помацав клунок, у ньому щось тверде, залізне, схоже на пістолети й гранати.

— Женю, неси швидше м'яч! Мама кличе, — вимагав Сашко.

Щоб більше ніхто не зайшов до будки, я забрав м'яч, вийшов з неї і щільно причинив двері. Відвівши убік друзів, пошепки повідомив:

— Там, у будці, щось сховано, здається, зброя.

— Невже? Давайте подивимось, — одразу рвонувся Сашко.

Дима притримав його за рукав, мовив розсудливо:

— Не треба зараз, подивимось, як усі розійдуться.

Коли двір спорожнів і ми вже націлилися прощмигнути в трансформаторну будку, несподівано заїхала парокінна селянська підвода й стала коло неї. Дядько-іздовий, у довгому брезентовому дощовику, старій кепці з матерчатим гудзиком на денці, приношених юхтових чоботях, зліз із воза, по-хазяйськи закрутив за поручень віжки, розгнуздав коней і поклав їм великий оберемок свіжої трави. Стало ясно: він нескоро покине двір.

— От ще, не міг пізніше приїхати, — невдоволено пробурчав Сашко.

— Нехай, — махнув рукою Дима. — Ходімо пообідаємо, тоді знову навідаємося, може, він і поїде.

Проходячи повз іздового, я подивився в його обличчя й зупинився од здивування. То був мій знайомий — оперуповноважений відділу карного розшуку міської міліції лейтенант Степанов... Він зрозумів, що упізнаний, і приклав до губів палець: мовчи, мовляв. Я відразу ж одвернувся, щоб хлопці нічого не запідозрили, й рушив далі.

Моє знайомство з Степановим відбулося за досить прикрих обставин майже перед самою війною.

Якось, прогулюючися з Димом, Сашком і Юзеком біля оперного театру, поглянув на легкову автомашину М-1, яка стояла поблизу службового входу, й запримітив, що вона незамкнена. У мене раптом виникло непереборне бажання покататися на ній.

— Хочете? — запитав друзів, показавши на машину.

— Ще б пак!..

Підбіг до театру, зазирнув у двері, щоб пересвідчитися, що звідти ніхто не виходить, і рішуче заліз у кабінку.

Навчаючися у п'ятому, шостому й сьомому класах, я майже щодня, повернувшись зі школи, кидав портфель на диван, похапцем обідав і біг у гараж, що був у сусідньому дворі. Шофери ставилися до мене прихильно. Знали, що я виконаю будь-яке їхнє прохання чи доручення, аби дозволили мені потім хоч ненадовго посидіти за кермом автомобіля. Найбільше приятелював з Анатолієм Йосиповичем Луковським, який демобілізувався з Червоної Армії і носив військовий одяг. Його «емка», на якій він возив свого начальника, стояла в окремому боксі. У вільний час Анатолій Йосипович мав можливість підробляти, ре-

монтуючи мотори. Ось тут біля нього і проходив я справжню трудову школу. Спочатку Анатолій Йосипович довіряв мені протирати й мити деталі. А згодом, переконавшись, що я серйозно ставлюся до цієї справи, почав навчати складніших операцій. За три роки я опанував чимало таємниць автомобільних моторів і трохи навчився водити машину. Автомобіль, мабуть, на все життя став би моїм покликанням. Після закінчення семи класів я збирався поступати до Київського автодорожнього технікуму. Але перешкодила війна...

Отже, я в кабіні. Невелика заминка, і мотор уже заведений.

— Сідайте! — гукнув до хлопців.

Вони вмить ускочили в машину.

Поїхали спочатку вулицею Леніна, тоді звернули праворуч на Тимофіївську, поминули Чеховський провулок, Обсерваторну й вибралися на Артема. Вулиця простора, рівна, обабіч мелькали будинки, дерева, мчали зустрічні автомашини. На Сирці знову повернули праворуч, поїхали на Куренівку й вулицею Фрунзе рушили в напрямку Подолу.

— Може, годі, Женю, а то ще піймаємося,— сказав Дима, який сидів поруч зі мною.

— Ставай! Ми вже накаталися,— вимагали і Сашко з Юзеком.

— Добре,— кивнув їм.— Зараз зупиню.

Проїхав іще з півкілометра, підрулив до бровки тротуару й загальмував.

— Ти що — божевільний? — злякано засовався на сидінні Дима.— Не зупиняйся! Он же навпроти міліція!..

— Знаю, тому тут і стою. Не можна ж кидати машину де попало, бо тоді ще хтось захоче на ній покататися. Вилазьте швиденько й чекайте мене у сквері!

Вони повискакували на тротуар.

Я вимкнув запалення, поглянув на будинок, у якому розміщалося районне відділення міліції, неквапливо виліз із машини й попрямував до скверу.

На моє здивування, хлопці не висловлювали сподіваного захоплення нашою незвичайною мандрівкою по місту, не дякували мені за неї, навпаки, були чомусь мовби аж незадоволені, пригнічені. І чого б то?.. Щоправда, я теж не відчував великої радості від своєї першої самостійної поїздки на автомашині, про яку так довго й жагуче мріяв, гадаючи, що коли вона здійсниться, буду неймовірно щасливий. А вишло зовсім не те...

Однак докори совісті в нас швидко вляглися. Така вже, певно, натура людська: забувати все, що тобі неприємне, що хочеш забути. Минуло кілька днів, і ми знову каталися по Києву — в іншій автомашині. Поганий приклад, як кажуть, має заразливую силу. Цей автомобіль викрали з Хрещатика коло будинку Наркомфіну. Довго біля легковика крутилися, придивлялися, і, як тільки шофер зайшов у під'їзд, усі четверо опинилися в кабіні. Цього разу машину залишили на Солом'янці, але так само неподалеку міліцейського відділення. Совість тепер уже не так мучила нас, переважав радісний настрій від вдалої цікавої поїздки.

Але як усе на світі має свій початок, так усе має і свій кінець... Третя спроба викрасти новеньку «емочку» біля Раднаркому закінчилася, чого й можна було сподіватися, надто печально. Довго не заводився мотор, щось не ладилося з карбюратором, і міліціонер, який появився в цей час невідомо звідки, застукав нас на гарячому. Хоч як ми, викручуючись, переконували його, що, мовляв, ніякої шкоди не збиралися робити, просто захотілося трохи посидіти в красивій машині, він не повірив нам і відвів у міське відділення міліції, яке було по сусідству, тут же, на вулиці Кірова.

Нами зайнявся лейтенант відділу карного розшуку Степанов. Він уміло повів допит, і ми скоро зізналися йому про свій справжній намір.

— Я зразу догадався,— сказав лейтенант.— Та не хотілося вірити. Невже, думав, такі орли здатні на злочин? Просто в голову не вкладалося. Аж виявляється, здатні... Ще добре, що вам перешкодили вчасно, а то могли б хіба такого лиха накоїти. Або машину розбили б і самі повбивалися чи покалічилися, або наїхали б на когось...

Від його слів мене кинуло в жар. Правильно він каже, могло б і таке статися. Хоч я і хизувався перед друзями своїм умінням водити машину, але насправді, коли поруч зі мною не було досвідченого шофера, почував себе за кермом не зовсім упевнено й кілька разів потрапляв у надто небезпечну ситуацію.

— Останнім часом це третя спроба викрадення автомашин у Києві,— вів далі лейтенант.— Хтось навіщось їх краде, а потім кидає. Справа дуже серйозна. Доведеться вам, голуб'ята, відповідати за свій вчинок, інакше не можна. Найбільша відповідальність, звичайно, лягає на тебе, Ніколашин, бо ти ж спонукав усіх до нього, а ще збирався їздити на машині, не маючи прав водія... Та і вам трьом добряче перепадає... Погані, ох, і погані ваші, хлопці, діла!.. — співчутливо похитав головою.

Ми трохи не в сльозах стали просити, благати лейтенанта виручити з біди, щоб нас не карали за злочин, бо вчинили його, мовляв, з легковажності, не подумавши, до чого все це призведе. Тепер же, заприсягаємося, ніколи не повторимо подібного!

Аби лейтенант повірив у нашу відвертість і щирість, навіть призналися, що й ті дві машини, які було викрадено раніше, не хтось там, а ми викрали і, накатавшись, позалишали біля районних відділень міліції, щоб їх ніхто не зайняв.

— Та невже? — здивувався він.— Ну, орли, цього вже я од вас ніяк не чекав... Ох, і завдали ви мені мороки! — спохмурнів лейтенант.— Тепер і не знаю, чи зможу вам допомогти... Гаразд, ідіть додому, а я подумаю, пораджуся. Коли буде потрібно, викличу.

Однак він так і не викликав. Може, тому, що почалася війна і на міліцію звалилися інші, важливіші клопоти, ніж цей, або ж все-таки простили нам, зваживши, що ми щиросердо покаялися за вчинок.

І ось несподівана зустріч...

Тільки чого це лейтенант приїхав у наш двір на селянській підводі,

чого він у такому дивному одязі, чого подав мені застережливий знак, щоб я не видавав його?..

«Мабуть, він од партизанів»,— майнула здогадка.

Виходячи з воріт, я непомітно оглянуся. Степанов поправляв на конях упряж.

«Якщо він і справді від партизанів, то треба з ним поговорити, може, й нас прийме до себе. Прийдемо до них не з порожніми руками»,— зароїлися в голові думки.

Побіг додому, швидко поїв кандьору, затовченого старим салом, і знову подався в сусідній двір, сподіваючись знову побачити Степана. Але ні його, ні підводи вже не було. Кинувся на вулицю — і там немає. Поїхав. А я ж так надіявся... Аж кривдно стало, ніби він повинен був мене чекати й обманув.

«Ну й розтелепа, ну й гавал — лаяв себе.— Випала така можливість, і не скористався. Треба було зразу ж повернутися, а не кандьор хлебтати. Тепер де його знайдеш?..»

Постояв, пожурився і, не чекаючи хлопців, пішов у трансформаторну будку подивитися, що ж все-таки там у клунку, може, то ніякі не пістолети й гранати, а мені тільки так здалося.

Пробрався попід стіною в той же дальній лівий куток, засунув руку під трансформатор. Рука нічого не намацала.

Рипнули двері, в будці посвітлішало. Глянув під трансформатор — порожньо... Двері причинилися, і знову стало темно. Чути чиєсь переривисте дихання й легке шурхотіння скрадливих, обережних кроків. Я притиснувся до стіни. Хто це?..

З-за трансформатора з'явилася Димчина постать, яку ледь освітило скупе світло, що проникало всередину будки через маленьке віконце.

— Тю, чорт, налякав мене! — полегшено видихнув я.

— А ти мене,— здригнувшись, мовив Дима.— Ну, де вона, ота твоя знахідка?

— Не знаю, її тут уже нема.

— Як нема?

— Отак... Була і зникла...— розгублено відповів я.

— А чи була вона взагалі? — засумнівався Дима.— Може, тобі привиділося?

— Мабуть, привиділось,— одразу погодився, здогадавшись, хто забрав клунок.

Тепер уже ніскільки не сумнівався, що Степанов приїжджав од партизанів, що в клунку була така зброя, і мені стало ще прикріше.

— Давай я відчиню двері, а ти краще там подивися,— сказав Дима.

— Відчиняй,— не заперечував, хоч був цілком упевнений: клунка в трансформаторній будці немає.

Про те, що упізнав у дядькові-їздовому лейтенанта міліції Степана і що він забрав з будки приховану кимось зброю, на яку я випадково наткнувся, нікому, навіть друзям своїм — Димі й Сашкові, не розповів. Адже то була не лише моя таємниця...

Після того довго ще, ходячи по місту, пильно придивлявся до візників, сподіваючись коли-небудь знову зустріти відважного лейтенанта. Але мої надії були марними. Його я більше вже не зустрів.

РОЗПОВІДЬ ТРЕТЯ

Наша родина ніколи не запасалася продуктами «на всякий випадок», як це робили деякі сім'ї. Навіть коли почалася війна і завбачливі господині закупували крупи, борошно, цукор, сіль, різні консерви —

все, що довго зберігається, тато й тоді заборонив мамі хоча б децицю чогось прикупити.

— Не бери прикладу з обивателів і панікерів,— сказав невдоволено.— Ще тиждень, ну, нехай два, і війна закінчиться, тоді магазини знову наповняться — купи що хочеш!..

Однак він не вгадав. Війна швидко не закінчилася, і ми більше як два місяці харчувалися, купуючи продукти переважно на міських ринках.

Коли ж фашисти захопили Київ, і зовсім погіршало. Вони видавали харчові пайки лише тим, хто на них працював. Решта киян

задовольнялася тільки ринком, де торгівля провадилася, мовби в епоху первіснообщинного ладу, через товарний обмін; за мисочку борошна, наприклад, чи за відро картоплі треба було віддати черевки, або нову чоловічу сорочку, або жіночу кофту, або ще там якусь річ.

Щоб не померти з голоду, я добував продукти для себе й для мами на Бессарабському критому ринку, що найближче до нас. Туди носив різні домашні речі, звідти — коли трохи борошна, коли вузлик якоїсь крупи, коли відерце картоплі чи буряків.

Дивовижне й гнітюче видовище — Бессарабський ринок під час окупації... Більшість киян і мешканців з околиць Києва приходила сюди, звичайно, аби виміняти щось. Проте чимало ходило й з іншою метою. Тодішній ринок — то єдине узаконене місце, де можна збиратися, не викликаючи великої підозри в окупантів. Там завжди почуєш якусь новину, сумну або веселу, дізнаєшся про останні події на фронті, зустрінешся і поговорити з другом чи приятелем.

Правда, на ринок приходили й такі, що не мали певної мети. Вони хотіли просто побути серед людей. А ще хотіли їсти. Хотіли їсти... Коли ти прийшов на ринок з порожніми руками, то яка вже там їжа... Голодні жадібно вдихали запахи «свіженької, тільки-но з печі смаженини», «каші-гречанки з печінкою», «картопельки з підливою» та всяких інших смачних страв, що пропонувалися за прилавками спритними торговцями, які раз по раз відкривали свої казанки, каструлі чи відра, помішуючи в них великими дерев'яними ложками. У дорослих при цьому рот відразу непрохано наповнювався слиною, і вони, щоб не осоромитися, не катувати себе, квапилися пошвидше й подалі втекти від прилавків. Малюки ж подовгу простоювали, утупившись у паруючу посудину, аж поки котрась із тих тіток відганяла їх своїм верескливим криком. Торговки стравами брали за свою «продукцію» найрізноманітнішу плату — одяг, взуття, постільну білизну, посуд, все, що потрібно було їм для подальшої спекуляції.

Походжали на ринку й солідні на вигляд комерсанти, що вимінювали за фашистські пайки лише цінні й коштовні речі для своїх комісійних магазинів, яких відкрилося в Києві незабаром після приходу окупантів дуже багато. Деякі власники таких магазинів навіть вивісили на дверях таблички «Nur für Deutsche» — тільки для німців, хоча з чорного ходу гендлювали з усякими пройдисвітами.

Вештались там і угорські солдати та офіцери, які обмінювали на вино і самогон геть усе: від сигарет, онуч і мила до уніформ і відрізів. Були серед спекулянтів і німці, переважно солдати-денщики, їхні ж офіцери поважно стояли віддалік — «висока культура» не дозволяла їм самим що-небудь міняти, а на випадок чого, вони були тут як тут.

Довкола Бессарабського ринку стовбичили міняйли власних виробів: невеликих жерстяних жорен для перемелювання зерна, гребінців, щіток, ножів і всілякого кухонного посуду — ложок, виделок, мисок, кухлів, каструль, чавунів, здебільшого литих з алюмінію і дюралюмінію в домашніх умовах. Вони брали за свій «товар» лише харчі. Цих гнав на ринок голод.

Куриво, сірники і запальнички можна було виміняти теж за щось істивне на всіх трьох входах до ринку. Тут же пропонувалися й примітивні, наче добуті з кам'яного віку, кресала, кремені й трут.

Хлопчаки-водоноси снували з відрами скрізь, по ринку й поза ринком, вигукуючи: «Свіжа джерельна вода! Свіжа джерельна вода!...» За неї вони нічого не вимагали. Брали, хто що дасть. А можна було й так, задурно, напиться.

За порядком на ринку стежили вірні стражі окупантів — зрадники-поліцаї.

Майже все, що було вдома придатне для обміну, я віносив за якийсь місяць чи півтора на Бессарабський ринок. З жахом думав, що будемо завтра їсти з мамою. І тоді згадав про дідуся Якіма.

Познайомився з ним ще на початку окупації. Поніс одного разу на обмін татів шерстяний светр, і там при вході з тильного боку ринку мою увагу раптом привернула цікава саморобна запальничка, що її тримав у сухій, зморшкуватій руці вусатий, в окулярах і поруділому солом'яному брилі дідусь. Зупинився, узяв запальничку, почав розглядати. Зроблено дуже просто. Балон для гнота й бензину з гвинтівочної гільзи, до балона-гільзи припаяна тоненька мідна трубочка, на якій припасоване зубчасте коліщатко. Встав у трубочку камінчик, пружинку, притисни їх гвинтиком, і все — запальничка готова.

— Чого, синку, так пильно роздивляєшся? — лагідно запитав дідусь. — Може, конкурентом хочеш стати?

Підвів очі, глянув на дідуся, і мені здалося, що вже десь його бачив. Але де, коли, не міг згадати.

— Та ні, дідусю, — відповів зніяковіло. — Я все одно не зумію. А ось гільз отаких, як на запальничці, коли вам треба, могу принести.

— Спасибі, синку. Цього добра тепер вистачає, як і жорстокості, звірства... Так, значить, не бажаєш стати конкурентом? Тоді, може, компаньйоном? Мені вкрай потрібний помічник. Важко самому різати трубки, а особливо паяти. Старий уже, руки трусяться, клята муха... Ну, то як? — подивився на мене поверх окулярів.

І я нарешті пригадав, де його бачив. Це був той самий дідусь, що одинако виглядав когось на дніпровому причалі першого дня війни, коли Дима, Сашко, Юзек і я після невдалих відвідин районного й міського військкоматів захотіли покупатися на пляжі, але він нас присоромив: «Війна, люди кров проливають, а ви, клята муха, хочете пляжитися! Оце так!..»

— Я подумаю, дідусю, — відповів знічено.

— Добре, синку, подумай, подумай. А надумаєшся — скажеш. Якщо мене тут не застанеш, приходь додому. Живу недалеко. Басейна, три. Спитаєш діда Якіма.

Після того багато разів, майже щодня, бачив дідуся при вході до ринку. Він стояв на тому самому місці зі своїми саморобними запальничками. Та я до нього вже не підходив.

І ось тепер, коли мені треба було з ним поговорити, дідусь чомусь перестав ходити на ринок. Почекав його ще кілька днів — не

появився, і я тоді наважився піти до нього додому на Басейну вулицю.

Дідуся Якіма, мабуть, усі знали в будинку, бо відразу показали, де живе. Постукав у двері. Ніхто не озивався.

— Ти сильніше стукай, він трохи глухенький,— порадила сусідка, виглянувши з дверей навпроти.

Постукав дужче. Невдовзі почулися неквапливі кроки, клацнув замок, і двері відчинилися. У пом'ятій смугастій піжамі, в кімнатних капцях на босу ногу до мене вийшов дідусь Яким.

— А-а, це ти! Заходь, заходь! — хрипким голосом проказав він.— Сідай он там на стілець, а я знову ляжу. Розклеївся, зовсім розклеївся, клята муха. Вхопила шельмівська простуда й не відпускає.

Я присів на стільчик з увігнутим брезентовим сидінням, що стояв біля низького стола, і, поки дідусь укладався в постіль, оглядав його незвичайне житло.

Кімната, в якій він мешкав, мала одне вікно, що виходило в двір, і була схожа на маленьку слюсарню майстерню. Скрізь — на численних полицях і полочках, на столі й під столом, на двох табуретках, на підвіконнику й просто на підлозі — лежали всілякі інструменти, гвинтики, шурупи, гайки, шайби, заклепки... Стояв у кімнаті під вікном навіть невеличкий ножний токарний верстаток.

— З сімнадцятого року працював на заводі «Арсенал»,— гордо промовив господар, побачивши, що я розглядаю його кімнату-майстерню.— Маю найвищу категорію слюсаря-інструментальника, а ось ниньки, клята муха, щоб не померти з голоду, виготовляю оте сміховиння. Яка ганьба!..

— Це тимчасово, дідусю,— хотілося втішити старого.— Наші все одно переможуть.

— Знаю, синку, що тимчасово. Але ж скільки горя зазнають люди!.. Скільки крові проллється!..— зітхнув важко.

Він розпитав мене, де я живу, хто мої батьки, чи дозволить мама бути в нього за помічника. Я все йому розповів і сказав, що з мамою радився, вона не забороняє.

— Ну, якщо так, то приймаю тебе в компаньйони. Будемо разом боротися за життя,— усміхнувся дідусь.— А тепер, Євгене, попрошу, якщо можеш, візьми на столі оті дві готові запальнички, сходи на Бессарабку й обміняй їх на щось там, бо за три дні й ріски в роті не було...

Я пішов на ринок і став із запальничками там, де дідусь завжди стояв.

— О, новенький! Нашого полку прибуло! З чим ти? — запитав привітний чубатий хлопець, років на три-чотири старший за мене.

— Запальнички,— показав йому.

— Хе, точнісінько як у діда Якіма!

— Це і є дідові. Він захворів, попросив обміняти.

— Мінняй, друже, мінняй, не соромся! Тепер усі комерцією займаються, щоб з голоду не подохнути...

Чубатий тримав у обох руках по кілька пачок різних сигарет і весь час голосно вигукував:

— Кому сигарет? Кому сигарет? Є німецькі — «Юно», «Шварцвайс», «Екстайн-п'ять»! Є угорські — «Леванте», «Гунія», «Симфонія»! Кому сигарет? Кому сигарет?..

За одну запальничку я виміняв півхлібини чорного житняка, за другу десяток курячих яєць. Дідусь похвалив:

— Молодець! Коли й далі так у нас поведеться, то, клята муха, виживемо усім на зло.

— На зло фашистам, дідусю,— уточнив я.

— Авжеж, авжеж, синку,— погодився він, і ми обидва весело засміялись.

Дідусь хотів мені дати окраєць хліба та яєць, але я відмовився, сказав, що в нас із мамою є харчі, хоч насправді, крім двох невеликих цукрових буряків, більше нічого не було.

Через тиждень він вивуджав і ми вже разом робили запальнички. Спочатку я лише заготовляв для них мідні трубки й коліщатка, які випилював зі старих клапанів від автомобільних моторів, потім навчився ще й виготовляти з тонкого сталістого дроту пружинки та паяти. Носили на ринок свої нехитрі вироби іноді вдвох, а частіше я сам, бо дідусь не міг довго вистоювати, боліли ноги. Через нестачу сірників попит на запальнички в населення був великий, тому ми завжди їх успішно збували й мали на кожен день якийсь наїдок.

Незабаром я вже знав усіх торговців, які стояли на вході з тильного боку ринку. У кожного з них, як і в мене з дідусем, було постійне місце, постійні сусіди.

Наш сусід зліва — маленький, згорблений дідок, колишній робітник якоїсь механічної майстерні. Він теж приносив на ринок запальнички, але в нього вони не такі прості й незугарні, як наші, а мовби справжні мистецькі витвори: запальничка-зозуля, запальничка-кінь, запальничка-заєць, запальничка-черепаха... Натиснеш запальничці-зозулі на хвоста, вона відкриє дзьоб, і звідти горить вогонь. Підігнеш коневі передні копита — з ніздрів палахкотить. Чого лише не вигадував старий! Тільки навіщо? — дивувало. Адже ті запальнички майже не мали збуту на ринку, бо були надто складні й дорогі. Та дідок наче не розумів цього чи, може, не хотів розуміти. Коли дідусь Яким порадив йому не морочитися над «усякими витребеньками», які, мовляв, нікому не потрібні в такий скрутний час, то він аж розгнівався:

— Нема в тебе, Якиме, ой, нема професійної гідності! Інакше не говорив би такого. Сам ліпиш казна-що й інших туди штовхаєш... Спасибі тобі в жменьку!..

І все-таки мені подобався той дивакуватий дідок, хоч водночас і жаль його було.

Справа від нас стояв чубатий хлопець, який торгував німецькими й угорськими сигаретами. Був він добродушний і приязний. Коли стрічались, розпитував, як мені ведеється, як почувасться мама, чи треба їй чимось допомогти. Однак про себе чомусь нічого не розповідав. Я знав лише, що його звати Олегом і що живе він удвох з молодшою сестрою десь поблизу Бессарабки.

Трохи згодом запримітив: Олег мав кількох своїх постійних клієнтів, і всі вони вимінювали в нього щоразу тільки по одній пачці сигарет

однієї й тієї ж назви. Комусь іншому тих сигарет він того дня не пропонував. А ще Олег ніколи не торгувався з клієнтами, завжди безвідмовно брав те, що вони самі йому давали навзаєм.

«І чого це так?.. Що б то могло значити?..» — не міг зрозуміти.

Але запитати Олега не насмілювався, бо, може, в нього якийсь там секрет, а я непрохано-незвано всуну свого носа.

Ще загадковішим видався мені Олег після такого випадку.

У той час усіх моїх трьох найближчих друзів не було в місті. Юзек евакуювався з Києва кудись на схід. Сашко перебрався з київської квартири до своєї тітки аж під Святошино. А нещодавно й Диму забрали до себе його родичі з якогось далекого села. Залишився я сам.

Нелегко, ох, і нелегко стало без друзів! Ні з ким ані порадитись, як тобі важко, ані погомоніти задушевно, ані розважитись, коли гірко й сумно. Звичайно, в нашому й сусідніх будинках було чимало гарних хлопців, може, таких же, як і Дима, Сашко та Юзек, але міцної, великої дружби з ними в мене чомусь не складалося. А так же хотілося, так було необхідно в ту страшну й лиху годину мати вірних друзів!

Найбільше прагнув тоді подружитися з Олегом. Мав змогу переконатися — він люто ненавидів окупантів, дарма що гендлював їхніми сигаретами. Про те, як він ставиться до фашистів, ніколи не говорив, але ж все одно мені було видно. Угледить німця чи поліція і відразу міняється на обличчі: чоло хмуриться, очі загоряються. Однак Олег не здружувався зі мною. Думалось, може, соромиться, що я трохи молодший за нього, а може, й остерігається, бо в той час усі остерігалися тих, кого добре не знали.

Щоб він не боявся мене і не вважав за малюка, вирішив відкрити йому Димину, Сашкову і мою таємницю, розповісти про захований у Ботанічному саду наш арсенал.

Олег зацікавився, захотів подивитися його. А я, не передбачивши такого повороту, спершу розгубився, не знав, що робити, показувати чи не показувати. Якби арсенал був тільки мій, то, мабуть, не вагався б, показав, а так... ще осудять друзі, коли довідаються. Потім розміркував: чого їм осуджувати, не ворогові ж довіряю? Олег — свій хлопець, він нікому не викаже, не донесе.

Гадав, як побачить Олег, скільки в нас усякої зброї, здивується, позаздрить. Але він роздивився, роздивився й зовсім байдуже мовив:

— Справді чимало наносили... Тільки кому воно зараз потрібне? Тим паче нам з тобою ні до чого...

— Даремно ти говориш таке,— заперечив я.— «Не потрібне»!.. Ще й як потрібне! Коли б віддати партизанам або підпільникам, як би подякували!..

— Де їх знайдеш, тих партизанів і підпільників?.. Раджу тобі: візьми закидай оцею окоп гіллям, як ото було, і не ходи сюди більше, бо впіймають німці і повісять.

Хотів розповісти Олегові про лейтенанта Степанова, та передумав. Не можна. Адже він наказав мовчати...

Не послухався я Олегової поради. Через кілька днів знову навідався до окопу, ніби відчував — щось сталося. Відкидав гілля і остовпів:

арсеналу нашого вже не було, залишилися тільки саперні лопати і порожній ящик з-під толу...

«Хто?.. Хто його забрав?..» — стояв я наляканий і подивований.

На ящику лежав квадратний шматок дикту від спинки стільця, а на ньому якийсь напис червоним олівцем. Підняв ту «записку», прочитав. «Дякуємо вам, юні друзі, і вибачаємось! Ви зробили нам велику послугу. Смерть німецьким загарбникам!» І підпис: «Радянські месники».

Значить, зброя не ворогові дісталася. Уже добре. Але як, звідки вони, ті месники, дізналися про наш сховок?.. Ага, ясно, Олег підказав. Він і тільки він!.. Так чому ж тоді не попередив! Якщо їм треба, сам охоче віддав би. Навіщо критися?..

Наступного дня відкликав його з ринку й запитав ображено:

— Чого не попередив?

— Ти про що, Женю? — звів догори брови Олег.

— Про арсенал. Забрав і нічого мені не сказав. Це не по-товариському...

— Ну, дорогий, хіба так можна! Обвинувачуєш, не маючи на те жодних підстав,— образився і він.

Однак я запримітив: його образа була не справжня, а вдавана. Та не став більше докоряти йому, пробачив. Нехай... Коли він справді зв'язаний з підпільниками, то, відома ж річ, повинен суворо дотримуватися конспірації. Не мав права першому-ліпшому знайомому довірятися, інакше фашисти могли викрити всю їхню організацію.

Після того почав пильніше придивлятися до Олегових постійних клієнтів. І згодом майже переконався, що вони не просто собі покупці. Певно, Олег передає їм у пачках із сигаретами щось дуже важливе...

Минав місяць за місяцем. Перед самим Новим роком місто облетіла радісна звістка: фашистські загарбники розгромлені під Москвою. Проте кінця війни не було видно.

Ми з дідусем Якимом і далі виготовляли запальнички для ринку. На виручці за них і перебилися першу важку, голодну й холодну окупаційну зиму. Мама все ще хворіла.

...Був початок квітня тисяча дев'ятсот сорок другого року. Того пам'ятного дня, як і завжди, вранці я подався на Бессарабський ринок. Цього разу ніс на продаж аж чотири запальнички, над якими промочилися з дідусем перед тим цілісінький день і півночі. Потрібно було вторгувати не лише на харчі, а також і на ліки для мами.

Олег уже стояв під ворітьми.

— О, Женя! — уgliedів мене.— Ставай, не зівай, продавай! Тепер у вас уже нема конкурента.

— Якого конкурента? — не зрозумів я.

— Ну, того, що зозулі майстрував.

— Дідуся Михайла?

— Еге ж. Кажуть, учора поліцаї на біржу забрали, щоб не на себе, а на німців працював.

— Він же старий!

— Нічого. Вони скоро всіх примусять горба гнути, і старих, і малих.

— Мене не примусять...— буркнув сердито.

Дістав з кишені пальта одну запальничку, виставив перед себе на долоні, щоб бачили покупці, й задумався.

Не вперше оце чую про ту проклятущу біржу. Щити для оголошень, стіни будинків, стовпи й стовбури дерев рябіли від наклеєних розпоряджень і наказів негайно реєструватися всім дорослим і дітям від чотирнадцяти років на біржі праці. Я також мав би піти зареєструватися, мені вже п'ятнадцять, але не пішов. Еге, тільки попадись їм у лапи, одразу кудись запроторять. «Ні, не буду працювати на ворогів!» — твердо вирішив собі.

А ще останнім часом ширилися тривожні чутки — фашисти почали силоміць вивозити молодь на роботу до Німеччини. Розповідали: поліцаї просто на вулиці хапають хлопців і дівчат або вдираються в квартири й забирають тих, у кого немає довідок, що десь працюють. Кажуть, і в нашому будинку вони нищпорили, як мене вдома не було. Тепер у нас з мамою є домовленість: якщо вазон з фікусом стоятиме не на своєму звичайному місці, посеред вікна, а збоку, то не можна заходити в дім.

Мама просить бути обережним, не знайомитися з ким попало, менше вештатися по місту, щоб не накликати на себе якогось лиха. Та як тут не вештатимешся — голод швидко, дуже швидко вижене з квартири...

Мої роздуми перервав нестямний крик. Два п'яних поліцаї тягли з ринку якусь жінку, а вона виривалась од них і лаялася:

— Куди ви мене тягнете, душогуби, щоб вас на скотомогильник повідтягувала нечиста сила! Не бачите, аби вам повилазило, останню лахманину винесла з дому, щоб хлібця голодним діткам виміняти?.. Пустіть, пустіть, христопродавці прокляті!..

Поліцаям заважали карабіни, що весь час зсувалися з плечей. І це врятувало жінку. Вона влучила мить, коли поліцаї водночас поправляли карабіни, вирвалася й шуснула в натовп, що зібрався довкола. Поліцаї кинулися за нею, але перед ними враз виросла жива перепона з людей. Тоді вони вхопилися за карабіни. Та натовп не схитнувся. Звідкись з юрби полетіли на них солоні огірки, помідори, а хтось навіть не пошкодував і яєць. Під регіт і тюкання обидва поліцаї позадкували, позадкували й подалися з ринку.

«І доки воно все це триватиме? Коли вже наші прийдуть?..» — зітхнув сумовито.

До мене підійшов зарослий дядько-здоровань у ватяній стьобанці й потертій смушевій шапці, мабуть, звідкись із передмістя.

— Що за неї? — запитав, узявши з долоні запальничку.

— Тридцять, — відповів я (тоді, крім радянських карбованців, ходили вже й так звані окупаційні гроші).

— Дорогувато, дорогувато, синку... — похитав головою дядько. — Вона ж хоч справна?

— А ви попробуйте.

Дядько крутнув коліщатко — гнотик на запальничці відразу загорівся.

— Наче справна, — усміхнувся задоволено. — За двадцять п'ять оддаси?

— Беріть.

— У тебе ще є?

— Скільки вам?

— Дві. Сусідка, баба Мотря, теж просила купити.

Я дістав з кишені ще одну запальничку. Дядько й ту перевірів. Тоді засунув руку під стьобанку, вийняв пом'яті гроші й відлічив мені п'ятдесят карбованців.

— Спасибі,— подякував.— Будемо й ми з вогнем. Тепер куплю солі, і можна поганяти додому. Де тут сіллю торгують?

— У ринку. Хочете, покажу? Мені теж туди треба.

— Покажи, покажи, синашу.

Я відвів дядька в ринок до рундуків — там завжди продавали сіль, а сам пішов до прилавка, щоб купити для матері ліків. Тільки сторгувався з одноруким інвалідом, як пролунали вигуки:

— Облава! Облава!..

Люди на ринку вмить заметушилися, побігли до виходів.

Я тицьнув інвалідові гроші, вхопив ліки й також кинувся за натовпом. Неподалеку запримітив дядька-здорованя. Він досить успішно пробрався вперед, розштовхуючи всіх довкола себе могутніми плечима й ліктями, я прилаштувався до нього. Невдовзі ми були на виході. Але там уже стояли поліцаї. Хотів повернутися, схватися десь за рундуком чи під прилавком та випрочатися з натовпу, що напирив позаду, не зміг.

— Виходьте! Виходьте!..— горлали поліцаї.

Бессарабська площа була оточена щільною шеренгою солдатів. Людей охоплював панічний страх, коли вони вибігали з ринку й бачили спрямовані на них автомати. Одні ціпеніли на місці й тремтіли, ніби в пропасниці, інші металися по площі, як у пастці, шукаючи виходу.

— Оце так побував у Києві на риночку! От лихо! От попався!..— розпачливо примовляв весь час дядько, тупцяючись біля шеренги солдатів.

Врешті він зважився, несподівано пірнув крізь їхній стрій і щодуху дременує вулицею до ближнього підвороття. Ще б дві-три секунди, два-три кроки, і дядько ускочив би у двір, але коротка тріскотлива черга з автомата зупинила втікача. Він змахнув руками, затулив ними обличчя, мовби боявся його забруднити, й уткнувся головою в калюжу на обочині дороги. До нього навіть не підійшли. Тепер він нікому не потрібний.

Ніби у відповідь пролунало ще кілька автоматних черг у різних кінцях площі, може, також по втікачах, а може, для пристрашки. Після того вже ніхто більше не пробував утікати.

На вулиці, що прилягала до ринку й вела на Печерськ, стояли вантажні криті автомашини. Солдати й поліцаї зганяли туди людей, а два офіцери сортували їх. Чоловіків, од підлітків до стариків, оглядали, аби лише пересвідчитися, що в них немає протезів. Якщо ж ноги й руки були, не зважали ні на які довідки, хвороби, вмовляння — направляли до машин. Жінок і дітей одпускали.

Через якийсь час ринкова площа спорожніла. На ній залишилися тільки солдати і поліцаї.

Працездатних серед затриманих набралось не так і багато, всього чотири машини. В одній з них опинився і я. Хоч як просився, щоб відпустили до хворої матері — офіцери і поліцаї були невблаганні.

Коли мене загнали в кузов і я присів на поздовжній лаві ближче до заднього борту (сподівався, може, вдасться вистрибнути), хтось поклав на плече руку:

— Значить, і тут ми поруч.

Поглянув — Олег. Гірко посміхнувся до нього, похитав головою.

— Не журись, Женю. Якось воно та буде...

— Я менше за себе, за маму переживаю. Як вона тепер сама житиме?.. Не знаєш, куди нас повезуть?

— Мабуть, кудись на роботу відправлять, вагони розвантажувати або щось будувати.

— Хоча б не в Німеччину. Звідти вже не повернешся...

— Є такі, що й повернулися. З дороги повтікали, — пошепки мовив Олег. — Треба тільки не падати духом.

У цей час загуркотів мотор, машина зрушила з місця. Слідом за нашою поїхали ще три автомашини з людьми. У кожній, крім водія, сидів солдат з автоматом наготові. Про втечу годі було й думати.

Ми довго тряслись по нерівній дорозі, очікуючи найгіршого.

Та ось нашої невеселій мандрівці і нашим сумним припущенням настав кінець. Коли машина врешті зупинилася, найперше побачили високу з колючого дроту огорожу й сторожову вежу, на якій стояв німець-вартовий з автоматом на грудях. А неподалеку виднівся міст через широку повноводу ріку. Всі відразу впізнали — Дніпро, Дарницький міст.

— Ясно, привезли на Теличку, у трудовий табір, — мовив чорнявий, з густими кошлатими бровами й гострими карими очима юнак, що сидів на лаві з другого боку біля Олега.

Обличчя його видалось мені знайомим, лише не міг одразу згадати, де з ним раніше зустрічався. Стривай-стривай, та це ж один із тих постійних Олегових покупців сигарет. Авжеж він...

Юнак не помилився. Ми й справді потрапили до так званого трудового табору, яких у Києві під час фашистської окупації було чимало.

На території табору стояло кілька довгих дерев'яних бараків. Нас, після того, як обшукали, зареєстрували, допитали й пронумерували, відвели у напівзаселений барак побіля спаленого й поруйнованого триповерхового будинку. Вікна в бараці незасклені, лиш так-сяк забиті диктом, і прохолодний весняний вітер вільно гуляв по ньому, роздмухуючи на двоярусних нарах солому, що заміняла тут постіль.

Крім згорбленого, зовсім лисого чоловіка, який дрімав на низенькому стільчику коло дверей, у бараці більше нікого не було.

— Ти сьогодні чергуєш, козел голомозий? — грубо звернувся до нього поліцай-конвоїр.

— Я, — підхопився той злякано.

— Посели оцих ось, — зневажливо кивнув поліцай у наш бік.

— Добре, добре... Поселю, поселю...— заметушився чоловік.

Він показав на нарах незайняті лежаки й дозволив вибирати, який хто захоче. Ми з Олегом уже умовилися триматися один одного, тож і вибрали собі місця поруч, він нижній лежак, я над ним — верхній. Чорнявий юнак, якого звали Андрієм, також поселився біля нас.

Коли поліцай пішов з барака, всі оточили чергового, почали розпитувати, які порядки в таборі, чи довго в ньому тримають, як годують, де будемо працювати. Він відповідав неохоче, весь час боязко позираючи на двері. Однак дещо таки розповів.

Більшість людей, які зараз у таборі, забрано ще восени минулого року. Спочатку вони перевантажували з товарних залізничних вагонів у спеціальні вагонетки різні вантажі, що їх окупанти переправляли через Дніпро на лівий берег повітряною дорогою. Потім відбудовували підірваний Дарницький залізничний міст. По мосту вже давно ходять поїзди, але він ще не зовсім добудований, тому й тепер усіх туди ганяють на роботу. Де ми працюватимемо — він не знає. Мабуть, також на мосту, бо там не вистачає робочої сили.

— А щодо порядків і як тут годують, про те не буду розповідати. Самі поживете й побачите...— сказав черговий і, зітхнувши важко, подивився до свого стільчика біля дверей.

РОЗПОВІДЬ ЧЕТВЕРТА

Ми, звичайно, розуміли — привезли нас у табір не кутю з медом їсти. Але те, що насправді довелось потім зазнати й пережити в ньому, в сто крат перевершило всі наші попередні найбезрадісніші, найпечальніші здогади й передбачення. Недарма лисий черговий навіть розповідати не хотів про табірне життя, бо хіба легко про таке розповідати...

Щодо роботи він, той лисий, таки вгадав. Наступного дня, погодувавши (кожному дали по півлітра рідкого пісного крупнику й по двісті грамів гіркого просяного хліба), рано-вранці всіх повели на залізничний міст. Під постійним наглядом есесівців і поліцаїв, які спілкувалися з поневоленими тільки з допомогою гумових і дубових палиць, до пізнього вечора носили важкі металеві конструкції, рейки, шпали, мішки з цементом. Удруге погодували, як повернулися до табору. Знову видали по півлітра крупнику й по двісті грамів просяного хліба. Те саме повторилося й другого дня, й третього, й четвертого... Майже місяць. І жодного вихідного, жодного перепочинку. Нас просто не визнавали за людей, ми числилися за номерами, як в'ючна робоча худоба. А щоб хоч заікнути про втому, голод чи ще про щось, навіть не подумай — вияв найменшого невдоволення чи непослуху вважався за саботаж. А коли хто наслідювався на таке, того, якщо відразу не добивали палицями, так він потім назавжди зникав у катівні есесівської команди, що розташовувалася поблизу табору в двоповерховому будинку. Життя людське для фашистів нічого не було варте, вони могли вбити кожного задля втіхи чи з примхи або через поганій настрій.

Після виснажливої, каторжної праці й нікчемного харчування люди ставали зовсім неперекірливі в їжі. Їли все: траву, листя з дерев, підбирали перемішане з піщугою зерно, втопані в багнюку сухарі, чистили помийні ями — раді були хоч чим-небудь набити порожній шлунок.

Пригадую, якось невідомо звідки в табір забрів кіт. Зовсім уже кволий чоловік (таких поліцаї називали доходягами) хотів його зловити, маючи, певно, останню надію підкріпити згасаючі сили. Кіт налякався, кинувся до огорожі, але спрожого не втрапив у свій лаз і застряв у колючому дроті. Чоловік, забувши про сувору заборону підходити близько до огорожі й не чуючи наших застережних вигуків, з радісною посмішкою на обличчі, з вірою у свій порятунок поплентався забирати kota-невдачу. Але тільки-но він підступив до огорожі й простягнув до нього руки, на ближній сторонній вежі ляснув постріл. Чоловік відразу обм'як, хитнувся і повиснув на дроті...

Квітень того року був надто холодний. А можливо, мені так лише тоді здавалося. Найбільше мерз уночі, як укладався до сну. Величезний барак, вважай, не опалювався, бо єдина в ньому пічка, за яку правила поставлена на попа залізна бочка з випиляним боком і припасованою до неї жерстяною трубою-димарем, мало давала тепла, та й те швидко видмухували постійні сильні протяги. Постіль, якщо нею можна назвати тонку перетерту солом'яну підстилку на дощаному лежку, теж не гріла. Тому спати лягав одягнений, узутий, укривався пальтом, але все одно довго не зігрівався й не засинав.

Правда, не спалося не тільки від холоду. Щовечора, коли всі залізали на нари і в бараці стихав гамір, мене завжди обсідали тривожні, гнітючі думки і спогади. Найчастіше думав про маму. Як вона, бідолашна, там живе самотна? Чи, може, знайшлася якась добра душа, що доглядає її, хвору і немічну. Ой, мабуть, ні! Зараз у кожного своє горе, свої великі клопоти... Та ще й за мною, звісно, дуже побивається, не знає, що сталося, де я. Усе, певно, переставляє на підвіконнику вазон з фікусом і чекає, чекає... Якби ж хоч вісточку звідси їй подати, але як подаси з оцієї страшної дротяної в'язниці? Он Олег таки ризикнув, написав і викинув, як ішли з роботи, на дорогу записку, сподіваючись, що хтось підбере й передасть сестричці, то ледве життям своїм не поплатився. Конвоїр-есесівець помітив, і його так побили, так побили, що й досі болить у грудях і животі.

Ось і тієї передостанньої моєї ночі в таборі не міг заснути.

Ще опівдні всю роботу на мосту було завершено, і ми повернулися до табору незвично рано. Нас вишикували попід бараками, й начальник есесівської команди, відгодований, з виряченими очима обер-лейтенант, повідомив через перекладача, що тепер цей табір буде ліквідовано. Частина людей передадуть іншим місцевим таборам, частину відправлять на роботу до Німеччини. Хто залишиться в Києві, а кому випаде щастя поїхати до рейху, сказав обер-лейтенант, те вирішить есесівське командування і медична комісія.

Це повідомлення вкрай засмутило людей. Адже раніше всі сподівалися, що після закінчення будівництва мосту фашисти відпустять

додому. Тепер же пропадала всяка надія вирватися ближчим часом з неволі.

Мене так приголомшила, так опечалила гірка новина, що навіть не пішов одержувати свого жалюгідного вечірнього пайка. Лише пізніше на прохання Олега з'їв жменьку присмаженого на пічці вівса, що назбирали того дня в траві біля мосту, де стояли коні, й поліз на нари.

Тут, у таборі, я по-справжньому подружив з Олегом. Завжди стояли один за одного, коли в цьому була потреба, порівну ділили харч, якщо комусь із нас вдавалося щось роздобути поза пайком. А найбільше, звичайно, зблизило те, що і він, і я однаково люто ненавиділи фашистів. Хотів би заприятелювати і з Андрієм, він розумний, чесний, гордий, та чомусь тримається осторонь від мене. Олег каже, це тому, що Андрій вважає мене за хлопчиська, з яким іще не можна мати серйозні справи. Хе, хлопчисько!.. Ну й що з того, як молодший? Що в тому поганого? Хіба в цьому причина, щоб не довіряти? Он Гарик набагато старший, а з ним же ні він, ні Олег, ніхто не дружить...

Пропає чоловік. Ні гідності в нього, ні совісті. Тільки ганьбить нас усіх. Щуплявий, з патлатою, давно не чесаною чуприною, з маленькими, глибоко посадженими колючими очками, він був схожий на зацькованого тхорика. Ми його поза очі так і називали — Тхорик. Гарика, як і нас, схопили на Бессарабці й привезли сюди. Він знає німецьку мову, вільно спілкується з фельдфебелем, нашим безпосереднім начальником, і тому користується деякими привілеями. Хоча поблажливість до себе Гарик заслужив не стільки знанням німецької мови, скільки своєю ницою, улесливою і догідливою вдачею. Він мив і прибирав есесівську казарму, чистив солдатам чоботи й мундири, за що мав право збирати в них зі столу недоїдки й не виходити разом з усіма на роботу. Пожадливий і підлий, Гарик ладен заради свого благополуччя продати будь-кого. За це в таборі всі зневажали, ненавиділи його, але водночас і боялись, остерегалися.

Погано, дуже погано, коли тебе остерегаються, коли тобі не довіряють...

Щоб відігнати сумні думки, почав згадувати своє довоєнне безхмарне життя, яке поставало переді мною, ніби давній чудовий сон, ніби прочитана колись цікава й весела книжка.

За стіною барака просвітів вітер, заскреготів одірваний з даху шматок жерсті. По вікні, забитому диктом, пороснув дощ. У спину війнуло холодом. Я зіщулився, накрився пальтом, заплющив очі. Але сон не приходив. Пригадав, що завтра Перше травня, і відразу ж мені уявилося святково прибране місто, колони демонстрантів, які барвистими ріками текли вулицями, уявився вечірній, осяяний кольоровими вогнями Хрещатик, багатолюдний, гамірливий карнавал на ньому...

«Невже більше ніколи того не буде? — зітхнув зажурено. — Невже кінець?..»

І в цей час, наче підслухавши мої думки, внизу хтось мовив стиха:

— Ні, друже, це не все! Треба боротися!

Голос ніби Олега.

Тихенько, щоб не заскрипіли дошки, я підвівся, нахилив голову. На нижньому лежку сиділи Олег і Андрій.

— Що ж ти пропонуєш? — запитав так само пошепки Андрій.

— Ось тепер... завтра свято, — сказав Олег. — І добре було б дати їм зрозуміти, що ми не змирилися, що ми не зломлені. Треба гадам піднести сюрприз.

— Сюрприз? Який?

— Ну, наприклад, підняти над табором прапор.

— Ідея гарна, тільки де ти його візьмеш, той прапор?

— Зробимо... Можна з сорочки.

— А пофарбувати чим, ти подумав? Білий же не повісиш?

— Це я беру на себе, — запевнив Олег. — Тисячі людей проливають кров, захищаючи Вітчизну, і зі мною нічого не станеться, якщо пофарбую своєю кров'ю шматок полотна...

— Молодець! — не стримавшись, захоплено прошепотів я.

Олег і Андрій рвучко підвели голови.

— Ти все чув? — утупився в мене злякано Андрій.

Я розгубився, не знав, що казати. Відразу стало жарко. Це ж виходило, ніби підслуховував їх.

— Не бійся, він свій хлопець. Говорив уже тобі, — заспокоїв Андрія Олег.

Я безмежно був йому вдячний за довір'я і тут же запропонував:

— Слухайте, на мені велика спідня чоловіча сорочка. Татова. Вистачить на прапор, — і, не чекаючи відповіді, почав роздягатися.

— Ну, бач, Андрію, я ж казав, — задоволено усміхнувся Олег. Узняв сорочку, оглянув її, похвалив: — Чудова! Саме така й потрібна.

— Спасибі, Женю, — приязно мовив Андрій. — І пробач. Сам розумієш...

Олег обережно видрав з сорочки спинку — вийшов прямокутний шмат ситцю. Зняв із цвяшка порожню жерстяну банку з-під консервів, у яку одержував крупник, приклав до неї ліву руку й, не задумуючись, різонув маленьким саморобним ножиком по тильній стороні долоні. Кров спочатку краплями, а потім тоненьким струмочком полилась у бляшанку.

Тоді і Андрій, закачавши лівий рукав, простягнув руку до банки.

— Моя кров теж не гірша, — сказав і різонув себе трохи нижче ліктя. — Тут краще, не буде видно.

Якщо признатися, мені боязко було зробити те, що зробили, здавалося, легко й безболісно вони. Але я все ж таки набрався мужності, закачав, як і Андрій, лівий рукав, рішуче узняв закривавлений ножик. Однак різати собі руку не довелося. Олег і Андрій сказали, що вже вистачить і їхньої крові, щоб пофарбувати для прапора ситець.

Відтак вони надерли з сорочки довгих стьожок і туго перев'язали один одному руки.

Коли прапор уже був готовий, за тонкою барачною стіною почулися дрібні скрадливі кроки. Ми швиденько полягали.

Рипнули двері — в барак зайшов Гарик з котелком у руці. Блиснув по обидва боки своїми очима-колючками, шморгнув носом і попряму-

вав до пічки розігрівати принесені недоїдки. Він ще довго там сопів, чавкав, аж поки вилизав котелок, і врешті поліз на нари.

Десь через півгодини Олег шепнув нам:

— Пора... Тхорик досі заснув... І дощ уже перестав.

Ми підвелися.

— Ні, не треба, я сам піду. Ви тут будьте.

Устав, накинув пальто, сховав під нього прапор і вийшов.

Час минав, здавалося, неймовірно повільно. Олег довго не повертався.

Раптом ми з жахом побачили: підхопився Гарик і з незвичною для нього жвавістю вибіг з барака.

— Невже помітив що-небудь? — спохмурнів Андрій.

— Ні, мабуть, припекло, в туалет побіг. Нажереться всякого та й бігає цілу ніч...— висловив я свій здогад.

Невдовзі Гарик повернувся, а слідом за ним і Олег.

— Ну, як? — нахилився до нього Андрій.

— Усе гаразд, — підморгнув Олег. — Але трохи не зірвався. Такий вігрюга дме.

— Ти того, Тхорика, бачив?

— Бачив. Він вийшов з туалету, коли я наближався до барака.

А що?

— Боюсь, запідозрює тебе в чомусь і ото вистежує.

-- А дуля з маком! Не таких, як його, гниду, обводили круг пальця.

...Прокинувся від незвичного гамору в бараці. Прохід між нарами геть заповнений. Усі збуджені, голосно розмовляють, тиснуться до дверей. Олег і Андрій ще спали. Розбудив їх і також рушили до виходу.

Ранок тільки починався. На сході, далеко за Дніпром, рожевіла не затягнута хмарами смужка неба.

У табірному дворі великий натовп. Погляди звернені до спаленого триповерхового будинку, що стояв за бараками. На ньому майорів під дужим вітром наш прапор. До сьогодні не збагну, як удалося Олегові, вночі, в негоду, виснаженому, встановити його там. Адже від будинку залишилася сама коробка, перекриття обвалилось, і добратися туди можна тільки по ребру напівзруйнованої, мокрої, слизької стіни. Воїстину героїчний вчинок!..

Обличчя людей, змучених голодом, каторжною працею, нестерпним знущанням, світилися великою радістю, надією і вірою в завтрашній день. Допоки житиму, ніколи не забуду того торжества нескореної волі.

Вітер розігнав по небу хмари, зійшло сонце і осяяло прапор. Есесівці скаженіли. Ніхто з них не наважився полізти й зняти його. Принесли кілька драбин, прив'язали одну до одної, але до прапора не дісталися. Тоді обер-лейтенант, начальник есесівської команди, оголосив: того, хто його скине, відпустить з табору. Проте бажаючих не знайшлося.

Обер-лейтенант вилаявся, обізвав усіх смердючими свинями і віддав команді наказ. Солдати вхопилися за зброю. Автомати зрешечували свинцем руде полотно, щербали деревко, але прапор усе стояв і стояв і мовби ще ясніше палахкотів у сонячному промінні. Лише тоді, коли

кулі розкришили цеглини, що тримали його, повільно хилячись під силою вітру, він ліг на стіну.

Усіх нас зігнали до купи, вишикували. Ober-лейтенант, розмахуючи пістолетом, захилинаючись од люті, метався вздовж колони й вивергав на наші голови страшні прокльони й погрози.

Підійшов з Гариком фельдфебель і доповів щось ober-лейтенантові. Той вислухав, побагровів, ухопив Гарика за рукав:

— Покажи його!

Ми втрюх стояли навпроти них. Гарик ткнув пальцем на Олега.

— Иди сюди! — заверещав ober-лейтенант, бризнувши слиною.

Олег увесь напружився, стиснув кулаки й неквапливо вийшов зі строю. Те, що сталося потім, відбулося так несподівано й так швидко, немовби за одну мить.

— Гнида! Зрадник! — процідив крізь зуби Олег, підступивши до Гарика, і блискавичним сильним ударом збив його з ніг.

Ще ніхто не встиг отямитися, а Олег уже кинувся до ober-лейтенанта, упився в його жирну шию своїми залізними пальцями. Гладкий, на коротких ногах есесівець не витримав і повалився на землю.

Пролунало два постріли. Фельдфебель стріляв уприутул. Тіло Олегове здригнулося, витяглося і повалилося набік, але руки не розтиснулися. Солдати, які прибігли на допомогу, ледве відірвали їх від ober-лейтенанта. Навіть мертвий, Олег не хотів випустити ворога...

Коли ми поверталися в барак, Андрій назвав мені Олегову адресу й попросив:

— Зі мною все може трапитися... Якщо ти вирвешся на волю, зайди до його сестрички й розкажи, як героїчно загинув її брат.

Ще Андрій розповів, що Олег до того, як забрали в табір, працював зв'язковим міської підпільної організації. І тільки тоді я зрозумів, чому більшість його покупців на Бессарабському ринку були одні й ті ж люди й продавав він їм сигарети одної якоїсь назви...

Того ж дня, пізно ввечері, Гарика знайшли в туалеті мертвого, з проламанною головою. А наступного ранку, коли в табір приїхала відбіркова медична комісія і нас почали водити на огляд, виявилось, що зник Андрій. Де подівся — ніхто не знав. Якщо, гадаю, потрапив до есесівської катівні, то звідти, звичайно, вже не повернувся. А може, він утік з табору? Але ж як, як міг утекти? Хоча таким хлопцям, як Олег і Андрій, підвладне навіть неможливе...

РОЗПОВІДЬ П'ЯТА

Жевріла надія, що комісія не відбере мене для відправки на роботу до Німеччини, адже ще не мав і шістнадцяти років. А як не відберуть, то передадуть в інший київський трудовий табір, а це все-таки краще. Тоді, можливо, якось удасться звільнитися або і втекти з нього. Якщо втечу, то й потім, звісно, буде непереливки. Доведеться перемовуватися від поліції на горищах, у підвалах будинків. Та дарма, зате залишуся в рідному місті, біля мами...

Однак сподівання були марні. Комісія не зважила на мій вік. Видали мені, як і кожному, кого відібрали для відправки до Німеччини, три денних пайки просяного хліба і під посиленою охороною повезли у вантажних автомашинах на товарну станцію.

Дивився я, їдучи, на сплюндроване ворогом любе серцю місто, і очі мимоволі наповнювалися слізьми. Не знав, повернуся ще колись до нього чи, може, й не повернуся...

Як тільки в напівтемний товарний вагон загнали вісімдесят чоловік (перед тим ретельно порахувавши), двері з гуркотом зачинилися, гримнув засув, брязнув замок. І відразу у вагоні зчинилося неймовірне: плач, голосіння, лайки, прокляття.

— На каторгу, на каторгу везуть!..— вигукувала поруч по-селянськи запнута картою шерстяною хусткою броваста молодиця.

Та ось поїзд шарпнуло, і люди, лементуючи, попадали один на одного. Мені хтось боляче наступив на ногу. Товарняк ще раз сіпнувся і застукотів по рейках.

Прощай, рідний Києве! Прощай, дорога матусю!..

Згодом усі вмовкли і неначе заціпеніли. Кожен поринув у свої гіркі роздуми, у своє горе. Я, прихилившись плечем до шерехатої дощаної стінки, також зажурився, задумався.

Там, на сході, на вільній землі, весь народ трудиться, щоб допомогти Червоній Армії швидше розгромити знавіснелих фашистів. І тут, у ворожому тилу, люди, не шкодуючи свого життя, хоробро борються з окупантами. А я, що я зробив для перемоги? Нічого!.. Тільки базикав, хвалько нещасний: «Павка Корчагін... Гаврош...» Зловили гітлерівці, як дурного ослика, й примусили майже цілий місяць працювати... Тепер оце везуть хтозна-куди й знову ж таки приневолять хребта ламати на них... Ні, дзуськи, не вийде по-їхньому! При першій можливості втечу. Казав же Олег, що декому щастило втікати з дороги і вони повернулися назад, додому...

Поглянув угору на довгасте вікно, крізь яке вагон провівало дужим струменем свіжого повітря. Воно було загразоване.

Нараз мою увагу прикувала кругловида, з довгою русою косою дівчина, яка стояла поблизу й так само дивилася на вікно. По її рум'яних щоках котилися слюзи й падали на білу вишиту блузку. Дівчина видалася мені схожою на когось із знайомих, ось тільки не міг згадати, на кого саме.

Вона ще довго-довго дивилася на загразоване вагонне вікно, а я все згадував, згадував...

Нарешті згадав.

Коли в сьомому класі середньої школи, в якій я навчався, вивчали творчість Михайла Коцюбинського, учителька української літератури Тетяна Кіндратівна повела нас подивитися художній кінофільм, знятий за оповіданням «Дорогою ціною». Фільм називався «Навздогін за долею». Найбільше мене захопив у ньому образ безстрашної, відданої і гордої Соломії. Потім я ще кілька разів ходив дивитися цей фільм, а оповідання майже напам'ять вивчив. Дівчина була дуже схожа на Соломію з кінофільму.

«Чи, може, вона і є та артистка, що грала Соломію?» — подумалося.

Ні, та кремезніша, вища, старша. Ця ж за віком майже така, як і я, років п'ятнадцяти-шістнадцяти. Але обличчя — таке самісіньке, копія.

Надходив вечір. Люди повсідалися на підлозі вагона, ті, котрі мали з собою якийсь харч, підвечіркували. Я також присів поруч бровастої молодиці. Дівчина все ще стояла, сумовито дивлячись у вікно.

— Не побивайся так, донечко,— звернулася до неї молодиця.— Яюсь воно та буде... Сідай спочивай. Дорога, мабуть, далека.

Дівчина вдячно кивнула, повела очима довкола — де б присісти, але вільного місця не знайшла, вагон був напхот напханий.

Я встав і поманив її до себе. Дівчина недовірко подивилася на мене, заперечно похитала головою. Та коли я ще раз запросив, усміхнувшись при цьому, вона погодилася. Хоч нас розділяло якихось три-чотири метри, дівчина не могла підійти — люди сиділи щільно, притиснуті одне до одного, ніби насіння в соняху. Тоді я пробрався до неї, подав руку. В цей час вагон сильно гойднуло, і ми обое, втративши рівновагу, попадали на людей. Але невдовзі дісталися до мого місця під стінкою. Я показав дівчині шматочок дощаної підлоги.

— Сідайте.

— А ви?

— Постою. Уже насидівся.

Зайшло сонце. У вагоні зовсім потемніло. Я стояв, спираючись плечем на стіну, на одній нозі, друга нога ледь торкалася носком підлоги. Раптом чиясь рука потягла мене за холошу.

— Сідай і ти, синку. Вклинюся,— зашепотіла молодиця.

Я спочатку знайшов місце для другої ноги, присів навпочіпки, а потім завдяки зусиллям молодиці й дівчини і зовсім опустився на підлогу.

Хліб, що видали в таборі на дорогу, тиснув мені бік. Тиснув він насамперед відчуттям голоду. З чималим зусиллям дістав його з кишені куртки, розділив натрое. Молодиця відмовилася взяти.

— Іжте, дітки, самі. Не хочеться мені ні їсти, ні пити...— зітхнула вона.

— А ви звідки, тьотю? — запитав.

— З Ворзеля. Мабуть, чув. Двадцять п'ять кілометрів од Києва.

— Знаю. Я колись у Ворзелі в дитячому санаторії був. Чого ж це вони вас забрали? Провинилися чи просто так?

— Ні, не провинилася. Ні за що забрали... Переказали мені добрі люди, що в Дарниці чоловік мій у таборі для полонених страждає. Я насушила сухарів, коржиків напекла, дві курочки засмажила, чотири десятки яечок зібрала, позичила сулієчку самогону, думала, може, треба буде когось задобрити, уклала все те в торбу й пішла виручати його. Та не пощастило — спізналася... Сказали мені: відправили вже мого Степаночка в Німеччину... Поплакала, потужила з горя, віддала харчі нещасним мученикам, отим полоненикам, і попленталася ні з чим назад, додому. Але у Ворзель свій не дійшла. Схопили мене в Києві поліцаюки, потримали три дні на біржі за колючим дротом, а тоді привезли на станцію й загнали, як худобину, в оцей ось телятник. Куди тепер нас повезуть і чи надовго? Якщо справді запроторять

у Німеччину на каторгу, то, може, ще й Степана свого там зустріну чи віднайду.» Одинокі ми з ним, немає ні діток, ні рідні, нікому за нами журитися..

Вона зняла хустку, прикрила собі і дівчині зігнуті в колінах ноги, бо з вікна віяло нічною прохолодою, й швидко по тому задрімала, а може, тільки вдавала, що задрімала.

— Як вас звати? — стиха запитала мене дівчина, коли ми з'їли хліб.

— Женя. Тобто Євген...

— А мене — Рая, Раїса.

Помовчали.

— Де ви жили в Києві?

Слово «жили» ніби вколело боляче в саме серце. Але ж так, вона правильно запитала: досі жив у Києві, тепер де житиму — невідомо. І чи повернуся колись додому, чи, може, оце назавжди...

Відповів зажурено:

— На Льва Толстого жив. Там у мене мама залишилася... Не знає, де я, що зі мною...

— А я на Горького. І в мене залишилася мама і менша сестра Льоля.

Дівчина, певне, відчула мій стан — на мою руку лягла її тепла, м'яка рука. Від цього доторку на душі стало легше, мовби до ниючої рани приклали бальзам.

— Раю, давай говорити одне одному «ти». Нехай усі думають, що ми давно знайомі.

На знак згоди вона легенько потиснула мені руку і мовила:

— Краще будемо казати, що брат і сестра. Двоюрідні. Добре?

— Добре,— погодився охоче..

Вона, неначе я і справді був її братом, поклати голову на моє плече. Незабаром почув тихе рівномірне дихання. Після денних тяжких переживань дівчина заснула.

«Просиджу отак, не поворухнувшись, до ранку»,— дав собі слово.

Та довірливість, яку несподівано виявила до мене Рая, її простота і лагідність вразили мене, наклали відповідальність, вселили тривогу не лише за свою, але й за її долю.

«Ми, як Остап і Соломія з оповідання Михайла Коцюбинського,— думав я,— разом будемо терпіти всі злигодні, що спіткали нас, виручатимемо одне одного з біди».

Моя уява малювала страшні картини наших поневірянь, які, однак, завжди закінчувалися щасливо. Найперше, поклав собі, нам треба якнайшвидше вирватися з цього полону. Нині такої змоги немає, але вона настане, я був переконаний у цьому.

Прокинувся від рвучкого поштовху, під час якого моя голова вдарилася об стінку.

У вагоні посвітлішало. Поруч сонце, усміхнене обличчя Раї. На лівій щоці дві червоні смужки від не зовсім м'якої подушки — мого плеча.

— Доброго ранку, Женю,— блімнула до мене великими сірими очима з довгими віями.

— Доброго ранку,— зніяковіло відповів я, адже слова свого не дотримав, заснув-таки.

Поїзд, певне, тільки-но зупинився. Незабаром відчинили вагонні двері, і ми вгледіли голий степ. Охоронники скомандували вийти всім, кому була потреба. Гітлерівці хотіли влаштувати принизливу картину, щоб познущатися над нашою гідністю. Але бранці-чоловіки виявилися вихованішими за своїх «висококультурних визволителів»; вони поступилися правом першого виходу жінкам. Проте це не збентежило охоронників, які видовженим колом оточили весь состав. Невдовзі у вагон долинув їхній безсоромний, нахабний регіт і свист. Потім бранцям видали денний пайок. Нам, вісімдесятьом, котрі їхали в одному вагоні, дісталися чотири золотисті й тверді, як цеглина, просяні хлібини і відро води.

Поїзд рушив далі на захід.

Тяжка й довга була мандрівка через усю Правобережну Україну і Польщу. Годували нас так само: денний пайок — чотири хлібини і відро води на вісімдесят чоловік. Раз на добу випускали з вагона.

Про втечу в дорозі годі було й думати. Охорона не дозволяла ні на крок ступити від насипу. Щоправда, і за таких умов знайшлися сміливці, які намагалися вирватись на волю.

Третього дня під час зупинки у вагон раптом удерлися охоронники й вивели п'ятох юнаків, котрі завжди сиділи вкупі під бічною стінкою навпроти дверей. Підлога в тому місці, де вони сиділи, була заслана піджаками. Охоронники виявили під ними на двох суміжних дошках глибокі поперечні надрізи, варто було сильно топнути ногою по надрізаних шматках — і вони випали б униз. У кишені одного піджака знайшли кривий садовий ніж і уламок бруска. Як хлопцям удалося втаїти їх, можна подивуватися, адже нас перед тим, як загнати у вагони, старанно обшукували й відбирали такі речі.

Та ще більше дивувало бранців: звідки охорона дізналася, що юнаки готувались до втечі? Навіть ті, котрі були поблизу, не запримітили нічого, певне, хлопці працювали вночі, коли всі спали. Невже між нами є гітлерівський шпиг? Мабуть, є...

У вагон юнаки більше не повернулися. Як склалася їхня подальша доля, ніхто не знав. Того ж дня охоронники відремонтували підлогу і на одній із станцій до нас підселили п'ятох нових в'язнів, двох жінок і трьох чоловіків. Таким чином, людей у вагоні знову стало стільки ж. Фашисти завжди дбали про справну цифру, любили круглий рахунок.

Одного похмурого ранку поїзд зупинився в тупику на якійсь досить великій міській станції. Охоронники відімкнули двері, наказали вийти і лаштуватися в колону по чотири. Згодом довга колона рушила до міста.

Проходячи повз вокзал, прочитав на ньому невідому мені назву — Ченстохов.

— Це польське місто,— сказала Рая.— Я десь читала про нього.

Колона пройшла через усе місто. Вулиці вузькі, забруковані, будинки сірі, незвичної архітектури. Вражало безлюддя на вулицях. У місті, мабуть, був запроваджений комендантський час, який іще не скінчився. Лише де-не-де перед німецькими адміністративними установами

походжали вартові, та кілька разів трапилися стражі окупаційного порядку — військові патрулі.

На брудній, захаращеній околиці Ченстохова гітлерівці обладнали дезинфекційний табір для тих, кого вивозили на примусову роботу до Німеччини. Територія табору обнесена колючим дротом, посередині — одноповерхова приземкувата лазня.

Як тільки колону загнали в табір, охоронці розділили бранців на дві групи, чоловічу і жіночу. Спочатку на дезинфекцію повели жінок.

Невдовзі до табору почали підходити місцеві жителі, пропонуючи обміняти сигарети, хліб на які-небудь речі. У мене залишилося дві запальнички, їх не забрали при обшуку, і я одразу ж, помінявши одну з них на ячмінного коржа, подався до внутрішньої дротяної загорожі, що поділяла табір на дві частини. Очікував там Раю. Довелося довгенько простояти на дощі.

Та ось нарешті із лазні вийшла перша партія жінок. Серед них була і Рая. Вона вгледіла мене, замахала рукою, підбігла до загорожі.

— Візьми, Раю, з'їж,— відламав я дві третини коржа і просунув їй крізь дріт.— Виміняв у поляка.

— Дякую. Тільки це мені багато. Залиш собі половину.

— Бери, я вже їв,— збрехав.

У лазню пішов з останньою партією. Здали одяг у пропарку, милися під теплим душем.

Одержавши свій одяг після дезинфекції, я помітив, що всі гудзики на ньому потріскані, покороблені, а пояс обуглився і ламався на шматочки. Я обурився. До мене підійшов охоронець і мовчки дав ляпаса.

Коли випустили у двір, жіноча половина табору була вже порожня...

Десь ополудні і нас, чоловіків, вивели з табору й погнали назад, до станції. Перехожі сумно поглядали на колону,— напевне, звикли до таких видовищ. Знову посадили у вагони й привезли в німецьке місто Веймар, де знаходилася біржа «розподілу робочої сили».

Тільки-но зайшли в чотирикутний двір біржі, я вгледів шеренгу жінок і серед них Раю. Вона теж побачила мене, кинулася назустріч. Підбігла, обняла, поцілувала в щоку. І ось ми стоїмо посеред двору, обоє щасливі, забувши на якийсь час про всіх і про те, що нас жде попереду.

Підійшов співробітник біржі. Він легко повірив, що ми брат і сестра. Як змогли, пояснили йому, що хочемо, аби нас не розлучали. Він пообіцяв допомогти нам, потім звелів, щоб вона йшла до своєї групи, а я до своєї.

Коли й ми, чоловіки, вишикувалися в шеренгу, у двір зайшов гурт бауерів, сільських господарів, і торг розпочався.

До мене підступив худорлявий у зеленому капелюсі з пером, про щось запитав. Я похитав головою, мовляв, не розумію. Тоді він схопив за руку й потягнув за собою, уважно придивляючись до моїх ніг. Мабуть, боявся, щоб йому не попався каліка.

Не виявивши у мене ніякого ганджу, бауер вдоволено закивав головою, поплескав по плечу:

— Гут! Гут!

Раю теж швидко забрали. Вона дісталася опасистому, добре виголеному літньому господареві.

Співробітник біржі, котрий обіцяв допомогти мені і Раї, підкликав до себе обох селян, щось пояснив їм, потім підійшов до нас. З його слів я мало що втямив. Зрозумів тільки, що мій хазяїн Пауль Рамтор із села Еслебен, а Раїн, Віллі Мадер, — з Тойтлебен. Відстань між селами три кілометри.

РОЗПОВІДЬ ШОСТА

Пауль Рамтор уже мав двох робітників-поляків — стрункого, русявого, з лагідною й кмітливою вдачею юнака Антека і веснянкувату, метку дівчину Маришу. Антек майже весь день був у полі. Вивозив на ниву перегній, орав, сів, волочив... Мариша переважно працювала в домашньому господарстві. Доїла дванадцять ситих рябих корів, прибирала в будинку, поралася на кухні, прала білизну, а також виконувала іншу роботу, яку давала їй повнотіла й неповоротка господиня фрау Марта. У мій обов'язок входило доглядати за свиньми, кіньми, коровами й бугаєм.

Розпорядок робочого дня, що його запровадив для своїх наймитів бауер, був надто жорстокий. Вставали о п'ятій годині. Лягали спати пізно вночі. Вдень відпочивали лише під час сніданку, обіду й вечері.

Незлагоди з бауером у мене почалися відразу, наступного ранку, коли він наказав почистити корівник.

Солом'яна підстилка для корів, яку слали звечора, за ніч перетворювалася в суцільне місиво. Підштрикнута на вила якась його частина ніяк не відділялася од загальної маси. Ще не прибрав навіть третини корівника, а долоні вже покритися кривавими пухирями. кинувши вила, підійшов ближче до свігла, щоб подивитися на руки. Раптом жалібно заревіла корова. Вона вкололася об вила, які я необачно залишив біля неї. Я швидко підхопив їх, ледве відхилившись од здорової ратиці.

В цей час у дверях корівника появилася довга й худа постать бауера. На обличчі в нього здивування, підозра. Мабуть, почув, як заревла корова, й прибіг узнати, чи не сталося чогось.

— Was ist los? ²⁶ — запитав суворо, повернувши спочатку до мене, потім до корів свою маленьку, чимось схожу на півнячу, голову з гачкуватим носом-дзьобом, на кінчику якого висіла краплина.

Я стеноу плечима, хоч і зрозумів запитання.

Бауер пішов оглядати корівник і вліз у купу гною. Виставивши вперед праву ногу-кочергу, він спантеличено дивився на вимазаний черевик. Тоді знову повернувся до того місця, де забруднився, глянув і мовби оскажнів. Руки його металися в різні боки, показували мені на неприбраний гній, на годинник, на небо, а з горлянки викочувався якийсь клеїт.

На всякий випадок я позадкував до дверей.

²⁶ Що трапилося?

Почувши крик, з конюшні прибіг Антек і заходився заспокоювати бауера. Мовляв, не варто так розстроюватися, я ж новачок, іще не звикся, не при звичаївся до роботи, ось він пояснить мені, як треба працювати, і корівник за кілька хвилин буде чистий.

Це вплинуло на Рамтора. Він послухався Антека, зиркнув на мене сердито й вийшов.

Я показав Антеку свої долоні. Він скривився, похитав співчутливо головою і пообіцяв допомагати мені.

Коли вже вкладав гній у глибоку зацементовану яму поблизу корівника, з будинку на ганок вийшла господиня й вигукнула:

— Frühstück essen!²⁷

Від її крику я здригнувся. Так міг гаркнути тільки фельдфебель. Тонкі, безбарвні губи фрау Марти розтяглися у посмішку, вона була задоволена досягнутим ефектом.

Позаду застукотіли дерев'яні колодки, які ми називали пантофлями.

— Ходьми снедаць,— порівнявшись зі мною, сказав Антек.

Кухня простора, світла. Скрізь бездоганна чистота. Лише неприємний запах від брикету з бурого вугілля, що горів у плиті, псував враження.

Паудь Рамтор і фрау Марта перші сіли за стіл. Потім посідали навпроти них і ми з Антеком. Мариша за стіл не сідала, вона подавала сніданок.

На перше подала «зуппе» — пісний бульйон з вермішелью і якоюсь консервованою зеленню. Посеред столу на великій круглій таці білили шматки пирога, а хліба не було.

Я схилився над тарілкою й жадібно почав хлебтати з неї. Після голодування в таборі і в дорозі думав, що вже, мабуть, ніколи не наїмся досхочу. Коли вихлебтав свій «зуппе», почув ехидний дрібний смішок. Підняв голову й побачив націлені на мене голубі з синіми зіницями Рамторові очі. Голова його з притиснутими до черепа маленькими вухками, з гачкуватим носом і жмутиком скуйовдженого волосся на маківці посмикувалася в такт сміху: «Хе, хе, хе!..» В цю мить він достоту був схожий на півня, що ось-ось злетить на паркан і закукурікає.

Але що розсмішило бауера? Поглянув, не розуміючи, на Антека, побачив у нього над'їдений шматок пирога й зрозумів: хазяїн сміявся з мене тому, що я поїв «зуппе» без пирога... Поклав ложку на стіл і з ненавистю та осудом подивився на Рамтора. Він ураз підхопився з стільця, викинув руку вперед з націленим на мене вказівним пальцем і просичав:

— Puf, puf, und Rußland kaput!²⁸

Це не потребувало перекладу.

«Ні! Ні!» — подумки вигукнув я й вибіг з кухні у двір.

Образа й лють душили мене. Заліз на корівник, у «голуб'ятню», де поселили мене разом з Антеком, упав на дерев'яний тапчан з солом'яним матрацом і розридався.

²⁷ Снідати!

²⁸ Бах, бах, і Росії кінець!

«Тікати! Негайно тікати звідси!» — вирішив твердо. Та перше, ніж утекти, треба зробити тому «півневі» щось таке, аби він надовго запам'ятав...

«А Рая?..— згадав.— Як бути з Раєю?.. Втечу разом із нею, як тікали Остап і Соломія...»

Невдовзі в «голуб'ятню» заліз і Антек. Прийшов утішити мене й приніс шматок пирога.

— Пся крив, холера!..— вилаявся він.

Його лайка адресувалася Паулю Рамтору.

Я швидко подружився з Антеком. Він розповідав багато цікавих історій з життя варшав'ян, хоча сам мешкав у Любліні на вулиці Шопена. А його повне ім'я — точнісінько італійське — Антоні. Я навчив його співати багатьох наших пісень. Найбільше йому сподобались «Катюша», «Три танкісти» і «Ой, на горі та й жінці жнуть». Ми часто говорили про війну, про те, скільки часу вона може ще тривати, які будуть її наслідки, і завжди сходилися в думках: хоч скільки б вона тривала, а фашисти все одно зазнають у ній поразки.

Раз на тиждень, у неділю, з дозволу хазяїна я ходив у сусіднє село до Раї. Пробирався туди полями: боявся зустрітися з поліцаями, бо вони, безперечно, затримали б мене і відвели в поліцію, яка забороняла нам, підневільним, ходити будь-де.

Раїні господарі були не вредні, ба навіть співчутливі люди, поводитися з нею чемно, добре годували, не перевантажували роботою. Вона працювала в них служницею, допомагала господарині поратися в домашньому господарстві. Крім неї, в бауера були ще два французьких військовополонених. Ті працювали в полі.

З яким хвилюванням я очікував першу неділю, щоб провідати Раю. Хоч неділя була й вихідним днем, але ми все одно працювали, правда, лише до сьомої години вечора.

Той весняний день тягнувся надто довго, здавалося, безкінечно. Подумки я вже був з Раєю, й щаслива усмішка не сходила з моїх уст. Мабуть, саме тому все валилося з рук, і Рамтор частенько покрикував на мене.

Після вечері ми з Антеком піднялись у «голуб'ятню». Я заходився перевдягатися, чепуритися. Готуючись до свого першого побачення з дівчиною, заздалегідь старанно виправ і випрасував благеньку сорочку й потерті, з пухирями на колінах штани. А ось з черевиками нічого не міг вдіяти, аби надати їм пристойного вигляду, незважаючи на те, що доклав до цього всіх зусиль. Вони були просто жалюгідні: носки позбивані, каблуки покриті, передки потріскані.

Антек увесь час приглядався до мене. Врешті запитав:

— Куди йдеш?

— До сестри в Тойтлебен.

— До сестри? — лукаво прискалив одне око.— Щось не віриться...

— А ти повір,— буркнув йому.

Антек посміхнувся, витягнув з-під свого тапчана невелику валізу й дістав якусь бордову трикотажну одяжину.

— Ну, якщо до сестри,— мовив спроквола, повернувшись до мене,— то одягни оцю сорочку, в ній ти більше сподобаєшся своїй сестрі.

Він тримав сорочку за плечики, як продавець на ринку, щоб показати свій товар у всій красі.

Поки я розглядав сорочку, а вона й справді була гарна: блискуча змійка замість гудзиків, елегантний комірець, кишенька на грудях,— такої й не бачив раніше, Антек простягнув мені ще й нові коричневі штани та чорні блискучі черевики. Я мовчки дивився на нього й не знав, що робити, стало ніяково, соромно за свій обман.

— Розумієш, Антеку...— хотів виправдатися, але він перебив мене:

— Бери, бери, вони підійдуть тобі, а мені не шкода.

На його обличчі сама доброта й щирість.

— Дякую, друже. Дякую...

— Одягайся пошвидше, бо сонце вже сідає. Я проведу тебе, покажу дорогу, щоб ти не потрапив до рук поліції.

Сорочка й черевики якраз прийшлися на мене, а штани були задовгі, та виручив пасок. Глянув на себе в осколок дзеркала й подумав:

«Жаль, що вже буде темно, коли доберуся в Тойтлебен, і Рая не побачить, який я нарядний...»

— Гарно, гарно,— ніби читаючи мої думки, сказав Антек.— Ходімо.

Він провів мене через stodолу в сад, далі городами вийшли за село.

— Тепер іди полем понад шосе, щоб не зустрівся з ким-небудь. Садиба Мадерів перша в селі від цього боку. Один із наших їздив у Бучштет і бачив твою «сестру» біля двору. Казав, дуже вродлива дівчина.

— Розумієш, Антеку...

— Потім, потім, розповіси,— зупинив він.— Іди.

Ноги мовби самі несли мене. Де йшов кроком, де підтюпцем поспішав, а іноді й біг. Навіть не відчув, як дістався до Тойтлебена. Надворі вже посутеніло, однак я ще здалеку запримітив коло воріт крайнього двору білу постать.

«Вона... Чекає...» — тьохнуло в грудях.

Рая теж помітила мене й побігла навстріч...

Сиділи в саду на лаві під яблунею. У темному, глибокому небі яскраво світився срібний півмісяць, світилися зірки, але найяскравіші дві зірки були зовсім поруч зі мною — великі Раїні очі. Вони сяяли радістю на її усміхненому й водночас запечаленому обличчі.

— Як я скучила за тобою, Женю!.. Як я хочу додому!..— тужно промовляла милим співучим голосом, прихилившись до мого плеча.

Я гладив її золотаве волосся і думав: чим утішити, як їй допомогти?..

— Раєчко, ми повернемося додому! Треба тільки добре підготуватися до втечі.

— Я вже почала відкладати продукти. Коли б швидше. Відколи нас розлучили, не чула жодного рідного слова... Французи співають

«Марсельезу» і весь час щось мені кажуть, та я нічого не розумію. Так досадно...

— А ти заспівай їм «Інтернаціонал». Це вони зрозуміють. Ось і поговорите... Тебе тут не кривдять?

— Ні, господарі добрі, але я їх теж не розумію. Хазяйка щось мене питає, то я завжди їй відповідаю: «Хочу додому... Хочу додому...»

— Вивчай німецьку. Знадобиться.

— Не хочу... Я тільки хочу додому, додому...— проказала, наче маленька дівчинка, і засміялася, а очі-зорі були повні сліз.

Час летів дуже швидко. Сховався півмісяць, небо почало світлішати на сході. Пора прощатися.

— У нас, мабуть, уже ранок,— журно мовила Рая.— Хоча б одним оком глянути на Київ... Женю, приходь наступної неділі раніше. Я познайомлю тебе з господарями, із французами, покажу свою кімнатку, і ми довше побудемо разом. Добре?

— Постараюсь,— пообіцяв.

Назад біг без передишки. Заліз у свою комірчину, роздягнувся, впав на тапчан і одразу ж заснув. А ранком Антек ледве розбудив мене.

Думка про втечу не давала нам із Раєю спокою.

Щоразу під час зустрічі тільки й говорили про це. І не лише говорили, а й готувалися. Рая влаштувала собі тайник, куди ховала продукти, які не псуються, а ж роздобув для дороги учнівський компас, карту, речовий мішок. Все те допоміг мені дістати дванадцятирічний Гошт Гіпнер, хлопчак, якого прислали Паулю Рамтору за розподілом із самого Берліна для утримання та «прилучення до праці». Мати Гошта залишилася вдома, батько був на Східному фронті, що дуже тривожило хлопця. Гошт боявся, аби його там не спіткала така ж доля, як і дядька Курта, котрий загинув «героїчною смертю» під Москвою.

Одного разу після роботи ми пішли купатися на лісове озерце, до якого прилягав лан нашого хазяїна. Швидко роздяглися, шубовснули в чисту, прозору воду. Приємна прохолода збадьорила, зняла втому.

Я виліз на берег, блаженно розпростерся на траві. Раптом чую крик:

— Hilfe! Hilfe!²⁹

Підвівся на лікті, дивлюся на озеро. Нікого немає. Та ось незабаром виринула Гоштова голова, хлопець знову крикнув і зник під водою. Спершу я подумав, що він пустує, та коли минуло з півхвилини, а Гошт не з'явився на поверхні, зрозумів, що з ним негаразд. Одразу ж кинувся в озеро. Плив з усієї сили до того місця, де щойно бачив Гоштову голову. Там пірнув під воду.

Тіло хлопчика повільно опускалося на дно. Слабкі, немічні рухи не допомагали йому спливати на поверхню.

Я схопив Гошта однією рукою, швидко запрацював ногами. Ми

²⁹ Допоможіть!.. Допоможіть!..

почали підніматися, але нараз чомусь зупинились, щось не пускало хлопця.

В голові застукотіли молотки, я відчув, що задихаюсь. Залишив Гошта, виринув, удихнув якнайбільше повітря і назад, під воду. Виявилось, що Гоштова нога застряла в корчі.

Уже не пам'ятаю, як дісталися берега. Поклав Гошта животом собі на коліно, притиснув. З нього вилилось чимало води. Відтак почав робити штучне дихання. Незабаром він опритомнів. Ще довго після того очманіло дивився на мене і ніяк не міг віддихатися.

— Ти розумієш,— врешті заговорив він,— мене щось ухопило за ногу. Мабуть, водяник.

— Ніяких водяників немає. То все вигадки. Чого вас тільки вчать у тій гімназії!

— Що ж тоді?

— Застряв у корчі.

— Може...— невпевнено погодився Гошт.

— Не «може», а так і було. Я ж сам звільняв тобі ногу.

— Спасибі,— розчулився Гошт.— Ти мій найкращий друг!

І він по-дорослому простягнув мені руку.

— Добре, добре,— відмахнувся я.— Ти тільки нікому не кажи про все це, а то мені перепаде від хазяїна.

— Не скажу,— пообіцяв твердо.

Відтоді ми й заприятелювали.

Гошт був вельми цікавий, балакучий. Він уперше бачив радянську людину і про все розпитував мене, хоча це йому заборонялося робити. Коли ми йшли працювати в поле, Гошт завжди супроводжував нас, хазяїн приставляв його як наглядача. Всі оті розмови й відбувалися здебільшого там, у полі, коли поблизу нікого не було. Я, трохи підучившись розмовляти по-німецьки, розповідав йому про себе, про своїх друзів, про Київ і... про Москву, яка вона велика й гарна, хоч сам її ніколи не бачив.

Спершу хлопець ставився до мене з недовірою, вороже.

Якось, ще на початку нашого знайомства, я сказав йому, що закінчив сім класів.

— Ага, значить, ти син більшовицького комісара? — вигукнув Гошт і відступив подалі від мене.

— Чому ти так думаєш?

— Тому, що у вас навчаються тільки діти комуністів і комісарів.

— У нас навчаються всі діти!

— Брешеш! Може, скажеш, що у вас і кіно є?

— Аякже, і театри є, і стадіони, і музеї, і санаторії... Все, що треба, є.

— Брешеш, брешеш! Нам у гімназії говорив вихователь, що у вас є тільки сніг і ведмеді і що ви ніколи не миєтесь.

— Навмисне набивають вам голови всякою нісенітницею, а ви роти пороззявляєте й слухаєте. Тьху, як бридко!..

Пересердившись, розповів Гоштові, як ми жили до війни і якого лиха зазнали від фашистських окупантів. Розказав про повішених і замордованих мирних людей, про знущання і голод у трудових

таборах, про масовий розстріл ні в чому не винних киян у Бабиному яру, звідки навіть через кілька днів після розстрілу долинали стогони й крики про допомогу.

Почуте від мене приголомшило Гошта. Він поблід, в очах появилися слези, маленькі пухкі губи тремтіли. Відвернувшись од сонця, щоб я не бачив виразу його обличчя, ледь видувив з себе:

— Не може цього бути... Брехня...

Гошт просто не міг повірити, що все те істинна правда. Однак у голосі його вже не було такої впевненості, як раніше. Зерно сумніву щодо достовірності гітлерівської пропаганди впало хлопцеві в душу, я це відчув.

Я боявся, що Гошт розкаже хазяїну про мене або ще гірше — доповість у поліцію, але він цього не зробив. Тому я і далі заводив з ним подібні розмови.

Розповідав йому правду про нашу країну, говорив про фашизм, про Гітлера, іноді незлобиво збиткуючись при цьому з самого Гошта, який мав прізвище, трохи схоже за фюрерове, — Гіпнер — і на початку нашого знайомства дуже хвалився тим.

Ось уже кілька днів ми з Гоштом ходимо на лан полоти буряки. У нього, як і в мене, немає особливої заповзятості «прилучатися до праці», хлопця більше цікавлять мої розповіді.

Того ранку, поблукавши трохи по лану, ми перенесли з сусідньої плантації на свою чотири купи бур'яну, притрусили їх зверху свіжовирваним. Це на той випадок, якщо навідається хазяїн.

Після того сіли відпочивати під гіллястим дубом край лісу, до якого прилягала чимала ділянка Пауля Рамтора. Сонце по-весняному пригрівало.

Я розповів Гошту спочатку про наш Артек на березі Чорного моря в Криму, де відпочивали діти з усього Радянського Союзу, де і я був під час шкільних літніх канікул. Потім розповів про Чапаєва, якого він, на мій подив, не знав. Але ще більше мене здивувало, коли довідався, що Гошт анічогісінько не чув про німецького Гавроша — Карла Брунера, фільм про якого я бачив незадовго перед війною.

— Як же це воно виходить, Гошт, що я знаю ваших героїв, а ти не знаєш? — дорікнув йому.

Він стенов плечима й попросив:

— Ну, то розкажи, розкажи про Карла.

Довелося пригадувати фільм і розповідати.

Ще я згадав про фільм «Болотяні солдати». Коли розповідав про концентраційний табір, у якому гітлерівці мордували німецьких комуністів, Гошт перебив мене:

— Я чув одного разу розмову між татом і дядьком Куртом. Це було до війни з Радянським Союзом. Так вони казали, що десь у центрі Німеччини є концтабір Бухенвальд, у якому ув'язнені комуністи, котрі проти Гітлера і проти народу. Це так дядя Курт сказав...

— Не вір тому, Гошт. Комуністи завжди боролися і борються

тільки за щастя для народу. А Гітлер і ті, що з ним, принесли саме нещастя, горе для всіх, і для німців також. Ану, скажи, Гошт, тобі потрібна радянська земля?

— Навіщо? — розгублено відповів Гошт.

— Ось бачиш. А Гітлерові і його прибічникам треба, тому й почали війну. Загарбник, фашист ваш Гітлер! — вигукнув я, вклавши в свої слова весь гнів і презирство.

Гошт мовчав. По його обличчю снували тіні роздумів. Хлопець, певно, прагнув щось з'ясувати, усвідомити, збагнути для себе.

— Може, поснідаємо? — запропонував я трохи згодом.

— Давай, — погодився Гошт.

Насвистуючи «Катюшу», вийняв із сумки загорнуті в газету бутерброди, термос із кавою, два кухлики.

— Ой!.. — скрикнув раптом і злякано притиснувся до мене Гошт.

— Чого ти?

Він боязко кивнув у бік лісу.

Я повернув голову, побачив поблизу зарослого, обдертого чоловіка і теж сторопів од несподіванки.

— Іди сюди, — поманив пальцем незнайомиць.

Ми й далі сиділи нерухомо.

— Іди, іди, не бійся.

«Це ж свій... Говорить по-нашому...» — саянув здогад.

Страх одразу мов рукою зняло. Схопився, підбіг до чоловіка.

Він мав страхітливий вигляд. Худий, чорний, неголений, нестрижений, замість одягу і взуття — якесь дрантя. Видно, втік з табору чи з в'язниці.

— Дайте що-небудь поїсти, — простягнув незнайомиць брудні з довгими худими пальцями руки.

У його очах було стільки благання, що я не міг дивитися в них. Одвернувся, крикнув Гошту, щоб той узяв сніданок і приніс до нас.

— Ні, ні, я не підйду, я не хочу, — мало не плакав хлопець.

— Іди, дурний, не бійся, — умовляв я його. — Нічого тобі не буде.

Недовірливо, якимось боком, Гошт наблизився, звіддалік простягнув мені бутерброди. Незнайомиць жадібно дивився на згорток.

— Візьміть, — віддав я чоловікові наш сніданок.

Він їв бутерброди, майже не жуючи, ковтав і не міг ковтнути відкушені шматки. Боячись хоча б крихту згубити, увесь час тримав на підборідді складену човником долоню.

Я сам не раз перебивався без їжі, чимало зустрічав голодних, але таку зголоднілу людину бачив уперше. Тоді ще не думалося й не гадалося, що незабаром і мені доведеться пережити такий голод, коли невимовний біль судомить м'язи на щелепах, а спазми в горлі не дають проковтнути жаданий, вимріяний шматочок хлібця.

— Як ви вгадали, що я свій? — запитав чоловіка, коли той з'їв бутерброди і випив два кухлики кави.

— Почув нашу «Катюшу». Хтось із вас насвистував її.

— То Гошт. Він німець із Берліна.

— Німець? — здивувався чоловік, і в очах його з'явилася тривога й настороженість.

— Не бійтесь, він гарний хлопець, не викаже,— заспокоїв я.— Правда, Гошт, ти нікому не розкажеш про цього чоловіка? — запитав по-німецьки.

— Не розкажу,— зиркнувши спідлоба на незнайомця, відповів Гошт.

— От бачите, він сам підтвердив.

— А ти звідки, синку?

— Із Києва. У бауера тут працюю. Зловили на ринку й привезли...

— Земляки, значить. Я — з Конотопа.

— Утекли?

— Утік. З табору військовополонених.

— Як же тепер?

— Додому пробиратимусь, до своїх.

— Ви, дядю, сховайтеся, а ввечері я вам іще принесу поїсти.

— Спасибі, синку, спасибі... От коли б якусь одежину роздобути... І на ноги треба... Бо це...

— Щось дістану.

— Та простеж за цим німецьким хлопчиком, щоб він не пробалакався.

— Добре, добре...

Ми пішли полоти буряки. З люттю виривав я бур'ян та ще й Гошта підганяв. Він здивовано дивився на мене, я ж старався, щоб задобрити хазяїна. Приїде й побачить, скільки випололи, буде задоволений, а це може знадобитися потім. Коли пропололи чималу ділянку, подалися в село.

Найперше хотілося зустрітись з Антеком і про все порадитися з ним. Він старший, розсудить, як краще вчинити, допоможе. Бауера і Антека не було вдома. Вони ще не повернулися з Будштета, куди поїхали бричкою за покупками.

Я домовився з Гоштом, щоб усі харчі, які він дістане, сховав у «голуб'ятні», де жили ми з Антеком.

Врешті у двір в'їхала бричка. У Пауля Рамтора був чудовий настрій, свідченням цього було те, що він часто підшморгував, ніби боявся розлучитися з капкою, яка от-от готова була зірватися й упасти на землю з його тонкого носа.

Антек підморгнув мені, кивнувши на хазяїна, мовляв, Півень (так ми називали його поміж себе) п'янений.

Розпрягли коней, перенесли в комору покупки.

На поріг вийшла фрау Марта:

— Вечеряти!

І, ледве розвернувшись у дверях, потюпала на кухню.

— Антеку, хочу щось сказати.

— Кажі.

Я попросив, щоб він під час вечері приховав якомога більше харчів.

— Єсть! — всесело, по-військовому відповів Антек, навіть не спитавши, для чого вони мені.

Тільки після вечері я розповів йому про все.

— Почекай мене,— сказав Антек і швидко подерся дерев'яною драбинкою у «голуб'ятню».

Через кілька хвилин він простягнув мені чималий згорток.

— Тут цивільний одяг. А це,— витяг з кишені коробочку,— самобрийка. Віднесеш йому. І нехай швидше тікає звідси. На польській землі йому буде легше.

І ще Антек сказав, щоб я сам пішов у ліс, а то чоловік може запідозрити щось недобре і не з'явиться.

Коли я дістався лісу, вже зовсім стемніло.

Постояв — нікого й нічого. Погукав раз і вдруге — тиша. Невже не повірив і втік? Стало гірко. Якщо вже ми не будемо вірити один одному, то кому ж тоді вірити?..

— Повстаньте, гнані і голодні, робітники усіх країн...— з розпачу заспівав я.

— Замовчи! -- раптом майже поруч почув його сердитий голос. І далі тихо, лагідно: — І додумався ж до такого...

— А чого ж ви мовчали?

— Щоб упевнитись, що ти сам...

— Значить, не повірили?

— Повірив, але, знаєш, тепер такий час. Треба бути обережним. Ну що, роздобув мені хоч який-небудь одяг?

— Авжеж. Ось,— простягнув йому згорток.— А це харчі. І самобрийка. Поляк дав. Він зі мною у бауера наймитує.

— Дякую. Дуже дякую! І тобі, і йому, і отому німчикові, що не виказав.

— Антек казав, щоб ви швидше пробиралися на польську землю. Там буде легше. Поляки допоможуть.

— Знаю, голубе. То вже, вважай, серед своїх..

— Візьміть і мене з собою,— сам не збагнув, як воно вирвалося в мене.

— Гм...— гмикнув той від несподіванки і, замість відповіді, запропонував: — Давай сядемо на хвилинку, поговоримо.

Ми присіли на широкий твердий пень.

— Як тебе звати? — запитав утікач.

— Женя.

— А мене дядько Михайло... Так от слухай, Женю,— заговорив він голосом, схожим на учителів.— Розумієш, я вже не перший раз утікаю, і досі мені не щастило. Ловили. Важко самому вирватися, а з тобою ще важче буде. Напевно зловлять обох. Не можу я так ризикувати. Ти вже почекай, може, згодом безпечніше стане, тоді й рушиш, сам або з кимось у парі.

І тут я згадав про Раю. Мене одразу ніби жаром обсипало. Як міг забути про неї, про нашу домовленість утікати додому разом? Оце тобі Остап і Соломія!.. Самолюб нещасний, брехун! — картав себе найдошкульнішими словами.

— То як, згоден зі мною? — спитав дядько Михайло.

— Згоден,— поспішив відповісти йому.— Згоден...

— От і добре, що зрозумів, що не ображатимешся. Ще раз дякую тобі, синку, і твоїм друзям за виручку. Треба поспішати — ніч коротка.

Він міцно притиснув мене до своїх кістлявих грудей, поцілував у голову.

— Прощай, Женю. Я вірю, і ти повинен вірити, що ми неодмінно переможемо. Ось тоді, після перемоги, колись і зустрінемося.

Невдовзі його поглинула темрява нічного лісу. З'явився і зник, ніби привид. А я ще довго стояв і думав: отак і ми з Раєю вночі лісом доберемося до Польщі, а там буде легше...

Що в Польщі нам буде легше пробиратися додому, в цьому переконав мене Антек, з яким часто говорив про втечу. Поляки, казав він, страшенно ненавидять швабів (так Антек і Мариша зневажливо називали німців) і тому допомагають усім, хто проти фашистів.

РОЗПОВІДЬ СЬОМА

Минуло півроку, відколи я наймитую в Пауля Рамтора, проте мої знання в сільському господарстві залишилися на колишньому нікчемному рівні. Ото тільки й умів, що вирвати на лану бур'ян, почистити корівник, стайню, щось принести, віднести. Головною причиною, звичайно, було те, що я не хотів працювати у неволі, на фашистів.

Бауер гнівався, нахвалявся відправити мене назад, на біржу. Я пропускав те повз вуха. Нехай нахваляється, думав, скоро сам його кину. В той час у нас із Раєю вже було майже все необхідне для втечі. Отже, залишалось тільки домовитися, коли саме втікати. Це мали зробити наступної неділі.

Однак склалося не так, як гадалося...

Тієї неділі з самого ранку до пізнього вечора ми втрюх, Рамтор, Антек і я, возили з поля в стодолу снопи. Уже зайшло сонце, можна було б і на відпочинок, так ні, жадібний бауер захотів зробити ще одну ходку.

— Ну, зажди, глитаюко, я тобі влаштую! — сердито процідив крізь зуби Антек.

Я з Рамтором подавав снопи на воза, Антек укладав їх. Коли віз вивершився і ми затягли снопи рублем, бауер відійшов набік за своєю потребою... Робив це Рамтор досить часто і тільки на своїй ниві, «щоб добро даром не пропадало».

— Ось побачиш, Женю, Півень не доведе цього воза додому. Неодмінно перекинеться,— весело прошепотів мені Антек.

Рамтор дав нам останні розпорядження: знести до купи снопи, які лежали на ниві рівними рядами, й доганяти його.

— Так точно! Буде зроблено! — по-військовому відповів Антек.

У віз були запряжені дві кобили — Бубі і Руфі. Кумедні вони, ці кобили, ну, зовсім різні, не лише зовні, а і за вдачею. Ворона

красуня Бубі гаряча, нестримна, їй завжди не стоялося на місці, весь час поривалася вперед. Булана, важкувата Руфі, навпаки, любила постояти, подрімати. Як тільки Бубі рвонеться, Руфі відразу прокидається їй, злякано піднявши голову, робить крок назад, стримує її. Мені подобалися вони обидві: Бубі, тому що красива й гаряча, Руфі, що покладиста й добра. Весною, коли ми з Антеком орали ниву, я водив кобил по борозні і в мене часто мерзли руки. Виручала Руфі. По черзі міняючи руки, грів їх у теплих губах кобили, а вона, наче розуміючи, ніжно притримувала руку. За це Руфі одержувала від мене що-небудь з мого польового сніданку. Та коли я гладив, пестив Руфі, то Бубі невдоволено й ревниво косила на мене своє велике, мов яблуко, чорне блискуче око, і нервова дрож пробігала по її оксамитовій шкурі. А ще вона намагалася тоді ущипнути зубами мене за плече.

Рамтор видерся на віз, смикнув тихо за ремінні віжки й величезна хура попливла у сутінках до села.

Ми присіли на снопи. Антек тихо засміявся, певно, уявив, як перевернеться та хура.

— А ти впевнений, що віз таки перевернеться? — з тривогою запитав я його.

— Безсумнівно. Я так склав снопи, що перевернеться. А чого ти хвилюєшся? Нехай Півень позлється, та й зерно трохи осиплеться.

— Розумієш, я всунув в один з снопів камінь, і він може випасти...

Антек знову засміявся, похвалив мене:

— Молодець! У Півня немає своєї молотарки, наймає у Кауфмана, а то ще гірший пес — він головний нацист у Еслебені, от і добре буде — потрощить твій камінь усю його машинерію...

Ми швиденько поскидали снопи в купу. При бауерові носили обережно їх, щоб зерно не осипалося, тепер жбурляли з усієї сили з далекої відстані. Хай осипається...

Натомлені за день, мовчки пленталися дорогою до села. Кожен думав про своє. Ніч тепла, місяць світив нам просто в обличчя. Він такий же, як і в нас удома... Згадав про маму. Защеміло серце: як там вона?..

Гіркі думки перервав кінський тупіт і торохкотіння брички, яка стрімко наближалася до нас. У місячному світлі блиснула каска поліцейського.

Бричка рвучко зупинилася. З лайкою і кулаками на нас накинута поліцейський і якийсь офіцер, від якого сильно тхнуло спиртним. Нас повштохували в бричку. Ми помчали мимо перекинутого воза і випряжених коней. Рамтор щось кричав нам навздогін, розмахував руками, бігав коло розкиданих снопів.

— Що могло трапитись? — запитав я Антека.

— Не розмовляти! — загорлав поліцейський.

Нас привезли в будинок сільського управління, там же була й поліція. Першого допитували мене. На всі запитання я знизував плечима й відповідав:

— Nicht verstehen ³⁰.

З іншої кімнати привели поляка-наймита, який знав німецьку й українську мови. Він перекладав запитання офіцера й поліцейського і мої відповіді. Допит зводився до того, де я був після обіду й що в цей час робив. Я пояснив, що від самого ранку й до ночі був у полі зі своїм господарем та Антеком.

— Ти брешеш, каже пан офіцер, бо вас самих зустріли на до-розі,— переклав мені поляк.

Довелося пояснювати докладніше.

У цей час до кімнати влетів розлютований Рамтор. Він перекричав усіх своїм верескливим півнячим голосом. З їхньої галасливої су-перечки я врешті зрозумів, чому нас затримали. Виявляється, в офі-цера украли пістолет. Рамтор посвідчив, що ми цілий день були з ним і нікуди не відлучалися. Мене виштовхали за двері. А неза-баром і Антека відпустили.

Дорогою він розповів мені, як усе трапилось.

В Еслебені жив багатій-граф. Він мав військове звання майора, але був удома, а не на фронті. Виручало його, мабуть, багатство. До графа-майора часто приїжджали знайомі офіцери й влаштовували п'янки, розважалися. Якщо на східній околиці села лунали постріли, то всі знали — у графа гості. Коли він появлявся на вулиці, одно-сельці кланялися йому, однак не тому, що поважали, а через те, що боялися. Поляки, які батрачили у графа, розповідали, який він жорстокий і мстивий. Граф-майор був схожий на Герінга, такий же здоровенний, товстелезний, з потрійним підборіддям, про це він знав і дуже тим пишався.

Цієї неділі граф і його гості також пиячили півдня в лісі. А ввечері, коли захотіли постріляти, виявилось, що в одного з офіцерів пропав пістолет з кобури, яка лежала разом з поясом на пеньку. Ось тому вони й зчинили таку катавасію, почали хапати й допитувати батраків. Багатох, як оце й нас, уже відпустили, а декого ще тримали.

— Нічого, відпустять і тих,— сказав Антек.— Хлопці не такі дурні, щоб розколотися. Головне, тепер у нас є зброя. Скоро й ми виру-шимо додому...

Тоді я зрозумів, чиїх рук та справа і що наймити-поляки також готуються втікати.

Пауль Рамтор, звичайно, знав, що ми з Антеком не причетні до викрадення пістолета, тому найбільше турбувався за перекинутого воза. Обвинувачував у тому неспокійну Бубі й нахвалявся добряче провчити її за це.

Поки знову склали на воза снопи, поки завезли й скидали їх у стодолі, перевалило за північ. До Раї йти вже було пізно.

Я так розсердився на бауера за його самочинство, за знуцання над нами, що наступного дня спав довше, ніж завше. Чистити корівник почав, як уже зійшло сонце.

Гошт, коли довідався вранці, як над нами позбиткувався госпо-

³⁰ Не розумію.

дар, вирішив продемонструвати і свою незгоду з ним, пішов у корівник разом зі мною. До речі, останнім часом він усе частіше заступався за нас, а найбільше за мене. Пауль Рамтор дивувався і не раз уже висловлював хлопцеві своє невдоволення.

Настрій був препоганющий. Це ж Рая нічого не знає. Обіцяв їй прийти, мали остаточно домовитися, коли втікати, і ось на тобі. Вона ждала, хвилювалася, ще може подумати, що я легкодух, злякався...

Сердито гримав на корів, лаяв по-німецьки бауера, аби й Гошт міг зрозуміти.

Гошт спиняв мене, попереджав, що я можу накликати на себе лихо, та я не зважав на його застереження. І даремно. Серед ворогів треба бути обачнішим.

Пауль Рамтор підслухав мою лайку і заявив у поліцію. Йому випала чудова нагода позбутися небажаного остарбайтера.

Того ж дня мене забрали і, добряче відлупцювавши, знову повели на біржу.

З біржі я разом із новоприбулими бранцями потрапив на військовий завод «Густлов-верке» у Веймарі. Табір був великий, на тисячу чоловік, майже біля заводу. Мені видали нашивку «OST»³¹ і заборонили, як і кожному підневільному робітникові, виходити за огорожу.

Працював у цеху, де складали гармати. Змашував їх технічним вазеліном. Працювали під палицею. Гримання та штурхання сипалися звідусіль, і все-таки гармати надто поволі рухалися конвейером.

Там я заприятелював з Василем Никоновим, електрозварником. Він був військовополонений, гітлерівці змусили його працювати на військовому заводі. Коли вели колону полонених, я здалека впізнавав його кремезну постать. Став навідуватися до Василя у зварювальний цех. Спробував сам зварювати метал,— на диво, виходило.

Якось Никонов показав мені свою продукцію. Пересвідчившись, що поблизу нікого немає, він підняв тільки-но зварену опорну плиту для міномета і кинув її на залізну рейку. У плиті на зварювальному шві з'явилася тріщина.

— Ось як треба працювати,— мовив Василь, посміхнувшись.

Так, це було «майстерне» зварювання!

Я оглянув шви. На вигляд вони були звичайні, а придивившись — всередині пористі. Зварювальник досягав цього надмірним перепалюванням електрода.

У таборі єдиним джерелом відомостей про війну були німецькі газети, які нам майже регулярно роздавали наглядачі. Мало хто із в'язнів цікавився ними, я ж переглядав щодня. Іноді по тону написаного вгадувалася правда про події на фронтах.

У бараці до мого читання ставилися по-різному: одні сумнівалися, що я взагалі щось розумію, інші не приходили своєї антипатії. Та більшість просила розповісти, що пишуть про нашу Батьківщину. Я розказував. Слухали навіть ті, які ставилися до мене вороже. Особливо, коли на серці було надто важко, люди вимагали, щоб

³¹ Схід. Такі нашивки носили у фашистських таборах поневолені радянські люди.

я читав їм газети. Під такий настрій я дуже необережно коментував події, і частенько це читання оберталось на запальні дискусії.

Весь час думав про Раю. Як вона там? Чи довідалася, що зі мною сталося? Ой, мабуть, ні! Звідки могла довідатися? Гризло сумління, і я не витерпів. Одного недільного ранку зірвав нашивку «OST», переліз тихцем через огорожу (нас охороняли не так ретельно, як військовополонених) і подався на вокзал.

Від станції Будштедт до села Тойтлебен біг не спиняючись. Радів, що невдовзі побачусь із Раєю, розвію її сумніви, пораджусь, як нам бути далі. Можливо, більше й не повернуся на завод. Авжеж не повернусь, чого мені туди повертатись?! Не хочу працювати на ворогів! Візьмемо харчі, які вона приховала на дорогу, проберемося вночі на обійстя Пауля Рамтора в Еслебені, я візьму у своєму тайничку речовий мішок, компас, карту і — на схід...

На околиці села зустрів знайому дівчину — чернігівку Віру, котра віднедавна також наймитувала в Тойтлебені в Медерового сусіда. Віра, вгледівши мене, боязко озирнулася, підбігла, зашепотіла:

— Не йди, не йди в село!.. Раю забрали...

У мене щось обірвалося всередині.

— Хто забрав? — ледве видушив із себе.

— Поліція.

— Давно?

— Та вже з місяць буде.

— За що ж її?

— Не знаю. Ніхто нічого не знає. Приїхали і забрали. Кажуть, і про тебе випитували щось у бауера. Краще не йди туди...

Діватися було нікуди. Повертався на завод приголомшений, пригнічений. Це через мене, тільки через мене забрали Раю. Напевне, Пауль Рамтор сказав у поліції, що вона моя сестра. А якщо так, то і її спровадили кудись у надійніше місце...

Ну, заждіть, гади, я вам відплачу за це, ох і відплачу! Запам'ятаєтє!..

У кінці місяця після робочої зміни нас, чоловік сорок підневільних робітників заводу, затримали в цеху. Зібралось начальство, а серед них був якийсь тип із свастикою на рукаві.

— Що трапилося? Чого затримали?.. — перепитували ми один одного.

— Ruhe!³² — гримнув майстер.

Він тримав наші картки з прохідної. Такі картки мали всі робітники заводу. Йдучи на зміну, брали їх там у ящику, вставляли у вузеньку щілину спеціального апарата й натискували на ручку. Апарат фіксував час приходу на роботу. Після зміни, як ішли з заводу, робили те саме. Навіть коли треба до туалету, якого не було в нашому цеху, і тоді вахтер на прохідній не пропускав, якщо двічі не проштемпелюєш картку. Таким чином по картці можна точно встановити час перебування на заводі кожного робітника.

— Си-до-рен-ко! — по складах прочитав з верхньої картки майстер.

³² Тихо!

Наперед вийшов низького зросту худий хлопчина. Просторий піджак не міг приховати його кістляві, гострі плечі. Довгообразе обличчя бліде, із землястим відтінком. Оразу видно, що нездужає.

— Du bist ein grosser Faul pelz!..³³— закричав на нього майстер і почав далі читати з картки, а старий німець-наглядач, калічачи мову, перекладати, скільки часу прогаяв Сидоренко протягом місяця: — Ти перший день не був на робота шістдесят вісім хвилина. Ти сім разів виходив з майстерня. Другий день ти виходив дев'ять і гуляв вісімдесят один хвилина... За місяць, що вже нема, ти сто дев'яносто три виходив і не роботайт тридцять один година! Ти великий ледацюга, Сидоренко!.. Ти тепер маєш відроботайт, що прогуляв! Будеш роботайт дві зміни! Зрозумів?..

— Я хворий! Кранк! Кранк!..— показав хлопець на свій запалий живіт.

— Симуляція! Будеш роботайт! — переклав наглядач суворий вирок.

Викликали ще кількох чоловік, у тому числі й мене. Все повторилося, тільки цифри наводилися інші. Апарат зафіксував наші прогули з німецькою точністю.

Врешті заговорив той, що з фашистським знаком на рукаві:

— Ви працюєте на військовому заводі, і дисципліна тут військова. Всяке ухиляння від роботи, симуляція вважається саботажем. А за це — концтабір. Бухенвальд ось поруч,— махнув убік рукою.— Їхати далеко не треба... Там вас навчать, як працювати, свині смердючі!..

Ішов у табір і думав сумовито:

«Мабуть, і справді страшний отою Бухенвальд, якщо ним лякають... Треба рідше виходити з цеху, аби не накликати на себе лиха. Можна віднайти якийсь інший спосіб, щоб шкодити фашистам...»

Якось блукав по заводу. Заходив у цехи, де не було великої охорони. Не поминув і очищувального цеху. Та тільки ступив туди, в ніс ударив такий різкий запах, що хотів уже повернути назад, але мене зацікавили величезні ванни з соляною кислотою, де очищували від іржі сталеві листи. Підійшов ближче.

Над ваннами клубочилася білясто-голуба пара, важко було дихати. Ледь вирізнялися в ній обличчя робітників. Тут працювали ті, хто увечері на задрість іншим одержували додаткову порцію хліба й маргарину, хоч од випарів соляної кислоти не могли врятувати ні хліб, ні маргарин... Побачив хлопця з нашого барака — киянина Віктора Рубана. Він саме чіпляв гачками електричного талця сталевий лист, щоб занурити у ванну. Ванн у цеху було чотири і, щоб цілком очистити лист від іржі, його треба було потримати по черзі в кожній з них. З останньої виймали, коли він ставав світло-сірим. Тоді опускали на ролики, просушували гарячим дуттям і відправляли до штампувального цеху.

Одяг у Віктора весь у великих і малих дірках.

— Це від кислоти,— помітивши мій погляд, пояснив він.— Ба-чиш, як ого вирує! Але я її приборкую. Кидаю туди різні сталеві

³³ Ти великий ледацюга!..

відходи, кислота їх з'їдає, і ванна утихомирюється. Правда, так довше доводиться тримати в розчині листи, та нехай, мені нікуди поспішати. Німці сюди рідко навідуються, вони далі тримаються від ванн...

«А що, коли цим розчином змазати усередині ствол гармати, або замок?..» — майнула раптом думка.

А голова гарячково працювала далі:

«Поки вона дійде до фронту, кислота роз'їсть метал і гармата вийде з ладу... Оце так придумав! Молодець! — похвалив сам себе. — І чого раніше про таке не здогадався? Тільки як пронести розчин до нас у цех? Як змазувати, щоб не помітили?.. Жаль, що нема з ким порадитися...»

— Майстер лається, що часто треба міняти розчин у ваннах... — мовби здалеку долинули до мене Вікторові слова.

— Слухай, Вікторе, можна набрати пляшку цього розчину? — запитав його.

— Чого ж не можна? Приходь бери. Тільки з ним треба бути обережним, кислота роз'їдає не лише залізо, а й шкіру.

Я не остерігався Віктора — не донесе, якщо й здогадається, навіщо мені потрібний той розчин. Хоч Рубан був і старший за мене, та ми часто з ним по-приятельськи розмовляли. Згадували Київ, своїх рідних, друзів, ляляли фашистів, од яких зазнали стільки лиха.

...Настрій у мене вже десятий день просто чудовий. Нарешті знайшов собі роботу справжню, до вподоби... Послухався-таки отого із свастикою на рукаві, від праці не ухилився, в туалет без потреби не ходив. Гармати, що поступали на конвейєрі, змащував старанно і вчасно. Навіть майстер, який уже скупий на похвалу, а мене похвалив, та ще й сигаретою почастував, хоч я і не курих. Правда, він і зауважив мені, що надміру витрачаю гарматне сало.

— Треба добре змазувати, але не таким товстим шаром.

Я закивав йому головою: зрозумів, мовляв, зрозумів, постараюся тепер економити.

А ось робітникам із цеху не подобалося моє завзяття до праці. Помітивши в мені перемену, вони зло насміхалися:

— Що це, Женю, в тебе живіт уже перестав боліти? Чи, може, хочеш вислужитися?

— Угадали, — відповів їм. — З животом у мене тепер справді гаразд. А щодо вислужування, то яке тут може бути вислужування?.. Просто боюся потрапити в отой страшний Бухенвальд, про який нам говорили. Тому й стараюся.

— Ну, старайся, старайся... — спльовували сердито, а я тихцем тішився собі й думав: знали б вони, як «стараюся»!

Коли взяв у Віктора Рубана розчин соляної кислоти, то спочатку для проби змазав ним одну гармату. Нічого, зійшло. Лише на пальцях з'явилосся кілька невеликих опіків. Украв у електриків гумові рукавиці, й діло пішло як по маслу. Тільки була можливість, змочував шерстяну ганчірку в розчині й засовував її глибоко в гарматний ствол. Потім уже мастив салом. Готова продукція довго

не затримувалася на заводі, її одразу відправляли на фронт. Я радів: попутного вітру, панове фріци!..

Моїм напарником на другій зміні був Альоша з-під Сум, веселий чорнявий хлопець, якому я в усьому звирявся. Розповів йому про свій «новий метод» змащування гармат. Він гаряче схвалив цей «метод» і став моїм незмінним помічником.

Півтора чи два місяці ми застосовували цей «метод», аж поки не втерпів, розказав про все Миколі Тиртишнику.

З Миколою Тиртишником познайомився нещодавно. Одного разу, коли я на свій лад коментував німецьку газету, мене відкликав міцної статури, з виразними рисами обличчя русьвочубий чоловік і сказав суворо:

— Слухай, хлопче, за таке прочитання новин ти швидко можеш потрапити в дуже неприємне місце.

— А чого? Німці ж дозволяють.

— Не клей із себе дурня. Сам усе розумієш. Знайдеться якийсь, донесе — і буде тобі «дозвіл». Треба обережніше. І головне для нас не балачка, а дія...

Так я познайомився з майором Червоної Армії Миколою Тиртишником. До фашистів він потрапив поранений, і його теж відправили в Німеччину. Згодом Микола Тиртишник утік із табору, пристав до новоприбулих бранців і таким чином опинився на «Густлов-верке».

І ось тепер, коли я розповів йому про те, як ми з Альошею псуємо гармати, він глянув на мене з острахом і мовив:

— Вам треба негайно тікати звідси.

— Тікати?! — здивувався я. — Чого тікати?

— Кожного дня може прийти скарга з фронту, що завод надсилає попсовані гармати. Адміністрація проведе слідство, і кари вам тоді не уникнути... Ех, молоді, зелені! Псувати треба вмючи...

Коли стемніло, Тиртишник дав нам згорток із продуктами, гроші. Ми попрощалися, перелізли через огорожу й опинилися на волі.

Нам було однаково, куди податися, аби тільки на схід і далі від «Густлов-верке». Домовились, що ні за яких обставин не признаємося, з якого ми табору. Ми — новоприбулі, відстали од поїзда і ідемо в Хале.

Пробралися на вокзал, залізли на товарняк. В дорозі ешелон подовгу простоював на станціях. Страшенно змерзли. Врешті на світанку дісталися Лейпцига.

Цілий день відігравалися в порожньому дачному будиночку поблизу приміської станції. Коли настала темрява, прокралися до залізниці. Саме проходив поїзд. Сtribнули на платформу, вляглися під бортом і заснули. Прокинувся я від сильного штурхана в спину. Розплющив очі і побачив озброєних фольксштурмівців та залізничника.

Нас повели до поліції, почали допитувати. Ми, як і домовилися, сказали, що, мовляв, тільки-но прибули до Німеччини, відстали од поїзда і ідемо до Хале. Та, видно, нам не повірили, відправили до поліцейпрезидії.

Двір обнесено високим цегляним муром. Вікна чотириповерхового будинку геть усі в ґратах. У самому приміщенні теж ґратчасті двері, сходи, галереї.

Спершу повели кудись Альошу. Мене поставили обличчям до стіни. Згодом забрали й мене, вштовхнули в камеру. Я впав на койку, заціпенів.

Схожий на бегемота тюремник вдерся в камеру і стусаном у бік поставив мене на ноги.

— Ледача свиня!

Він підняв койку, примкнув її до стіни, вийшов із камери. Я присів у кутку.

Та ось знову відчинилися двері. Розлючений «бегемот» кинувся до мене, бив ногами і кричав:

— Стій! Стій! Стій!..

Я зрозумів, що можу лише стояти.

Години через три вже інший наглядач повів мене до слідчого.

За столом сидів рудоволосий здоровань. Відповідаючи на його запитання, я провадив своєї — відстав, мовляв, од поїзда. Слідчий начебто вірив мені, весь час кивав головою і жодного разу не підвищив голосу.

Згодом зайшли три тюремники й заходилися тусати мене ногами, наче м'яч. Я вдарився головою об стіл і втратив свідомість.

Опритомнів уже в камері на підлозі. Койка була одімкнута, але вилізти на неї я не міг.

Вранці все повторилося спочатку.

Один день мене не чіпали. Я весь час лежав. Тіло нестерпно пекло і боліло.

Та ось знову з'явився «бегемот».

— Ти ще живий? Ходімо!

Я поплентався за ним.

У дворі стояла машина, а біля неї два тюремники. Побачивши, що я сам не виберуся у кузов, вони вкинули мене туди.

Привезли на станцію. Далі їхали поїздом, потім знову автомобілем, і я впізнав уже знайомий мені Веймар.

«Невже довідалися, звідки я втік? Може, не витримав Альоша?..» — бився я у здогадах.

Охайний дворик. Ліворуч од воріт — гараж, праворуч — приземкувата будівля. Мене завели до малесенької камери — два метри завдовжки і сантиметрів сімдесят завширшки. Вгорі під самою стелею довгасте загразоване віконечко.

Просидів тут більше місяця. І новий — худий, із великим борлаком — слідчий-гестапівець (мови його я взагалі не міг зрозуміти, бо він весь час рикав) не вдарив мене жодного разу. Це досить кваліфіковано робив перекладач.

Допит, що його розпочинав слідчий у своєму кабінеті, продовжувався у гаражі. Там були допоміжні засоби: тапчан, дерев'яний молоток та блок, щоб підвішувати в'язня. Крім того, перекладач іще «навчав танцю». Він змушував робити «шпагат». Цей садист завжди мордував із жартами і посмішкою. Ставив мене під стінку

й наказував розставляти якнайширше ноги. Коли ноги далі вже не розсувалися, підбивав їх носками, водночас притискаючи однією рукою мої груди до стіни, а другою давив на плечі. Від цього нестерпно боліло в паху, паморочилось у голові й нарешті — рятівна втрата свідомості. Наступного дня все повторювалося спочатку — кабінет слідчого, тапчан у гаражі, дерев'яний молоток, підтягування на блоці, «танець»...

І ось мене вкинули до автомашини. За звуком мотора я визначив, що машина досить довго їде кудись угору. Отже, їдемо до Бухенвальду. Таки накаркали...

РОЗПОВІДЬ ВОСЬМА

Найперше, що я побачив, вилазячи з будки автомобіля, це ходячі мощі, запряжені у візок із камінням. Вони рухалися під ритмічну команду:

— Eins, zwei, drei, vier! Eins, zwei, drei, vier!..³⁴

Мене повели до політичного відділення, куди саме пригнали нову групу в'язнів. Це ще не був табір. До табору я потрапив після того, як мене зареєстрували й сфотографували.

На величезній залізній табірній брамі добротного виконання напис: «Jedem das Seine» — кожному своє. Страшний зміст цих слів тоді для мене ще не був зрозумілий.

Уся новоприбула група в'язнів мала пройти санобробку. Спершу стригли наголо, потім дезинфікували. Треба було зануритися з головою у величезний казан із смердючою рідиною, звідки людина вискакувала мов ошпарена. Найменша подряпина, садно, прищ страшенно щеміли — ніби вогнем палило. Особливо мені, побитому, посмугованому, німці, далася ця купіль.

Я не міг залізти в казан. Тоді один із наглядачів-санінструкторів із криком і лайкою підійшов, ухопив мене за руку й ногу і вкинув у рідину.

Я бовтався в казані, а наглядачі реготали, підганяли:

— Чого затримуєш? Вилазь!

Врешті в'язні допомогли мені вибратися. Тіло горіло, ніби охоплене полум'ям. Я впав і рачки поповз до води...

Після санобробки всіх вишикували, видали смугастий одяг із нашивками і номерами. Мені дали червоні трикутні нашивки з літерою «Р», що означало: політичний в'язень, Радянський Союз. Номер — 1529.

Згідно з інструкцією, всю групу поселили до карантинного блоку.

З обідом мені поталанило. Штубендист³⁵, німець з червоними трикутниками на смугастому табірному одязі (політичний в'язень), линув цілий черпак добавки. Це нічого, що крупник був рідкий і їли його без хліба. В гестапо і цього не давали. Вісім — десять ложок прозорої юшки — і все.

³⁴ Раз, два, три, чотири! Раз два, три, чотири!

³⁵ Днювальний. (Перекручене нім. schtubendinst.)

Як скінчився обід, штубендист звелів мені помити бачки, і я ще позаглядав у них — їсти все одно хотілося.

По тому вийшов з барака, щоб оглянути табір...

Пізніше, коли пощастило вирватися з-за колючого дроту, я поповнив свої знання про це справжнє пекло. Табір містився на північному схилі гори Етерсберг поблизу Веймара. Колись, кажуть, на цих схилах ріс буковий ліс — бухенвальд по-німецьки. Коли фашисти захопили в Німеччині владу, вони вирішили побудувати тут концтабір для противників свого режиму. Найперше пригнали сюди велику групу комуністів і примусили їх розчистити північний схил гори й побудувати кілька бараків, а також віллу для коменданта табору штандартенфюрера СС Карла Коха. Відтоді концтабір з кожним роком все збільшувався. До початку другої світової війни за його колючим дротом боролися, страждали й гинули кращі сини німецького народу, а тепер разом із ними — антифашисти майже всіх країн Європи.

Коли я потрапив у Бухенвальд, там були десятки тисяч ув'язнених. Щодоби в таборі гинули сотні людей. Їх тіла спалювали в крематорії — приземкуватій споруді з високим, чотирикутним димарем, неподалеку від воріт і великого табірної майдану, — або ж закопували на південному схилі гори.

Ув'язнені розселені в шістдесяті чотирьох бараках, чи, як їх тут називали, блоках. Над залізною брамою з отим таємничим написом височіла двоповерхова дерев'яна будівля з верандами, на яких установлені спарені кулемети й вісім прожекторів. До брами праворуч і ліворуч тулилися довгі низькі будинки — есесівська канцелярія і в'язниця. Далі в обидва боки відходила висока й широка табірна загорожа з колючого дроту, по якому проходив струм високої напруги. Уздовж загорожі стояли двадцять дві триповерхові залізобетонні вежі, на яких постійно вартували кулеметники-есесівці. Проте й ця охорона здавалася гітлерівцям не зовсім надійною — зовні, за дротяною огорожею, нібито пролягала ще й лінія окопів та бліндажів.

Ні, звідси вже не втечеш, ой не втечеш. Правду казали ще там, на заводі: вхід до Бухенвальду через ворота, а вихід — через димар...

Мою увагу привернули двоє в'язнів, що вклякли обличчям до стіни есесівської канцелярії. Чого це вони так стоять?

Невдовзі через ворота в табір зайшли три есесівці. В'язні повернулись до них. Усе відбулося вмить: обидві смугасті постаті ударами гумових палиць були повалені. Вони звивалися, корчилися, повзали по-пластунськи, на ліктях і колінах по присипаному дрібною щетінкою майдану — апелььлацу. А коли хтось із них зупинявся, того нещадно лупцювали. Так вони проповзли ще метрів із сімдесят, а потім уже ніякі удари не могли зрушити їх з місця...

Вечоріло. Колони в'язнів вливалися в табір і розтікалися в різні боки до своїх блоків. Трупі тих, котрі померли під час праці, складали біля воріт. З кожною колоною збільшувалась гора мертвих тіл.

Так ось що значить отой напис — «Кожному своє» — на воротах

табору! Фашисти прагнули встановити такий порядок: їм — панування над світом, а всім чесним людям — рабство, каторга, смерть за колючим дротом...

Повернувся до барака, присів у кутку і задумався.

Минуло кілька днів. Я трохи оклигав. Штубендист щоразу під час обіду додавав мені цілий черпак крупнику, а я за те мив йому бачки.

І раптом — команда збиратись.

Усіх вишикували, наказали роздягатися догола. До шеренг підійшла група есесівців, а з ними якісь люди у білих медичних халатах. Для них поставили стіл. Один із «медиків» сказав офіцеру-есесівцю:

— Досить кволий матеріал.

— Нічого,— відповів йому есесівець.— Відберемо, скільки нам треба.

Ми по черзі підходили до столу. «Медики» через перекладача детально розпитували, які хвороби переніс в'язень у дитинстві, чи не болить щось зараз. Голоси їхні звучали навдивовижу доброзичливо, на обличчях привітність, пошана. Коли в'язень виявлявся здоровий, вони були задоволені й раді, мовби той доводився їм родичем або приятелем.

Із кількох сотень одібрали двадцять чоловік, переважно молодих хлопців; правда, усі були виснажені, а тому здавалися старшими за віком. Серед двадцяти я був наймолодший. Нас знову вишикували по двоє, і дерев'яні колодки-довбанки заgrimіли по твердому покриттю двору.

У супроводі есесівців підійшли до обнесеного колючим дротом блока № 46. Це була двоповерхова цегляна будівля, поділена на чотири відсіки — А, Б, С, Д,— які тут називалися флігелями. Шибки у вікнах зафарбовані білим, як у лікарні. На дзвінок вибіг в'язень, відімкнув двері. Нас поставили обличчям до стіни, з двадцяти-тридцятихвилинною перервою по одному заводили в будинок.

Ноги терпли, і я почав крутитися. Випадково поглянув на вікно блока, що стояв поряд із двоповерховою будівлею. Звідти в'язень подавав якісь незрозумілі знаки. Він схрещував руки, заплющував очі, клав голову на долоню. Я нічого не зрозумів. А ще не був упевнений, що ті знаки адресувалися мені.

Підійшла моя черга. Десь із глибини коридора пролунала команда:

— Хто там далі? Ведіть!

Спершу завели у ванну з душем. Наказали добре помитися. Видали піжаму та капці. Відтак повели до флігеля «Б».

Тут дивувало все: простора, метрів на вісімдесят кімната, дбайливо застелені ліжка попід стінами, чиста фарбована підлога, посередині — довгий стіл із лавами навколо.

Я підійшов до столу, біля якого стояли ті, кого завели сюди раніше. На ньому купками лежало багато всіляких іграшок, здебільшого сільськогосподарський реманент — вила, граблі, борони, лопати, навіть візочки з голоблями. Все виконано в мініатюрі. На всіх іграшках стояв номер.

Я прочитав умови гри: хто більше витягне за один і той же час із своєї купки певних предметів, той і переможе.

Перше враження від нового житла було майже радісне. Певно, не такі вже й нещасні його мешканці, якщо мають можливість навіть бавитися. А ліжка, м'які ліжка з чистими простирадлами і теплими ковдрами!

Та поступово обличчя людей ставали похмурими, тривожними й задумливими. Що це за блок? Що за всім цим криється? Якби іграшки могли розповісти, що відбувається в цьому помешканні! Але вони німі...

Разом із останнім в'язнем та охоронником-есесівцем до кімнати зайшли троє в халатах. Пролунала команда:

— Ахтунг! Увага!

Попереду стояв чоловік років сорока. З-під його білосніжного, бездоганно випрасуваного халата виглядали петлиці есесівського мундира. Він запитав:

— Хто вмє говорити по-німецьки?

Озвася Іохім — високий, худий і довговидий поляк.

— Хто ще?

Іохім показав на мене. Чув, мабуть, коли я розмовляв з штубендистом. Однак я заперечливо похитав головою.

— Цього досить, — глянув на нас військовий. Далі сухим казенним голосом проказав: — Вам заборонено збиратися разом, окрім як за столом під час гри, та й то не більше чотирьох чоловік, виходити гулом до туалету, залишати блок, відвідувати інші флігелі, спілкуватися з кимось у таборі, палити в кімнаті, лягати на постіль удень, за винятком післяобіднього відпочинку, запитувати про щось в обслуговуючого персоналу, голосно розмовляти, підходити до вікон і відчиняти їх. Ви мусите дотримуватись режиму чистоти, з'їдати увесь раціон, заявляти про порушників дисципліни. Хто не послухає — покарання!

І всі одразу вийшли з кімнати.

А ми так і zostалися непорушно стояти біля столу. Напевне, кожен намагався по-своєму зрозуміти почуте. Тільки голос штубендиста вивів нас із думки:

— Одержуйте обід!

На якийсь час забули про все. Зараз найголовніше — поїсти.

Штубендисти — німці із зеленими вінкелями — трикутними нашивками карних злочинців — внесли три бачки. Не вірилося, що це для нас. У двох — баланда, а в третьому — картопля та шість з половиною хлібин.

Баланду висьорбали враз. А коли взялися за картоплю, нахапали штурханів: картоплю треба чистити, а не пхати до рота з лушпинням! Особливо тут відзначився атлетичної будови штубендист Алоїс. Його удари були найдошкульніші.

Від обіду не залишилося й сліду, а їсти все одно хотілося. Я непомітно заснув, сидячи за столом.

Пробудився од чийогось доторку. Біля мене стояв ув'язнений німець із червоним вінкелем (надто небезпечний соціальний елемент).

— Як настрій? — запитав він.

— Як у в'язня концтабору, — буркнув, глянувши на нього неприязно, — чого він до мене липне?

— Тебе ж добре нагодували. А це — головне.

— Для мене важливіше — навіщо?

Відповіді не почув.

— За що потрапив до табору?

— Не знаю. Відстав од поїзда, сів у інший, а він, як виявилось, ішов не в той бік.

Пославшись на втому, я знову поклав голову на руки. Німець одійшов. Трохи згодом я підвівся і став ходити по кімнаті. Засунув руку в кишеню і відчув, що там щось є. П'ять сигарет і пласкі картонні сірники. Звичайно, це робота того німця.

У нашій групі сімнадцять поляків і троє з Радянського Союзу — я і два Олексії, один — лєнінградець, другий із Курська, весь у ластовинні. Я підійшов до лєнінградця, сказав:

— Ходімо покуримо.

Ще там, у бауєра Пауля Рамтора, я привчився з Гоштом трохи курити.

Ми пішли в туалет, випалили сигарету і сп'яніли.

Трохи згодом до флігеля зайшов штубендист Мартін. Його око сіпалось.

— Хто палив у вбиральні?

Довелось признатися.

— Де взяв сигарети й сірники?

— Приніс із собою.

— Це порушення режиму.

Сірники забрав. Сигарети залишив. Потім «з мого дозволу» взяв одну, запросив мене покурити разом.

Розмовляючи з Мартіном, я запитав у нього:

— Навіщо ми тут?

— Я не можу відповісти. Настане час — сам дізнаєшся.

Відповідь Мартіна тільки підтвердила: справа ця не проста...
Подали команду:

— Спати!

Сон не йшов. У голові всілякі здогади. Найперше — нас готують для німецької армії. Іншого пояснення я поки що не знаходив.

Задрімав аж під ранок. Бачив себе в брудно-зеленій уніформі. А мати з докором дивилася на мене...

Прокинувся з твердим переконанням: військової форми не одягну, навіть задля втечі.

Ранній підйом, туалет, сніданок та прогулянка замість уже звичної перевірки.

На прогулянку нас випустили в обнесений колючим дротом дворик. Я ще ні разу не виходив з барака затемно. Перше, що впало в очі, — яскраво-червоне полум'я над димарем крематорію і чорний стовп диму, який сягав у саме небо. Сліпучо світили прожектори з головної вишки центрального входу. Згори, від апельплацу, до-

ливав гул. Це тисячі в'язнів шикувалися на ранкову перевірку «під сонцем Бухенвальду» (так називали ми ті прожектори).

«Скільки ж це людей умирає щоденно, якщо крематорій працює цілу добу?» — з сумом подумав я.

— Іди, іди далі! Не зупиняйся! — гримнув Алоїс.

Табірна дротяна огорожа освітлювалася лампочками, що висіли густо одна біля одної, а вдалині зливалися в суцільну білу стрічку. Біля блока № 46 стояла сторожова вишка. Своєю будовою і одним оком-прожектором — на тлі неба вона нагадувала циклопа, котрий у будь-яку мить може вивергнути вогонь і смерть. Він, той циклоп, увесь час сторожко поводив вогненним оком по передзонній смузі, вишукуючи чергову жертву. Коли пролунала команда «заходити до блока», я був навіть задоволений, хотілося якнайшвидше сховатися за стінами від настирливого прожектора. Тоді ще не знав, що стіни блока, в яких я шукав захисту, значно страшніші за сторожову вишку.

В кімнаті ми спершу застеляли ліжка. Це треба було зробити ідеально. Разів по десять починали все спочатку, а Мартін вимагав робити ще краще. Ми провотузилися до другого сніданку.

Принесли молочну рисову кашу з маслом і шматочок білого хліба. Але перед цим звелили проковтнути таблетки світло-бузкового кольору з кислуватим присмаком — двадцять чотири відразу.

Молочна рисова каша і білий хліб!.. Цього я не міг збагнути. Там, у таборі, з голоду щодня помирають сотні людей, а нам... другий сніданок і ніякої роботи. Адже не може такого бути, щоб усе це просто так. Ми ще повинні будемо розплатитися за ці каші, за м'яку постіль, за все те, що має ненормальний вигляд в умовах концентраційного табору. Тільки яка ж то буде плата?..

Прийшов капо — староста блока Артур Діцш. Побачивши, з яким вдовolenням уминаємо ми кашу, побажав швидше набратися сили і, як він висловився, увійти в форму.

Значить, ми потрібні їм фізично здоровими. Навіщо? Звичайно ж, готують у німецьку армію.

Я поговорив з Олексієм-ленінградцем, сказав, що думаю про це.

— Треба щось робити! Якось діяти!

Але Олексій відповів, що краще почекати, доки все з'ясується. З'ясується... Ану ж обставини складуться так, що буде запізно?

Ні, вмерти ніколи не пізно. Але вмерти просто так — піти на дріт — теж не вихід. Тільки що я можу зробити сам? Але чому сам? Є Олексій, є інші. Треба разом боротися. Головне зараз: дізнатися, навіщо ми тут.

До нас часто навідувався ув'язнений із чорним вінкелем, той, що розпитував мене, за що я потрапив до табору. Мартін сказав, що це австрієць Лотор. Якось, розмовляючи з нами, Лотор заходився коментувати події на фронті, кинувши, що так, мовляв, пишуть газети. Але ми відчули: фашистська преса так писати не могла. Напевне, він витлумачує інформацію до-своєму, як витлумачував колись я в бараці заводу «Густлов-верке». Логічно. Лотор не міг співчувати «новому порядку». Проте, може, він провокатор і зароб-

ляє собі право на життя? Ні, треба про всякий випадок остерегтися.

Якось під час розмови про війну поляки почали допитуватися у мене, чому так довго відступала Червона Армія, чому фашисти дійшли аж до Кавказу і до самої Волги. Хоч я і сам того як слід не розумів, однак заходився пояснювати. Гітлерівці, мовляв, напали на нашу країну зненацька, віроломно, коли ми не сподівалися й не готувалися до війни. Але то були тимчасові успіхи фашистів, Радянський Союз все одно перемаже. Німецькі загарбники не вперше хочуть захопити наші землі, та завжди зазнавали поразки. Так буде й тепер, Червона Армія розгромить своїх ворогів.

Іохім непомітно перекладав мої слова Мартіну та Алоїсу, і ті також втрутилися у розмову, стали глузувати з нас. Їхні кепкування дратували мене. Наче зацьковане вовчєня, я огризався. Згадав їм Москву і Сталінград. Сказав, що настане час, коли отой триденний траур по всій Німеччині, в зв'язку з розгромом під Сталінградом, стане постійним. Алоїс кинувся до мене, та вигук «Хальт!» зупинив його.

У дверях стояв капо Артур Діцш.

— Дякуй, що не почув шеф. Ти — більшовик!

Однак гніву в його словах не було. Капо посміхався.

Алоїс, дивлячись на мене, вигукнув:

— Кажи далі... поки ще можеш говорити.

Це погроза чи якийсь натяк? У його тоні було щось зловісне.

Пізніше прийшов Лотор, і я передав йому зміст Алоїсових слів. Попросив, щоб він мені все пояснив. Ми були лише вдвох.

Лотор завагався. Потім озирнувся і сказав пошепки:

— У цьому відділенні досліджують висипний і черевний тиф та віруси. Тут лабораторія СС.

— А навіщо ми їм? — запитав я, не зрозумівши.

— Мусиш сам здогадатися. Експериментують. Ви — матеріал.

Я завмер. Тільки тепер збагнув слово «матеріал», що його вперше мовив кілька днів тому один із лікарів під час огляду в карантинному блоці № 17. Значить, нас мають тут за піддослідних тварин, кроликів, і ми в такій ролі повинні будемо допомагати ворогу. Їжа, таблетки, сигарети... Може, нас уже заражено тифом чи якоюсь іншою хворобою?..

Лоторів голос долинав до мене ніби здалеку.

— Фашисти розраховували на блицкриг, але застряли в Радянському Союзі. Солдати почали хворіти на висипний тиф. Тепер есесівські лікарі шукають, як боротися з ним. Зрозумів?

Ні, краще смерть на колючому дроті! Краще накинутися на першого-ліпшого есесівця й бути застреленим, аніж померти піддослідним кроликом. Проти цього бунтувало моє ество.

Я не пригадаю, що я ще говорив. Спазми стискали горло. Ненависть і відчай оволоділи мною.

— Піти на дрiт чи кинутись на есесівця — то справді смерть, — погодився Лотор. — Але ж померти без боротьби — це боягузтво.

Я знову не зрозумів його.

— Не помагати ворогові — це мало, треба боротися,— пояснив він.

— Боротися? Як боротися? Чим?

— Якщо людина позбавлена можливості боротися із зброєю в руках, вона повинна обрати собі інші методи,— відповів Лотор. Хвилину помовчав, далі сказав застерезливо: — Тільки прошу тебе про нашу розмову нікому нічого,— і квапливо вийшов з кімнати.

«Якщо людина позбавлена можливості боротися із зброєю в руках, вона повинна обрати собі інші методи»,— мимоволі повторив я подумки Лоторові слова.

Що він мав на увазі? На яку боротьбу натякав? Що може зробити приречений кролик? Мабуть, я щось не так зрозумів...

Підозрювати, що Лотор провокатор, не було підстав. Адже я звичайний в'язень, та ще й дуже юний, тому для гестапо не становив ніякого інтересу, аби воно провокувало мене. Я їм потрібний лише як «матеріал». Мабуть, коли вже Лотор говорив про боротьбу, то саме він і підкаже шлях до неї. Інакше не може бути.

Цікаво, що це за один, наш капо Артур Діцш? У нього нашитий червоний вінкель — політичний. Але політичний — це ще не означає — ворог фашизму. Важко, дуже важко розібратися в усьому цьому. Я мовби перебував у дрімучому лісі. І все-таки треба шукати єдиний правильний шлях.

Нас і далі годували, як на заріз. В'язні швидко одужали від недоїдання, почали поправлятися, вже зникла потворна худість, коли коліна товщі за стегна. Щодня у нас брали всілякі аналізи.

За час перебування в блоці № 46 я потоваришував не тільки з двома Олексіями, але й з поляками із Любліна Антеком та Стасем. Ми часто говорили про війну, про її кінець. З ними чотирма я бував майже всі ці дні, але таємниці не розкривав, адже Лотор суворо попередив мене.

Якось уранці він кинув на ходу:

— Завтра на другий сніданок вам дадуть заражену їжу. Постарайтеся не їсти її.

Цілий день я не знаходив собі місця. Почуття безвиході, безнадії сповнювало душу. Як допомогти товаришам? У всій групі найстарший Іохім, йому двадцять вісім років, інші — юнаки. Усім тільки жити й жити, а нас прирекли на смерть. Та чи маю я право розповісти, попередити, яка небезпека чекає їх? Бентежило й те — чому Лотор застеріг саме мене, а не когось іншого? Невже з жалю, що я наймолодший?

Друзі помітили, що я збентежений, засмучений, допитувалися, що зі мною, втішали, хто як міг. Я ж мовчав, чекаючи, коли знову з'явиться Лотор. Та його, як на зло, не було.

Навідався аж увечері. Я вибрав слушну нагоду й запитав його, чи можна попередити решту в'язнів.

— Саме для цього я й прийшов,— ледь осміхнувся він.— Двоє твоїх земляків — хороші хлопці, їм скажи.

— Антек і Стась також надійні.

— Ти певен?

— Ручаюсь, як за самого себе.

— Ну, що ж, попередь і їх. Але більше нікому.

— А може...

— Ніяких «може»! Бо тоді жодному не вдасться врятуватися. Напевно всі загинете. Зрозумів?

— Ясно...

Потім Лотор сказав, що на сніданок прийде головний лікар, і нам треба бути обережними.

Спершу я відкликав Олексія-ленінградця і розповів йому про все. Обличчя в нього почервоніло, витяглося, посуворішало, а очі звузилися.

— Сволота! — просичав люто.

Далі я повідомив другого Олексія. Пальці його рук тремтіли. Він намагався щось запитати, та слова зупинялися йому в горлі. Ластовиння чітко вирізнялося на обличчі, очі часто кліпали. Але він так нічого й не сказав.

Потім така сама розмова відбулася з Антеком та Стасем.

Врешті відбій. Полягали спати.

Ніч була без сну. Від найменшого шурхоту й стуку я здригався, кидало то в жар, то в холод. Чув, як зітхають, крутяться в своїх ліжках обидва Олексії, Антек і Стась. Всі інші в'язні міцно спали.

Вони, бідолашні, не знали, що на них очікує. Як це страшно відчувати своє безсилля, коли не можеш відвернути лихо, котре грізно насувається на тебе чи на близьких тобі людей!..

Ранок наступного дня почався як завжди: підйом, туалет, перший сніданок, прогулянка.

Нас вивели в маленький дворик. Навіть тут, на північному схилі гори Етерсберг, відчувалися теплі подихи літа.

Табір уже гудів своїм усталеним повсякденним ритмом життя і смерті.

Поглянув ліворуч і побачив високий чорний стовп диму, що сягав аж до неба. То відлітали сотні людських надій на життя... Мабуть, отак і ми скоро полетимо й безслідно розвіємося у високості...

Думки про невідворотну, неминучу смерть, що чигає на мене, сковували рухи, не міг навіть ходити. Знесилено прихилився до стіни біля входу до блока, схилив голову.

— Чого не гуляєш? — підійшов Алоїс.

— Та-а... — ледве видушив з себе.

Він поглянув здивовано мені в обличчя, криво посміхнувся й одійшов.

Я повернув голову на схід, де народжувався новий день, подумки попрощався з мамою, татом і сестрою, попрощався з рідним Києвом... Рясні, пекучі сльози падали з очей на цементну плиту...

— Заходьте в блок! — подав команду Алоїс.

Швидко витер сльози й рушив до входу.

Прибираючи свою постіль, я думав, що від сьогодні майже для всіх нас ці м'які ліжка стануть смертним ложем. Просто не вірилося, що більшість юнаків із групи невдовзі почне шлях до своєї загибелі. Адже Лотор сказав: після експерименту виживе один — три чоловіки. Ні, треба боротися, боротися до кінця!

Як примудритися не їсти під час другого сніданку? А коли помітять і змусять їсти отруту? Кого треба найбільше остерігатися?..

Аби якось потамувати пригніченість, я запропонував Олексію курському пограти, «хто більше набере». Він безтямно брав зі столу іграшки, не відповідаючи на мої запитання.

Скомандували приготуватися до другого сніданку.

Принесли бачок. Мартін роздав страву — холодну чищену картоплю з покришеною цибулею та олією.

Я одержав миску другим і, поки роздавали іншим, встиг кілька картоплин сховати в кишеню. Помітив: те саме зробили обидва Олексії, Антек і Стась. Не витерпів. Щоб не почув наглядяч, шепнув по черзі своїм сусідам-полякам:

— Не їжте всієї картоплі — вона попсована...

Ті поглянули на мене, усміхнулися — прийняли мої слова за жарт.

Зайшли лікар, капо і Лотор. Мартін гаркнув «встати!», та лікар махнув рукою, щоб не вставали. Ми снідали. Лікар і капо про щось розмовляли. Невдовзі вони пішли геть, Лотор залишився.

Я жував цибулю і спостерігав за обома Олексіями й поляками. У мисці ще залишалося трохи картоплі. Поклавши ложку, я відсунув її. Іохім вмить схопив і доїв. Він завжди після всіх доїдав.

По обіді нам зробили якісь підшкірні уколи. Потім брали кров з вени. Я звернув увагу, що цього разу кров брали не такими шприцами, як завжди. Це були маленькі балончики з голками, закритими скляними ковпачками. Зрізали скляний ковпачок і голку вводили у вену, коли ж балончик наповнювався кров'ю, голку знімали, а його клали в гніздо до спеціальної коробки. Ще я помітив, що на коробці була адреса: Берлін.

Надвечір у декого піднялася температура. А на ранок уже лежало чотирнадцять чоловік. Ходячих залишилося шестеро, в тому числі й Іохім. Багато хто марив. Усім давали якусь безбарвну, трохи гіркувату рідину. Спостереження за хворими вів капо. Вночі чергували Мартін та Алоїс. Ми, ходячі, доглядали німечних. У приміщенні — задуха, сморід. Нас не випускали на прогулянку. Важко було дивитися на муки людей. Вони швидко виснажувались, весь час просили пити. Лотор дав мені якихось жарознижувальних порошоків, і ми з Олексієм-ленінградцем висипали їх у бачок з питною водою. Хворі весь час марили. Одні кликали на поміч матерів, інші безтямно молилися богу. Багато залишалося харчу — хворі не хотіли їсти. Та лише Іохім, як і раніше, жадібно ковтав геть усі рештки.

За кілька днів Лотор попередив, що нас, ходячих, будуть заражати повторно. Сказав, що страви треба з'їсти хоч трохи, тоді, можливо, захворіємо в легкій формі, бо коли лікар щось запідозрить, він проведе зараження сам. Перед сніданком Лотор приніс п'ять аркушів паперу, щоб ми загорнули недоїдки.

Цю Лоторову звістку, таку ж страшну, як і попередню, я сприйняв значно спокійніше. Здається, вже подорослішав, з'явилася розсудливість. Розумів: жорстокому й підступному ворогові треба протиставити щось своє, аби обдурити його і вижити. За даних умов саме це і є методом нашої боротьби.

Я згоден був із Лотором: іншого виходу немає — треба заразитися, хоча в душі все бунтувало. Їсти, знаючи, що сніданок може скінчитися смертю!..

Згадалося раннє дитинство. Я тяжко захворів на кір. Часто чув слово «криза» і боявся його. Коли розплющував очі, завжди бачив біля себе заплакану маму. Вона брала мене за руку і ледь чутно шепотіла: «Синочку, синочку...» Мені уявилося, як завтра лежатиму хворий, кликатиму маму на допомогу, але її не буде поруч, вона не візьме мене за руку й не скаже: «Синочку, синочку...»

Я попередив товаришів. Антек сказав, що він уже хворів на тиф, але не знає, на який саме.

Наступного дня під час другого сніданку ми, як і радив Лотор, трохи з'їли заражених харчів.

Незабаром у нашому флігелі запанувала мертва тиша. Злягли і ми. У мене температура піднялася до тридцяти дев'яти градусів. Тільки довга постать ненаситного Іохіма сновигала перед очима. Їжі тепер для нього вистачало цілком.

Найгірше Олексію курському, він марить. Уночі я сиджу біля нього, даю йому питво, яке приніс Лотор, і порошки. Іноді до нього вертається свідомість, і він починає згадувати якусь Любу. Інші почувають себе трохи краще.

Крім Лотора, до нас часто навідується капо. Якось він обійшов хворих і наблизився до мене.

— Ну, більшовик, як справи?

На його запитання я не відповів. Він узяв мою руку.

— Все буде гаразд, — підбадьорив мене.

Що за людина все-таки Артур Діцш? Чому він допомагає фашистам? І чому не доніс тоді на мене, а попередив, щоб я держав язик за зубами? Чому він реагував не так, як Алоїс, коли я говорив про кінець фашистської Німеччини? Дивно.

Одного разу нас відвідали лікар і ще якийсь старший офіцер. Лотор навчив, як треба відповідати на їхні запитання.

Кількох в'язнів уже винесли мертвих. Особливо важко вмирав руський поляк. Він висох, як тріска, і весь час запитував:

— Гдзе моя жона і дзеці?..

Іноді поривався кудись бігти. А то раз ухопив подушку, вискочив на стіл і з лементом кинувся до вікна. Його спіймав Алоїс і вклав у ліжку.

Уночі ми прокинулися од кулеметної черги. Алоїс підбіг до вікна. Я підхопився, подався за ним.

За вікном валялася подушка, а в забороненій зоні, там, де схрестилися прожектори з сусідніх вишок, лежала людина в білизні. Ліжка руського поляка було порожнє.

Виявилось, Алоїс відчинив вікно, щоб трохи освіжити приміщення, і задрімав. В цей час поляк схопився з ліжка й вистрибнув у двір.

Олексій-ленінградець, який теж стояв біля вікна, показав мені рукою вбік. Трохи праворуч од схрещених променів на стовпі висів вішалник-самогубець.

Алоїс прогнав нас од вікна, наказав лягти в ліжка й не розмовляти. Кожен зостався наодинці зі своїми роздумами.

Вранці капо привів нового вартового. Алоїса ми більше не бачили. Лотор пояснив, що начальство дуже боїться, аби не розкрилася таємниця блока № 46.

З туалету не раз чув страшні, нестямні крики й стогони, що долинали з флігеля «А». Серце терпло, кров холола — такі вони були жажливі. Від Лотора знав: там гітлерівці проводять на в'язнях експерименти по дробленню й зрощуванню кісток. А у флігелі «С» випробовують нові ефективні ліки для прискороного заживання опіків.

Якось наважися й попросив Лотора, щоб докладніше мені розповів про ті експерименти, хоч і знав, що йому неприємно, боляче про це говорити.

— Дорогий друже, намагайся не прислухатися до тих флігелів... Хіба в тебе нема свого клопоту?.. Навіть коли залишишся живий, то й тоді постарайся забути про все це...

Він явно щадив мою психіку.

— Ні, Лоторе, те, що тут бачив і чув, ніколи не можна забути. Про це треба пам'ятати завжди! — не погодився я.

— Можливо, ти і маєш рацію,— сумовито мовив він.— Але, повір мені, важко буде жити на світі, знаючи, які злочини творяться на землі. А ще важче, ще гірше, коли ти сам у якійсь мірі причетний до тих лиходійств...

— Так чого ж ти погодився тут працювати? — запитав я про те, що давно мене непокоїло.

— Хіба есесівці питають, де ти хочеш працювати, а де ні?.. Та якщо вже так вийшло, то треба не забувати про свою гідність, про совість, про обов'язок перед людством і партією!.. Але досить про це. Досить! — закінчив Лотор і, мовби згадавши про щось, поклався на другий поверх.

Якось я спробував підійти до флігеля «А», але мене помітив Мартін. Він наче тигр кинувся до мене і, не кажучи ні слова, потяг назад. Пошепки сказав:

— Якби тебе застав шеф, то ти вже сьогодні був би в крематорії.

— Я вже одужав...

— Дякуй долі і моли бога, щоб тебе не перевели до якогось іншого флігеля. Там не легше... Та не будемо про це говорити,— докінчив Мартін.

Ми з Олексієм-ленінградцем по черзі сиділи біля свого друга з Курська. Було видно, що йому вже ніщо не допоможе. Ластовиння майже зникло, тільки ніс та вуха ті самі. Лотор непомітно робив йому уколи.

Помер він уночі. Заснув і більше не прокинувся.

Живих нас лишилося п'ятеро, в тому числі Іохім. Три дні робили ми дезинфекцію, міняли простирадла. Ліжка були застелені ідеально — вони чекали на наступну партію в'язнів, на інші жертви.

— Чи не зачислять і нас до тієї групи? — спитав я Лотора.

— Ні. Вас переведуть до робочих блоків.

- Звідки ти знаєш?
- Знаю. Сам Дінг сказав.
- Хто це Дінг?
- Штурмбанфюрер СС, шеф 46-го блока. Ти його бачив. Він був серед тих лікарів з Берліна, що відбирали сюди в'язнів у сімнадцятому блоці.
- Це не той, з добродушним обличчям?
- Авжеж він.
- Слухай, Лоторе, щось мені не все зрозуміло. Якщо фашисти так оберігають таємницю цього блока, то навіщо ж вони повертають нас у табір?
- Ти ще погано знаєш, що таке Бухенвальд. У них є свої розрахунки. Якщо хтось і розкаже комусь із ув'язнених, то це далі табору не піде. Хто сюди потрапив, живим не вийде. Це табір знищення працею і голодом. Ось що таке Бухенвальд.
- Він говорив про страшне спокійно, звичайними словами.
- Коли будеш там,— кивнув головою Лотор у бік табору,— підходь до огорожі, я тобі чим зможу допомагатиму. А як з тобою поведе мову один чоловік, на ймення Василь Азаров, то йому довіряйся.
- Наступного ранку ми одержали своє колишнє вбрання. Але нас не відпускали, чекали когось. В душу закрадалися всякі сумніви. А раптом нас залишать або переведуть у флігель «А»...
- Нарешті прийшов головний лікар табору Вольдемар Ховен.
- Зараз ви підете в робочі блоки,— сказав він.— Про те, що було тут, нікому ні слова. Інакше — крематорій...
- Нам відчинили хвіртку в огорожі.
- Хай буде прокляте це місце і той, хто його придумав!

РОЗПОВІДЬ ДЕВ'ЯТА

Я потрапив до блока № 30. Він такий самий, як і блок № 17,— дерев'яний, із двома флігелями.

У в'язнів була дивовижна зачіска: в одних прострижена доріжка вздовж голови, в інших з обох боків стрижена, а посередині «півник». Зачіски ці чергувалися. Коли волосся відростало з боків, «півника» зрізали. І навпаки. Таку доріжку в'язні називали Гітлерштрассе.

Увечері до мене підійшов худющий високий чоловік років тридцяти п'яти. Ми рушили вздовж бараків. Він запитав:

- Чому в тебе такий свіжий вигляд?
- Працював у бауера, а він непогано годував,— відповів я.
- За що потрапив до Бухенвальду?
- Це воля хазяїна. Мабуть, заслужив у нього.

Він посміхнувся, подав руку:

- Василь Азаров.

Лотор говорив, що до мене звернеться Василь Азаров і що з ним можна бути відвертим. Але чи він це, я напевне не знав.

Ми підійшли до блока № 46. Відчинилося вікно на другому поверсі, з'явилось обличчя Лотора.

«Це він», — кивнув мені Лотор.

Мить — і до наших ніг упав буханець. Верхня шкуринка на хлібині відстала. Буханець я віддав Василеві. Він спершу не погоджувався брати. Та я, поплескавши себе по животу, сказав, що мені своїх внутрішніх запасів вистачить надовго.

Надходив відбій. Азаров простягнув мені якийсь папірець.

— На завтра ти звільняєшся од роботи за хворобою. Поговоримо докладніше потім.

Нари були в чотири поверхи. Моїм сусідом по нарах виявився киянин Борис Сергійович Приходько, в'язень № 3570, юнак із веснянкуватим обличчям і майже білими бровами. Ми довго не спали, згадували про наш Київ, а ще Борис розповів мені про порядки в Бухенвальді.

Піднімають ув'язнених о п'ятій годині. Годують препогано. Ранком видають кухлик ерзац-кави, десять грамів маргарину і на трьох чоловік 900-грамову тверду, як цегла, хлібину із сурогату. Хто з'їдає свою пайку відразу, хто ділить її на кілька порцій, щоб розтягнути задоволення надовше.

Після сніданку всіх виводять на апельплац — на перевірку. Лунає команда: «Mützen ab!» Як тільки есесівець вимовить «Mützen», треба зняти арештантську шапочку, «ab» — ударити нею по стегну. Коли есесівець здається, що ув'язнені виконують цю процедуру нечітко або неодноразово, змушує повторити її.

Потім блокові рапортують черговому комендантові блока про наявну кількість ув'язнених, і той звіряє подані йому відомості зі своїми.

Далі ув'язнених шикують у команди і ведуть на роботу — кого на військовий завод, кого в каменоломню, кого ще кудись. Борис працює в команді, яка прибирає територію табору.

До самого вечора їсти більше не дають, тільки інколи привозять каву в бачках на місце роботи. Увечері ж наливають кожному по півлітра рідкого супу з шпинату чи брукви. Оце і весь денний раціон.

— За найменшу провину в таборі жорстоко карають. Будь обережний, Женю, — застерігає мене Борис. — Хоча тут здебільшого карають взагалі без будь-якої причини. Просто так. Захотілося наглядачеві познущатися над людиною — знущається, як тільки може. За те йому нічого не буде, ніхто не заборонить, не полає. Навпаки, ще похвалять вищі чини. Есесівці навіть собак привчили ненавидіти нас. Як тільки побачать людину в смугастих штанах і куртці — одразу кидаються на неї...

Вранці наступного дня я знову зустрівся з Василем Азаровим. Він одразу запитав, що я вмію робити. Запитання було не з легких. Що мав йому відповісти? До війни весь час учився. Семирічка, яку закінчив, звісно, ніякого трудового фаху не дала. Тут, на каторзі, змашував гармати... але ж те кожен зможе. Ще пробував зварювати. Наче виходило.

Стривай, а машини!.. Практика в гаражі у передвоєнному Києві. Як я про це міг забути?..

— О, це те, що нам треба,— сказав Азаров.— Тут є військовий гараж. Попрацюєш там.

— Мені краще довбати каміння, аніж...

Я думав, чи можна все-таки бути з ним відвертим. Згадавши Лоторові слова, наважився:

— У мене немає ніякого бажання працювати на німців, тим більше ремонтувати у військовому гаражі машини, які потім відправляють на фронт.

Азаров усміхнувся.

— Але, Женю, там можна дещо роздобути такого, що в майбутньому нам дуже згодиться. То ж здебільшого військові машини.

— Ну, хіба що так,— погодився я.

Потім я розповів йому, як у Веймарі змашував гармати соляною кислотою.

— Твоє щастя, що вчасно втік, а то не минув би шибениці. Але тут не менш небезпечно. Поки що будеш приглядатися, прислухатися, а там побачимо.

Під кінець Азаров запитав:

— А ти знаєш, як можна виводити з ладу двигуни?

Я сказав, що знаю.

Ця розмова підбадьорила мене.

Весь бухенвальдський табір ще поділявся на так звані великий і малий табори. Великий заселяли старожили, в малому тимчасово знаходилися новоприбулі в'язні, хворі та інваліди. Мене поселили у великому. Після зустрічі з Василем Азаровим я пішов подивитися малий табір. Якщо у великому зле, то малий — зовсім пекло. Тут був карантин. Дерев'яний барак із нарами в чотири поверхи призначався на п'ятсот чоловік, проте в ньому вміщували тисячу, а то й дві. Коло бараків штабелями лежали трупи. Страшенно смерділо. Я виблював усе, що з'їв уранці, й подався до свого блока.

Блоковий у нас, тобто старший по блоку, такий же в'язень, як і ми,— німецький комуніст Вальтер Ебергардт. І штубендист також комуніст, поляк Юзек Сокальський. Я дивувався: як фашисти довіряли їм такі пости? Та зрозумів усе пізніше...

Минув мій «день хвороби». Разом з усіма пішов на ранкову перевірку на апельплац.

На майдані де-не-де лежали ті, кому поспішати вже нікуди не треба.

Хмари висіли низько, холод наскрізь пронизував наше ерзацвбрання. З димаря крематорію валував густий чорний дим. Вітер притискав його до землі. Над самим димарем було видно темночервоний вогонь.

Після перевірки в'язнів розділили на групи, погнали на роботу.

Мене, як і обіцяв Василь Азаров, повели в гараж біля есесівських казарм, неподалеку від табору. Майстер, білоголовий дідуган із вставними щелепами, дав перше завдання — приварити до гру-

зовика новий східець у кабіну. Я упорався з цим. Майстер був задоволений.

У великому гаражі, крім автомашин, стояли броньовики, танкетки. В обідню перерву я заліз до броньовика. Мене зацікавив щиток приладів. Вмикав і вимикав тумблери, намагаючись зрозуміти їхнє призначення. Випробував стартер — він працював. В іншому броньовику в складці сидіння знайшов два пістолетних набої.

Під стіною стояв акумулятор великої ємкості. Відкрутив пробку. Електроліт ледь покривав пластини. Я долив води з крана.

Повернувшись до табору, зустрівся з Азаровим, передав йому набої і розповів про те, як зіпсував акумулятор. Пояснив, що в такий спосіб можна вивести з ладу й інші акумулятори. Спитав, чи не міг би він для цієї справи роздобути десь гумову грушу.

Незабаром Василь Азаров приніс мені потрібний балончик.

— Працюй, Женю! — поплескав по плечі. — Тільки обережно! Потім придумаємо тобі ще щось...

Весь час я думав про Олексія, з яким утік із заводу. Якщо мене привезли сюди, то, певне, десь тут має бути і він. Шукав його по бараках, та марно.

Якось, повертаючись із роботи, побачив знайому постать.

Невже Василь Никонов?

Наздогнав. Так, це був він.

Никонов розповів, що з їхньої зміни у зварювальному цеху на заводі «Густлов-верке» гестапівці заарештували вісім чоловік. Довго допитували, катували, потім усіх привезли в Бухенвальд.

Василь дуже змінився — йому на допиті вибили зуби і пошкодили внутрішні органи. Він показав на крематорій і мовив сумно:

— Скоро, мабуть, і я там буду. Уже ледве ноги волочу.

Щодня, коли темніло, я підходив до блока № 46, і Лотор завжди щось кидав мені. Цей додатковий пайок дуже виручав. Сьогодні в блоці я заховав чималий кусень хліба. Неодмінно треба його віддати Никонову.

— Васю, приходь увечері до мене...

Я розповів про Никонова Азарову.

— Де він працює?

— У будівельній команді Бау-один.

Наступного дня Азаров сказав Василеві:

— Тебе переведуть на роботу до військового гаража, туди, де Женя працює. Там саме потрібний електрозварник.

Тут, у гаражі, Василеві, на жаль, довелося відмовитися од свого «якісного» зварювання. Майстер-дідуган був надто прискіпливий, обдурити його було просто неможливо. Тоді Азаров озброїв і Никонова гумовою грушею, й ми разом з ним доливали в акумулятори воду. В цьому майже не було ризику, а шкоди ворогові завдавали чималої.

Під час однієї з вечірніх перевірок, після команди «Розійдись!», до мене підійшов Азаров. Поговорили про се, про те. Потім він розповів новини з фронту. Вони були радісні.

— Слухай, Женю, ти колись казав, що знаєш спосіб, як виводити з ладу автомобільні мотори? — наче між іншим запитав Азаров.

— Знаю. Треба насипати в бензобак цукру. Від нього в циліндрах буде великий нагар.

— Але ж це легко можна виявити, й тоді... А ще, де стільки цукру дістати? Ні, такий спосіб не годиться!.. Візьми оцю ось торбинку, в ній товчене скло. Препарат надійний і, головне, безпечніший. Будеш підсипати порошок у двигуни тих машин, які повністю відремонтовані й готові до відправки.

— Оце гарно! — усміхнувся я. — Найперше від скла вийдуть з ладу деталі, що труться, далі...

— Значить, зрозумів? — не дав доказати Азаров.

— Все ясно.

— Нехай тобі щастить!..

Василь Азаров покладався на мене, довіряв мені. Я уже раніше здогадувався, що в таборі існує якась таємна спілка ув'язнених, але не знав про її можливості. Тільки далеко пізніше довідався, що це добре злагоджена інтернаціональна антифашистська організація, яка очолює боротьбу проти нацизму не лише в самому бухенвальдському таборі, а і в його філіалах. Окрім того, вона мала зв'язок з іншими таборами і навіть з деякими партизанськими загонами Опору.

— Концтабір — це теж фронт, — сказав Азаров. — І ми повинні боротися тут з фашистами.

Більшість в'язнів великого табору помітно відрізнялися настроєм та поведінкою від новоприбулих, яких тимчасово поселяли в малому таборі або в карантинних блоках.

У новачків спочатку ще був переляк, розгубленість а чи й байдужість та готовність покоритися лихій долі. Майже всі вони трималися відлюдькувато, боялися висловлювати свої думки, а якщо й говорили, то переважно про харчі. Згадували, як десь там, у якомусь магазині, лежали колись купами ковбаси, сало, духмяні паляниці... Від цих згадок спазми голоду стискали худі, тонкі, як у обскубаних півнів, зморщені шиї, з рота нестримно текла слина, в животі починалися різкі болі. Якщо ж новоприбулий прожив у таборі тиждень-другий і не помер, тоді він нагадував собою висушений грушевий сук — скарлючений, чорний, але такий, що тримається іще живого стовбура. Таких людей думка про смерть уже не лякала, очі їхні поблискували надією до життя, відвагою.

У великому таборі знали, до чого призводять спогади про довоєнні наїдки, тому й не піддавалися цим оманливим спокусам. Одним з неписаних законів Бухенвальду була заборона розмовляти про їжу. Зате про свою ненависть до фашистів тут висловлювались майже відверто. Спершу це мене навіть дивувало, лякало. Як підпільники можуть отак необережно поводитися? — думав. Через свою необізнаність, наївність вважав собі, що в таборі кожен, хто проти фашистів, то підпільник. Я помилявся, це були звичайні в'язні, які звіддали на собі, що таке фашизм, і не впали перед ним на коліна, не скорилися. Навпаки, вони як могли боролися проти нього й готові

були померти в тій боротьбі, але не як покірні раби, а як справжні бійці, воїни.

Багато чого цікавого й поки що не зовсім зрозумілого побачив і почув я в робочих блоках великого табору. Доводилося лише дивуватися, звідки в цих ходячих моцях-в'язнях така енергія ненависті до всього фашистського. Якими ж треба бути витонченими недолюдками, щоб поселити в людську душу таку всепоглинаючу ненависть до себе, як це зробили гітлерівці!..

Якось ми з Борисом Приходьком лаштувалися до сну. В бараці-спальні горіла одна-єдина синя лампочка, що майже не давала світла. Раптом відчинилися вхідні двері з їдальні, яка ще була освітлена для прибирання, і в дверному прорізі на коротку мить з'явився силует коренастого чоловіка.

— Товариші! — пролунав од дверей сильний вольовий голос, і в бараці відразу залягла тиша.— На Східному фронті за минулий тиждень фашистські війська зазнали поразки на різних напрямках. Нашими військами визволені населені пункти!..

Я не вірив своїм вухам. Серце ось-ось вискочить з грудей від великої радості. Тут, у самому фашистському лігві, в центрі Німеччини, в концтаборі, лунає спокійний, дзвінкий голос, який читає по пам'яті зведення Радянського Інформбюро!..

— Смерть німецьким окупантам! — наче вирок звучать останні слова зведення.

— Смерть! — ніби клятву повторюють в'язні.

Це так несподівано для мене, що я був приголомшений.

— Відпусти мою руку, мені боляче! — почув Борисів голос.

Барак, немов розтривожений вулик, гудів.

Невдовзі зайшов штубендист:

— Усім спати!..

— Борю, хто це читав зведення?

— Не знаю, та й знати не треба. Головне те, що він нам повідомив, і те, що наші громлять гадів! Спи, Женю, завтра о четвертій підйом!..

Пізніше я таки довідався, хто щотижня виступав перед нами із зведенням Радянського Інформбюро. Це був киянин Олександр Гудзів або Саша-акробат, як ми його називали в таборі.

Так, правильно сказав Василь Азаров, концтабір — це теж фронт!..

Якось Азаров розповів мені, що з бухенвальдським філіалом в Арользені порушений зв'язок. Двох ув'язнених, через яких він здійснювався, фашисти піддали тортурам і послали в штрафні команди. Один із них, розвантажуючи продукти для есесівців, сховав шматок ковбаси. Та як тільки він поділився з ув'язненими, про це дізнався командофюрер. Інший зв'язковий за завданням підпілля готувався до втечі, та про нього також хтось доніс. Хто виказав товаришів? Це треба розвідати.

В Арользені містилася велика школа офіцерів СС, яку обслуговували наші ув'язнені. Азаров сказав, що звідти надіслали заявку на електрика, і запитав мене, чи розуміюся я на цьому ділі. Я відповів, що трохи розуміюся. Азаров запропонував мені поїхати в Арользен.

Повагавшись, я згодився. Тоді Азаров пояснив, що там є троє людей, яким можна довіряти, назвав їхні імена, номери. Він назвав і німецького електрика — ув'язненого карного злочинця, з яким я буду працювати. При цьому підкреслив, що його неодмінно треба величати паном. Гер Ріхтер! А в Бухенвальді всі зверталися одне до одного тільки на «ти».

Ще попередив мене про особливу обережність, зважаючи на тамтешню обстановку,— легкість контакту зрадників з есесівцями.

— Скільки ж я там пробуду? — спитав Азарова.

— Покажуть обставини. Може, місяць, а може, й цілих два. Коли треба, ми знову повернемо тебе в табір.

— Як же ви зможете? — здивувався я.

— Зможемо,— усміхнувся Азаров.

Він пояснив. Виявляється, есесівську адміністрацію мало цікавить, кого саме з ув'язнених начальство табору посилає на ту чи ту роботу, кого відкликає, ким замінює. Вона лише вимагає, аби вчасно виконували їхні замовлення на «робочу силу». Добором же кадрів для відправки на роботу займається безпосередньо табірна арбайтстатистика³⁶, а там серед її працівників є свої люди, зв'язані з підпіллям.

«Здорово! — подумав я.— Навіть туди, в арбайтстатистику, проникли підпілляники. Хто ж це там такий молодець?..»

Азаров детально проінструктував мене, як себе вести там, в Арользені, що робити для того, щоб викрити зрадника.

— Загалом дій згідно з обставинами, але ні на секунду не забувай про обережність. А це останнє зведення Радянського Інформбюро,— простягнув мені папірець, згорнутий в трубочку, удвічі тоншу за сигарету.— Після відбою вивчи його в умивальнику напам'ять і знищ. Ясно? Щасливо! — і він пішов.

Я довго не міг заснути після відбою. Думав, зважував, чи зумію виконати важливе й відповідальне доручення підпілля, чи не забуду зведення.

Обережним я міг бути — життя в неволі навчило цього,— боявся тільки, що не впораюся з роботою електрика і мене завчасно повернуть до Бухенвальду. А ще ставало страшно від думки: перший же есесівець, глянувши на мене, одразу розгадає, для чого я присланий. В уяві поставали страшні картини. Згадав гараж веймарського гестапо, де мене підтягували до стелі і били дерев'яним молотком по п'ятах, трупи, дим крематорію, вмираючих у 46-му блоці, висохлого, схожого на мумію поляка, який пішов на кулет.

Багато чого я передумав у ніч напередодні від'їзду.

Неодмінно треба заснути, бо завтра я маю їхати в Арользен. Але кошмари мучили і вві сні.

Прокинувся від команди «підйом». Застеливши постіль, побіг до умивальника. Там зустрів Азарова. Він підбадьорливо підморгнув мені.

У флігелі готувалися до сніданку. Штубендист видавав хліб — маленька хлібина, спечена наполовину з тирсою, на трьох. Почи-

³⁶ Табірна канцелярія по обліку робочої сили.

нали ділити. За нашим столом були два штрафники. Їх на тиждень посадили на півпайка. Ми відламували по маленькому шматочку для них. Дуже шкода було цього шматочка, але всі ділилися, бо кожного могла спіткати така доля. Цей неписаний закон взаємовиручки допоміг багатьом урятувати життя.

Дехто відкладав маленький шматочок хліба на вечір. Але більшість з'їдала його одразу, щоб потім чекати обіду — півлітра баланди і дві картоплини. Ще дали по десять грамів маргарину, по стільки ж — мармеладу і по півлітра кави. Все ерзац. Увечері ще півлітра кави. Ось і весь раціон. Багато в'язнів довго жували хліб. Тримали його у роті, насолоджувалися його смаком, шкодуючи проковтнути. Але слина, яка щедро виділялася при цьому, перетворювала хліб у кашу, і доводилося ковтати.

Шукуємося на ранкову перевірку. Появився Василь Азаров, щось сунув мені в кишеню. Побачивши півпайка хліба і сигарету, я почав пробиратися поміж рядами, щоб віддати йому згорток. Але вже подали команду рушати, і мені довелося стати на своє місце.

Довга колона підійшла до центральних воріт. Ось вона ворухнулася і почала витікати через вузький чотирикутний тунель головного входу. Маленький отвір поглинав багатотисячний людський потік. У самому хвості колони — стукіт дерев'яних колодок, безладне дріботіння — це біжать ті, що відстали.

Кілька ув'язнених стоять біля карцеру. Вони чекають покарання. На площі залилося шість трупів. Їх згодом підбере табірна команда і одвезе до крематорію.

Як і належало, після перевірки я вийшов із строю — адже мене скоро відправлять у відрядження.

На апельплаці залишилися невеликі групи в'язнів — чекають конвою. Коли я проходив повз одну з них, до мене кинувся високий юнак з літерою «П» на червоному вінкелі.

— Женек, брате!..

Я зупинився, здивовано подивився на нього. Таке страшне понівечене обличчя бачив уперше. З правого боку від кутика губ до надірваного вуха пролягав широкий червоний шрам, не було ока, багатьох зубів...

— Не впізнаєш? — глухо прошипів він.— О, тепер мене і мама рідна не впізнає... Я естем Зігмунд Стахурський з Еслебена. Пом'ятаєш?

Невже це він, отой колишній красень-поляк, з яким дружив Антек, який часто приходив до нас?.. Просто не вірилося, не хотілося вірити...

— Друже, що з тобою трапилося? — обняв за худі плечі.

— Все за той пістолет... Як вони мене били, як били, щоб призначався... Чобітьми, палицями... Коли непритомнів, відливали водою і знову били...

— Так це ти його вкрав?

— Я. Мені здавалося, що все обійдеться добре. Але коли нас арештували, Гейнц, мій бауер, сказав, що бачив мене в кущах, як їхав на велосипеді лісом.

Зігмунду не дали докінчити.

— Шикуйся! Швидко! — закричав капо, і його група рушила до воріт.

— Зігмунде, мене відправляють на роботу, але скоро повернуся, і тоді поговоримо.

Коли проходив повз 46-й блок, вікно раптом відчинилося, на мить з'явилося обличчя Лотора, і чималий кусень хліба впав біля мене. Я схопив його, швидко сховав за пазуху, щоб ніхто не бачив. Повернувшись у свій барак, попросив у Юзека ножа, розрізав кусень надвоє і поклав одну половинку в свою шафочку. Сказав Юзеку, коли поїду в Арользен, щоб він хліб віддав Азарову. Юзек здивувався, де я міг дістати хліба. Часом не вкрав десь? Я відповів, що хліб не крадений. Проте він усе одно застеріг мене, що за крадіжку хліба тут самі ув'язнені карають смертю. Неписаний закон Бухенвальду.

Після безсонної ночі, а ще, певне, від з'їденої пайки хліба дуже захотілося спати. Юзек дозволив лягти біля дверей, щоб одразу міг схопитися, коли з'явиться блокфюрер. Я приліг на підлозі й умить заснув.

Крізь сон почув, як клацнуло радіо, залопотіла чужинська мова.

— Це тебе, — поторсав за плече Юзек і швидко переклав: — «Ув'язнений № 1529 з блока 30, швидко до воріт, але бігом!»

Я й сам уже зрозумів, що викликають мене. Підхопився. Але враз стало якось страшно, і я заляк на місці.

Юзек підштовхнув у спину:

— Иди. Не бійся.

Я вискочив з барака і побіг до карцеру, який був неподалеку воріт. Знав, що вартові з вежі мене бачать, а ходити в робочий час забороняли, треба лише бігати.

Біля карцеру зняв шапку і став обличчям до стіни. Хвилини через п'ять підійшло двоє солдатів. Я повернувся до них. Вони мовчки роздивлялися мене:

— Bist du Elektriker?

— Jawohl!

— Komm!³⁷

І ми рушили до тунелю.

Вартовий звирив мій номер, щось записав і гукнув, щоб мене забирали. З протилежного боку підійшли два есесівці з автоматами, поглянули на папірець і ствердили, що все гаразд. Вартовий відчинив хвіртку, і я опинився по той бік воріт.

Найперше мене обшукали. Знайшли за пазухою шматок хліба і — який жах! — викинули його, пояснивши, що коли я його не з'їв уранці, то, значить, не голодний. Есесівці явно глузували. Потім спитали, чи розумію по-німецьки. Я відповів: трохи розумію. Мені сказали, що я весь час повинен іти на одній лінії з ними, коли

³⁷ — Ти електрик?

— Так точно.

— Ходімо!

ж ступну хоча б на сантиметр уперед чи назад, буду розстріляний.

— Verstehen? ³⁸ — перепитали вони.

Я ствердно кивнув головою.

Один з них, очевидно, не повірив і, сміючись, сказав своєму напарнику, що, мовляв, коли я вхоплю кулю в спину, ось тоді, напевно, все зрозумію.

Команда «марш!» — і ми попростували до бухенвальдської залізниці.

На станції есесівці довідалися, що поїзда треба чекати дуже довго. Краще дістатися попутною машиною до Веймара, а вже звідти поїхати в Арользен.

Рушили до шосейної дороги. Од казарм саме їхала вантажна машина, вона й підбрала нас.

Конвойні посадили мене під заднім бортом, самі сіли на лаву біля кабіни. Дорога була погана, а їхали дуже швидко, ноги в мене весь час роз'їжджалися, я боявся, що вилечу за борт. Спробував присісти на дно кузова, але відчув різкий біль у животі. Довелося сидіти навпочіпки. Мене підкидало, есесівців це тишило.

Нарешті Веймар. Я ледве виліз із кузова. Напевне, шкутильгав, бо відразу схопив стусана.

Один есесівець пішов до каси, другий зостався зі мною біля виходу на перон. До нас підбіг хлопчик років дев'яти в коротеньких сірих штанцях і став з цікавістю розглядати мене.

— Не підходь близько, а то можеш заразитися! — застережливо гукнула йому білява жінка, мабуть мати, гидливо скрививши губи.

Хлопчисько плюнув на мене. Плювок попав на груди. Жінка за-сміялася. Хлопець підступив ближче і плюнув в обличчя. Знову сміх. Я зціпив зуби і стояв незрушно.

Мимо проходила бабуся-німкеня. Зупинилася, сердито мовила щось білявій жінці, осудливо похитала головою на есесівця.

Той крикнув мені:

— Витрись!

Їдучи в поїзді, я бачив багато руїн, що їх заподіяла авіація. На кожній станції фашистські гасла і плакати на зразок того, що «колеса повинні крутитися для перемоги». На обличчях у людей сум, заклопотаність. Чимало чоловіків у військовій формі. Але це вже не ті вояки, яких я бачив у Києві, а літні, похмурі, покалічені.

Коли прибули до Арользена, зустріли колону гітлер-югенду. Підлітки крокували з серйозно-дурнуватими обличчями, вимахуючи руками і намагаючись бути схожими на дорослих.

Невдовзі підійшли до великого двору, обнесеного огорожею з металевого пруття на цегляному фундаменті. У дворі — сірий чотириповерховий будинок, далі — одноповерховий, спортивний майданчик, рівні асфальтові доріжки. Конвоїр подзвонив. Відчинилися на пропускний двері. Вартовий узяв пакет, розпечатав його, глянув на мій номер. Далі обшукав мене і звелів йти за ним. Попростували до

³⁸ — Зрозумів?

одноповерхового будинку. Довгий коридор, ґратчасті двері. За дверима чувся гомін. Як тільки клацнув замок, пролунала команда «ахтунг!», і вмиль усе стихло.

Напевне, тут колись був склад, бо в кімнаті — жодного вікна. Нари в чотири поверхи. Два довгих столи. Дуже тісно, похмуро, темно. Проте в'язні мали кращий вигляд, ніж у Бухенвальді.

Вони саме вечеряли. Я одразу завважив, що перед кожним лежало по шматку хліба. Отож, тут із їжею не так погано, коли їм навіть на вечерю вистачає хліба.

Вартовий покликав:

— Ріхтер!

У кутку підвівся ув'язнений із зеленим вінкелем на грудях і лисою квадратною головою. Він не біг, а йшов із гідністю, без страху. І я згадав, що мені говорив про Ріхтера Василь Азаров.

— Я вас слухаю, гер вартовий!

— Це твій помічник.

Я злегка кивнув головою. Ріхтер ступив ближче, критично окинув мене поглядом.

— Як звати?

— Євген.

— Ти розмовляєш по-німецьки?

— Трохи, гер Ріхтер.

На його обличчі відбилосся задоволення. Підійшов до мене, подав руку. Я шанобливо потиснув її.

Коли за вартовим зачинилися двері, Ріхтер повів мене в свій куток, показав на постіль:

— Це твоє місце. Спатимеш біля мене.

Я подякував йому.

Далі він спитав, чи я вечеряв. Я відповів, що в Бухенвальді забули дати мені сухий пайок. Ріхтер нахилився до своєї тумбочки, вийняв кусень хліба, шматочок маргарину і простягнув мені.

— Їж!

Хоча був я голодний, але взяти того не зважувався. Тоді Ріхтер відчинив тумбочку й показав мені цілу хлібину, бляшанку консервів і пачку печива. Від здивування я витріщив очі. Це його неабияк потішило.

Після вечері ми розговорилися. Ріхтер сказав, що його тут шанують за працювистість. Через те він має всього вдосталь, навіть горілку. Запитав, де і скільки я працював електриком. Я опустив голову і зізнався, що електриком не працював ніде, але, мовляв, був учнем у електрика і вмю знайти коротке замикання, змінити запобіжник, трохи розуміюся на схемах. І пообіцяв бути старанним учнем у нього, гера Ріхтера.

Спершу, коли я почав відповідати, на обличчі в Ріхтера з'явилося невдоволення, та після останньої моєї фрази воно знову стало привітним.

— Як підключити вимикач до лампочки? — запитав він зненацька.

Я намалював на підлозі схему. Ріхтера вона задовольнила. Тонем учителя він сказав: якщо старатимусь, мені з ним буде добре.

Незабаром пролунала команда лаштуватись на вечірню перевірку. Шикувалися тут-таки, в приміщенні. Зайшли два есесівці — один здавати чергування, другий приймати.

Перевірка тривала п'ятнадцять — двадцять хвилин. Яка розкіш порівняно з Бухенвальдом!

І лише тепер я відчув, як натовмився. Сказав про це Ріхтеру. Він відповів, що офіційно ще немає відбою, але я можу лягти спати. На випадок чого він бере на себе відповідальність. Я щиро був йому вдячний за це. Заснув в одну мить.

Підйом о шостій — це вже добре. Ранкової перевірки немає — чудово!

Сніданковий раціон майже такий, як і в Бухенвальді, але хліб тут незрівнянно кращий. Там у хлібі було борошно лише для того, щоб він не розсипався, а решта — тирса, просяна лузга, картопляне й бруквяне лушпиння.

О восьмій конвоїри забирали людей на роботу. Виводили невеликими групами, а то й поодинці.

Ріхтер пішов до чергового, взяв у нього якісь папери, повернувся, почав їх перечитувати, сортувати. Відтак глянув на годинника (у нього був дешевий наручний годинник), знову подався до чергового, запитав сердито:

— Де ж конвой? Уже три хвилини на дев'яту, а ми й досі тут! У мене багато роботи.

Ріхтер майже кричав. Я гадав, що він за це одразу ж ухопить ляпаса і вилетить звідти, але черговий, навдивовижу, почав його заспокоювати:

— Почекай, почекай трішки. Куди тобі поспішати? Ще напрацюєшся...

Врешті появився конвоїр, розписався в зошиті, забрав нас.

Я ледве встигав за Ріхтером. Слідом поспішав конвоїр.

Спершу зайшли до Ріхтерової комірчини, швидко вклали в чемодан розетки, патрони, штепселі, лампочки та інструмент. Потім подалися до великого будинку — школи офіцерів СС. У дворі саме шикувалися колони курсантів.

На першому поверсі були навчальні класи, кабінети. Другий, третій і четвертий поверхи — житлові помешкання. Коридорна система. Курсанти жили в кімнатах по двоє, зрідка по одному.

Піднялися на другий поверх. Ріхтер привітався з черговим. Він тут був, видно, своєю людиною. Зайшли до однієї з кімнат. У ній нікого не було. На столі лежала почата коробка сигарет. Ріхтер глянув на мене, сказав, що командування школи довіряє йому і що з кімнат, де ми побуваємо, нічого не повинно пропасти. Він дозволяє мені забрати лише недокурки з попільниці, а за це її треба вичистити. Я відповів, що я не такий уже затятий курець, аби палити недокурки. Ріхтеру сподобалася моя відповідь. Проте він зауважив, що цим не варто нехтувати: коли я віддам недокурки ув'язненим, вони тільки подякують мені та ще, може, й поділяться зі мною чим-небудь.

У цій кімнаті був зіпсований вимикач. Ріхтер клацнув ним кілька разів і звелів мені замінити його. Розписався в заявці й пішов далі.

Я зостався сам. Перше, що впало в очі, був радіоприймач. Яка спокуса — увімкнути й послухати Москву! Адже відколи я не чув рідного голосу! Проте я подолав спокусу.

Відкрутив вимикач, підігнув контактні вусики. Я був певен, що вимикач працюватиме, і заходився складати інструменти. В цей час повернувся Ріхтер. Він здивувався, що я вже збираюся. Узяв викрутку, відкрутив кришку вимикача і запитав, чому я його не замінив. Я відповів, що обійшлося без заміни.

Так ми працювали в злагоді весь день. Увечері конвоір привів нас до командофюрера. Той запитав у Ріхтера, чи я не лінуюсь, чи знаю своє діло. Ріхтер розповів, як я полагодив вимикач. Ще й додав, що, мовляв, згодом із мене вийде чудовий електрик. Есесівець засміявся, застеріг Ріхтера, щоб той часом не навчив мене своєї другої професії — злочинства, бо якщо йому дали п'ятнадцять років, то мене одразу повісять після першої ж спроби украсти. Розмовляючи, вони не звертали на мене ніякісінької уваги, мовби мене взагалі не існувало.

Побачивши незадоволене обличчя Ріхтера, командофюрер поплескав його по плечу й поблажливо мовив:

— Не ображайся, Ріхтере, адже ти знаєш, що ми тобі довіряємо. Це я так, пожартував. Ідїть.

Ми рушили в своє помешкання.

Перевірка. Вечеря. Я швидко з'їв своє і пішов уздовж столів, щоб розшукати того, до кого мені радив звернутися Василь Азаров. І знайшов його.

Це був чоловік років тридцяти, блакитноокий, з ряботинням на обличчі. Я знав, що це старший лейтенант, який був політруком батальйону. Десь під Москвою його важко поранило, і він потрапив у полон. Після одужання вивезли до Німеччини. Утік, коли спіймали — видав себе за цивільного. Ще раз утік, знову затримали в районі Дрездена. В ув'язненні познайомився з Азаровим. Разом потрапили до Бухенвальду. Звали його Микола, а прізвище якесь не слов'янське, забув.

Коли людей стало менше, я підійшов до нього, передав вітання від Азарова. Він зрадив, але на подальші мої запитання відповів ухильно і неохоче. Щоб завоювати довір'я, довелося нагадати дещо з його біографії. І недовір'я зникло.

Микола підтвердив, що серед ув'язнених є провокатор. Хто саме, він наче здогадується, але напевне сказати не може.

— Ото він,— показав очима на присадкуватого літнього в'язня, що стояв неподалік од нас.

Микола мало що міг сказати про цього в'язня, лише знав його ім'я — Умяр.

Я запитав, чому саме на нього впала підозра, і Микола розповів, як есесівці викрили в'язня, що готувався до втечі. Працюючи в команді, яка доглядала зелені насадження у дворі школи, в'язень улашту-

вав собі тайничок у трояндових кущах поблизу кочегарки. Якось увечері Миколину команду повертали після розвантаження вагонів. Вони йшли по той бік шкільної огорожі. Цегляний парапет там невисокий, і з вулиці видно, що робиться у дворі. Нараз Микола побачив, що хтось біжить од кущів до кочегарки. Хоча вже добре стемніло, він розпізнав по одягу — в'язень. Коли зайшли в приміщення, там уже сиділи всі ув'язнені, не було тільки Умяра, котрий мав працювати в кочегарці до ранку. Отже, це Умяр біг з кочегарки до кущів. Що ж він там робив?.. А наступного дня есесівці впіймали в'язня, який ніс сухаря до схованки, аби поповнити свої запаси. Виходить, його виказав Умяр. Однак Микола не був остаточно впевнений. Адже обличчя ув'язненого він не бачив.

Я запитав, чи не міг хтось проскочити до житлового приміщення, поки команда йшла за огорожею. Микола відповів твердо: ні. Вхід добре освітлювався, і його весь час було видно.

Що ж, Микола має рацію. Але хоча підозра й падала на Умяра, за ним треба було ще постежити.

— А тепер, Миколо, збери надійних людей, у мене є новини з фронту.

Завила сирена тривоги. Невдовзі почули гудіння літаків.

— Пронесло й цього разу,— сказав Микола.— Обминають союзники захід Німеччини...

Нас зібралось шість чоловік. Спочатку я відповідав на запитання, які стосувалися життя в таборі, про знайомих, про різні чутки, які доходили сюди. Потім пошепки прочитав напам'ять останнє повідомлення Радянського Інформбюро.

Вранці наступного дня конвоїр повів мене й Ріхтера до санчастини школи. Треба було полагодити якийсь апарат у фізіотерапевтичному кабінеті.

Нас привітно зустріла вродлива дівчина-медсестра. Я одразу відчув, що вона не німкеня. На цей час уже безпомилково міг визначити національність людини, яка говорить по-німецьки, з її вимови. Але такого акценту, з яким розмовляла сестра, ще не чув. Запитав про неї в Ріхтера.

— Вона норвежка,— відповів той.

Дівчина показала, який апарат зіпсувався. Ріхтер схилився над ним, а ж зацікавлено розглядав сестру. Помітив у її великих блакитних очах глибоко затамований сум. Напевне, од мого пильного погляду дівчина знітилася, почервоніла.

Ріхтер спитав сестру, чи знає вона, де рубильники та запобіжники, і звелів мені вимкнути струм.

Ідучи за дівчиною, я зупинився біля конвоїра, поглядом запитав, чи можна вийти. Той кивнув головою. Ми вийшли в коридор. Медсестра йшла швидко, її світло-руса коса, притримувана шапочкою, колихалася в такт ході. Коли відійшов на якусь сотню кроків од конвоїра, мене, наче блискавка, пронизала думка: тікати! Та відразу ж я збагнув, що то буде марна спроба, все одно затримають на прохідній. Крім того, я не мав права тікати — мене ж бо послано

сюди, в школу, з важливим завданням. Проте дивне почуття не залишало — адже за мною не йде конвоїр з автоматом!

Дівчина зупинилася біля шафи. Я ступив ближче, простяг руку, щоб розчинити дверцята.

— Я тут теж не з доброї волі,— сумовито мовила вона.— Знаю, вам дуже тяжко. Ще тяжче, ніж мені.— Засунула руку в кишеню халата і вийняла пачку сигарет.— Візьміть.

Я стояв непорушно, зніяковілий, розгублений.

Давно не бачив я гарненького личка і щирої дівочої усмішки. Згадав про Раю, мою вимріяну Соломію. Де вона тепер? Чи зустрінемося знову?.. Взяв сигарети, подякував. Та очі мої, напевне, мовили їй більше за слова. Дівчина засоромилась, збентежено відвела погляд.

Вимкнув рубильник, і ми мовчки рушили до кабінету.

Ріхтер заходився розбирати апарат. Я подавав йому необхідні інструменти, розкладав на столику деталі.

В кабінет навідався головний лікар. Під халатом виднілися петлиці із знаками гауптштурмфюрера. Конвоїр і ми виструнчилися. Він привітався, розпитав Ріхтера, чому апарат вийшов з ладу, зауважив, що цей апарат йому дуже потрібний, відтак наказав дівчині-норвежці:

— Підіть на склад і візьміть для них що-небудь з харчів.

Потім зиркнув на мій вінкель і відразу ж спохмурнів. Певне, пошкодував, що так необачно дав розпорядження сестрі, а відмінити його вже було незручно.

Коли головний лікар вийшов з кабінету, Ріхтер почав вихваляти його, яка, мовляв, добра людина, завжди подякує, дасть щось за роботу. Я майже його не слухав. Мені вчувався стогін умираючих людей у 46-му блоці, я бачив акуратно складений чотирикутником із номером зверху одяг тих, котрим ніколи вже не буде потрібна чиясь «доброта». У лікаря Дінга також було добродушне обличчя і приємний голос, коли він сказав, поглянувши на в'язнів, з яких мали відібрати двадцять чоловік для 46-го блока: «Досить кволий матеріал». Наче то були не люди, а якісь неживі предмети, речі.

Ріхтер помітив, що я неухважний, і сказав незадоволено:

— Ти не слухаєш мене!

— Пробачте, гер Ріхтер. Я замислився.

— На роботі треба думати про роботу.

— Я й думаю про це, гер Ріхтер. Намагаюся згадати схему анодного розжарювання ламп.

На обличчі електрика промайнув подив. Він дивився на мене із зацікавленням і недовірливо.

— Як, ти знаєш радіо?

— Трохи, зовсім мало,— відповів я.

У нас удома до війни був старий ламповий радіоприймач, я часто порпався в ньому, коли він замовкав, кілька разів щастило полагодити. Про схеми радіоприймачів, про різні їхні деталі довідався уже пізніше, коли відвідував радіогурток при Палаці піонерів.

Ми згаяли цілий день, поки усунули пошкодження в апараті. Врешті

зелена лампа настройки завітлася зеленою смужкою, потім її краї почали ширшати, і нарешті яскраво засяяло все вічко. Покликали головного лікаря. Він перевірів роботу апарата, подякував Ріхтеру і вручив йому пакет з продуктами, що принесла зі складу дівчина-норвежка.

По дорозі до барака зайшли в комірчину, щоб залишити там інструменти. Ріхтер розгорнув пакет. У ньому була хлібина, бляшанка згущеного молока, пачка маргарину і дві пачки сигарет. Одну пачку сигарет Ріхтер оддав конвоїру, другу засунув собі в кишеню, хлібину, молоко й маргарин сховав у тумбочку.

У бараці людей ще було мало. З роботи повернулася тільки команда вантажників, у якій працював Микола. Серед них вештався і Умяр — сьогодні йому випало працювати вночі. Побачивши, як він пішов до вбиральні, я вхопив Миколу й потягнув за руку туди. Навмисне повів мову про те, ніби ми з Ріхтером працювали на складі, вкрали там хлібину, молоко й маргарин і сховали усе в комірчині разом з інструментами. Микола ошелешено дивився на мене, хотів щось сказати, однак я приклав пальця до губ, а другою рукою показав на перегородку, за якою був Умяр. Микола зрозумів мене. Ми погостили ще трохи й вийшли. І весь час Умяр не виявляв своєї присутності.

— Тепер послухай правду, — сказав я Миколі, коли ми посідали на нарах. — За те, що Ріхтер швидко полагодив апарат у фізіотерапевтичному кабінеті, головний лікар дав йому хлібину, молоко, пачку маргарину і сигарети. Все те Ріхтер і залишив у комірчині. Ясно? Давай пильнувати за Умяром. Он він уже вийшов з туалету...

Прибувала решта команди. Двері до вартівні — кімнати чергового — були відчинені. Ми стежили, хто туди заходив. Конвоїри, які здавали ув'язнених. Командофюрер. Змінний черговий. Штубендист із денним рапортом. Цього разу рапорт тривав значно довше, ніж завжди. Незабаром черговий зняв з дошки один із ключів і квапливо подався кудись.

Штубендист скомандував шикуватися для перевірки. Ми стояли у п'ять рядів. Однак перевірку чомусь не починали. Мабуть, чекали чергового. Нарешті він з'явився, в руках у нього був згорток. Я не мав сумніву, що то продукти, які дав Ріхтеру головний лікар. Але як він довідався про них, адже Умяр не заходив до нього в кімнату? Стривай, черговому щось надто довго доповідав штубендист. Чи не через нього ото передав Умяр усе, що почув від мене? Він весь час тинявся біля штубендиста, ми це завважили.

Команда «струнко». Обидва чергових почали лічити в'язнів. Командофюрер стояв у дверях, нервово погойдуючись з носків на каблуки. На обличчі застигла посмішка, воно було схоже на маску.

Коли чергові доповіли командофюреру, що всі ув'язнені на місці, він ступив крок уперед, обвів поглядом колону і мовив з неприхованою іронією:

— Панове, я хочу вам дещо сказати! — І раптом обличчя есеївця стало мов у чорта. — Ув'язнений Ріхтер, до мене!

Нещасний Ріхтер нічого не підозрював. Він усміхнувся і поволі вийшов із своєї шеренги. Напевне, головний лікар повідомив, як він полагодив апарат, і зараз йому подякують за те.

— Ти що, розучився ходити, брудна свиня?! Бігом! — крикнув командофюрер.

Обличчя Ріхтера вмить зблідло, але усмішка ще не сходила з нього.

— Де твій помічник?

Я вибіг із шеренги і став поруч Ріхтера.

— Ти думаєш, тобі можна все, навіть красти? — І командофюрер ударив Ріхтера чорною шкіряною рукавицею по обличчю.

Ріхтер хотів щось сказати, але другий ляпас змусив його замовкнути.

Офіцер повернувся до чергового:

— Розгорніть!

Принесли столик, поклали на нього продукти. Командофюрер, показавши на них, глянув на ув'язнених:

— Ця брудна свиня, користуючись довір'ям, викрала продукти зі складу.

Ріхтер знову спробував щось заперечити.

— Ми його відправимо до Бухенвальду. Там його піддадуть тілесному покаранню і пошлють разом із помічником до штрафної команди.

Ріхтер благально склав руки.

— Що ти хочеш сказати, брудна свиня?

— Я не крав цих продуктів. Їх дав мені головний лікар гер гауптштурмфюрер Рамтьєр за те, що я добре полагодив йому апарат. Прошу вас подзвонити головному лікарю.

— Ти не брешеш?

— Бачить бог, гер командофюрер.

— Якщо ти брешеш, Ріхтер, то ми пошлемо тебе на шибеницю.

Це я тобі обіцяю!

Есесівець подався до вартівні. За ним поспішили обидва чергових. Ув'язнені стояли нерухомо. Командофюрер говорив із кимсь по телефону. До нас долинали окремі фрази.

— Чи працював у вас сьогодні ув'язнений Ріхтер?.. А вчора?.. Дякую!

Есесівець набрав інший номер.

— Пробачте, гер гауптштурмфюрер, чи працював у вас Ріхтер?.. Продукти... Яволь!.. Буде виконано.

Він поклав трубку, глянув на старшого чергового.

— Ви ідіот, Мюллер! — і повернув голову до іншого чергового: — Нехай Ріхтер забере продукти.

Підійшов черговий, поплескав Ріхтера по плечу:

— Нічого, це помилка, але чудовий урок для інших. Забирай харчі і дякуй богіві. Розійдись!

Ріхтер наче заляк. Черговий ще раз гаркнув на нього. Ріхтер схопив продукти, пішов до своїх нар і склав усе в тумбочку.

— Я бував і не в таких ситуаціях... — усміхнувся він.

Потім спитав мене, чи не говорив я комусь про подаровані продукти. Я признався, що в убіральні розповів одному з в'язнів.

— А він не міг виказати?

— Навіщо? Він же знав, що продукти не крадені.

— Все одно я довідаюся, хто донощик.

І він покликав штубендиста — злочинця Ганса.

— Ганс, а йди-но сюди!

Відрізав шматок хліба, маргарину і дав Гансу. Той не відмовився.

— Хто міг наговорити на мене? Скажи, бо я все одно довідаюся. По обличчю Ганса пробігла тінь тривоги.

— Не знаю,— відповів він і пішов геть.

Почалася вечерея. Привели кочегара з денної зміни, на роботу покликали Умяра. Він ішов, увібравши голову в плечі, від чого його тулуб здавався ще коротшим. Зупинився коло дверей вартівні, чекав, поки конвоїр розпишеться в книзі. Підійшов командофюрер, скрикнув гидливо, щось гиркнув йому і раптом дужим ударом в обличчя збив з ніг. Умяр підвіся, з носа текла кров. Конвоїр штовхнув його в плече, повів до дверей.

Дві пригоди за один вечір. Ув'язнені перешіптувалися поміж собою і тихенько вкладалися спати. Все пояснили поганим настроєм командофюрера.

Випадок із продуктами зміцнив авторитет Ріхтера. Уранці він бігав, метушився, репетував, що в нього багато роботи, а конвоїр запізнюється.

У комірчині застали повний безлад, продукти, певне, шукали не лише в тумбочці. Ріхтер лаявся, нахвалявся поскаржитися за таке свавілля начальнику школи.

Нарешті вгамувався, розсортував заявки, кілька з них тицьнув мені.

Почали обхід з другого поверху. Ріхтер найперше заходився відкручувати погаслий коридорний плафон, я зайшов до кімнати, що значилася в одній із заявок, полагодити розетку для радіо.

Потрібні були круглогубці, і я пішов за ними до Ріхтера. Конвоїр стояв у коридорі і длубався в нігтях.

Повернувшись у кімнату, я полагодив розетку, увімкнув радіо. Навів малу гучність і торкнув ручку настройки. Французька мова, німецька маршова пісня, знову німецький голос... та ось пролунала мелодія «Реде та стогне Дніпр широкий». Серце закалатало, ніби після швидкого бігу, але я все-таки погнав стрілку далі, і раптом:

«Наши войска ведут успешные оборонительные бои, изматывая силы противника...»

В коридорі пролунали кроки. Я вимкнув приймач і перевів стрілку назад. Далі висмикнув штепсельну вилку і почав закріплювати розетку. Кроки затихли, але я відчував, що позад мене хтось є. Встромив вилку, увімкнув і вимкнув приймач,— усе гаразд. Аж тоді зважився повернутись.

На дверях стояв есесівець.

Я зібрав інструменти, хотів уже йти в іншу, сусідню кімнату, де треба було полагодити настільну лампу, але конвоїр нагадав мені про

недокурки. Я швидко вибрав їх у кишеню, висипав попіл і витер попільницю.

І в сусідній кімнаті був приймач, такий самісінський, як і в попередній. Коли кроки конвоїра подаленіли, я увімкнув приймача й перевів на шкалі стрілку в те місце, де щойно чув передачу з Радянського Союзу.

«Смерть немецким оккупантам!.. Вы слушали последние известия. Московское время девять часов пятнадцать минут... Слушайте музыку Чайковского».

Хоча мені й було дуже шкода, що почув лише закінчення останніх вістей з рідної Вітчизни, проте серце все одно сповнилося радістю. Адже я все-таки слухав голос Москви — впевнений, спокійний, близький і водночас такий далекий...

Наступного дня у мене вже був свій конвоїр і багато заявок. Ріхтер переглянув їх, дещо пояснив. Я пішов на роботу самостійно. Конвоїр, напівнімець-напівчех із Судет, кілька разів заговорював до мене. Я відповідав йому дуже коротко.

Заявка: «Не працює радіо». Кімната та сама, де вчора я лагодив настільну лампу і почув закінчення останніх вістей із Москви. Глянув на шкалу — стрілка стояла на тій самій поділці (я її добре запам'ятав), де транслювала передачу радіостанція із Москви. Просто дивно, невже мешканці цієї кімнати теж слухають Москву?..

А може, я забув учора перевести стрілку?.. Це вже необачно. Так можна і в халепу вскочити. Але ж ні, в заявці значиться, що «не працює радіо», значить, хтось його вмикав уже після мене.

Щоб перевірити, увімкнув приймача. І раптом досить голосно:

«Говорит Москва. Московское время восемь часов. Передаем...»
Я миттю вимкнув приймача і злякано подивився на конвоїра.

Той усміхнувся, сказав:

— Увімкни, послухай.

Я заперечливо похитав головою і відповів, що не маю права цього робити. Боявся провокації.

— Це мій наказ. Чуєш? Виконуй!

Я підкорився і увімкнув. Конвоїр вийшов у коридор, а я схилився до приймача. Слухав зведення Радянського Інформбюро. Погано запам'ятав напрямки та назви фронтів, але дізнався, що в результаті боїв визволено тридцять два населених пункти і місто Орел.

Моя душа раділа. Наші били фашистів, а союзники бомбили Німеччину!..

«Смерть немецким оккупантам!» Знайомий голос диктора гримів, як тисячозалпові постріли.

На мить уявив фашистів, які церемонно і гордо походжали вулицями Києва. Тепер вони тікають, боязко озираючись. Гуркіт наздоганяє їх, вони щось кричать од страху. Грім, вибухова хвиля кидає їх на землю.

Потім усе змішалось. Могутній ураган хмарою рине вперед, змітаючи все на своєму шляху...

Нараз пролунав удавано грубий голос конвоїра:

— Давай швидше! Чого так довго порпаєшся?

Я миттю вимкнув приймач.

З коридора долинули чийсь кроки, потім хряпнули двері.

Конвоїр усміхнувся і підморгнув мені. Я знову подумав, а чи не провокація все це. Однак заспокоїв себе тим, що виконував наказ.

Перейшли в іншу кімнату — «зіпсована розетка». Конвоїр попросив розповісти, що я чув. Я знехотя почав оповідати зовсім не те, що почув, мовляв, на Східному фронті тривають бої місцевого значення, які проходять з перемінним успіхом. Солдат, посміхаючись, дивився на мене.

— Кажи все, не бійся.

Я і далі бурмотів щось під ніс.

Тоді він підійшов до карти, на якій прапорцями була позначена лінія фронту, і пальцем провів іншу лінію. Лінія ця була значно далі на захід, аніж та, позначена прапорцями.

— Учора визволили Орел, — ткнув у чорну цяточку. — Гітлер капут! Мені було приємно і страшно це слухати.

Він ступив до мене і подав руку:

— Карел. Я не фашист.

Відтоді ми кожного дня слухали радіо, і я йому розповідав усе без ніякого страху. Батько Карела — німець, але він ненавидів фашистів і загинув на фронті. А тепер до армії взяли його, Карела. Своє ім'я він вимовляв на чеський лад — Карел.

— Мені вони теж не довіряють, — сказав якимось. — А я і не потребую їхнього довір'я. Якби не боявся за матір і сестру, давно втік би до себе, на батьківщину. Але дарма, вже не довго зосталося чекати.

Карел розпитував мене, звідки я, за що потрапив до концтабору. Відчувши, що я не зовсім відвертий з ним, зауважив:

— І правильно. На твоєму місці я повівся б так само. Адже на мені ця огидна уніформа...

Я регулярно розповідав Миколі про зведення Радянського Інформбюро, а вже він передавав те своїм товаришам.

Розповів йому і про свого конвоїра, якому, на мій погляд, можна було в дечому довіритись.

Я був певен, що незабаром і мене, і Умяра відкличуть до Бухенвальду. Тож порадив Миколі якнайшвидше довідатися, чи немає тут серед ув'язнених такого, хто хоч трохи розумівся б на електриці. На моє місце треба неодмінно влаштувати свою людину, тому що це — джерело важливої для нас інформації.

Мені випало ще раз побачитися з медсестрою-норвежкою. Серед численних заявок, які вручив Ріхтер одного дня, була така: «Не горить лампа у фізіотерапевтичному кабінеті». Я найперше й пішов туди. В кабінеті, крім норвежки, не було більше нікого. Вона привітно зустріла мене. Я замінив лампу й зібрався уже йти далі до заявок, але дівчина зупинила мене. Вона дістала із шафочки солдатський котелок, майже повний рисової каші, шмат масла і кусень білого хліба.

— Їж, — сказала лагідно.

Я подякував, швидко з'їв ті божественні харчі і ще раз подякував. Потім сказав, що ми з нею вже більше, мабуть, не побачимось, мене

скоро знову відвезуть до Бухенвальду, але я ніколи не забуду норвезьку дівчину з добрим серцем.

На прощання вона подала мені руку.

Я так і не зважився спитати в неї, як її звати. Та на все життя запам'яталися красиві великі голубі очі...

РОЗПОВІДЬ ДЕСЯТА

Того дня, як завжди, ми збиралися йти на роботу. Однак вартовий викликав тільки Ріхтера. Електрик запитав, що б це могло означати.

Я знизав плечима:

— Напевне, мене повезуть до Бухенвальду.

— Ти чудовий хлопець,— потиснув мені руку електрик.— Жаль з тобою розлучатися.

Я затримав його руку:

— Якщо сюди хтось прийде і попросить від мене вашого покровительства, не відмовте, гер Ріхтер.

Він мовчки кивнув головою.

Прийшли два конвоїри-есесівці і повели мене через двір школи до воріт.

Невдовзі загула сирена повітряної тривоги, однак конвоїри не звернули на неї уваги і квапливо простували на вокзал.

Сіли в поїзд. Тільки-но він рушив, пролунали кулеметні черги — довгі й короткі. Зовсім неподалеку пролетів літак. Завищали гальма, поїзд зупинився... Конвоїри вхопили мене за руки і потягли до дверей. Коли вискочили з вагона, кулеметні черги пролунали знову. Есесівці попадали.

Гуркіт ушух, почувися крики і стогін. Звідкілясь появились санітари з носилками.

В очах у німців я бачив страх...

Напевне, мої губи склалися в посмішку, бо мене сильно вдарили в обличчя, збили з ніг.

Я підвівся. З носа текла кров. Хутко витер лице. Мене знову погнали до вагона.

В кутку, де перед цим сиділо якесь літнє подружжя, на підлозі червоніла калюжа крові. Кожен із пасажирів говорив своє, і всі дивилися на мене.

— Боже мій! Боже мій! Що це коїться?! — вигукував високий худорлявий німець із палицею.— А він, погляньте, сидить і радіє. Аякже!..

Несподівано він підбіг до мене й ткнув палицею в груди:

— О, руська свиня! — прошипів крізь зуби.

Він замахнувся вдарити мене, але конвоїри підхопилися, зупинили його.

— Досить, гер. Ми повинні довести його до Бухенвальду живим. А там знайдуться і без вас такі, що пустять його на дим...

Незабаром поїзд зупинився в Айзенасі. Одразу ж пересіли в інший, який ішов до Веймара.

Нарешті і ця моя мандрівка скінчилася, і я знову підійшов до воріт, де написано: «Кожному своє». Один конвоїр залишився стерегти мене, другий зайшов до вартівні. За кілька хвилин звідти вийшов старший черговий, відчинив хвіртку, сказав:

— Заходь. Блок 30-й.

Я знову опинився в концтаборі. Праворуч од воріт, як і завжди, з димаря крематорію валував чорний нудотний дим. Низькі свинцеві хмари притискали його до землі, він стелився по апельплацу, окутував похмурі бараки, сповзав униз, аж до самого підніжжя гори.

Спускався до блока № 30 навіть з якимось радісним передчуттям. Зараз я зустрінуся з Василем Азаровим і доповім про виконання завдання.

Зайшов у блок, повернув до флігеля «А». Там саме вечеряли. Хутко обвів поглядом в'язнів, шукаючи Азарова, та його серед них не було. Подався до блокового Вальтера Ебергарда й доповім про себе. Він простягнув мені руку, мовив:

— Скажи Юзеку, щоб помістив тебе на колишнє місце. Я тримав його вільним,— загадково підморгнув Вальтер.

Я хотів уже йти, але раптом уледів Азарова. Привітався.

— Поговоримо потім, бо вже скомандували на вечірню перевірку,— сказав він.

По дорозі здивався з Борисом Приходьком. Кинулися один до одного, мов брати. Борис дуже радів з мого приїзду. Працюючи в команді, яка прибирала територію табору, він добре знав тутешні новини.

Після перевірки довго розмовляв з Азаровим, вірніше, розповідав йому про своє перебування в Арользені.

— Як же буде з Умяром? — запитав я по тому Василя.

— Про це вже подумують інші,— посміхнувся він.

Коли Азаров усміхався, його добродушне обличчя округлювалося, як у дитини.

Ще розповів Василеві про останні новини з фронту, підслухані по радіо в училищі.

— Туди треба послати надійного хлопця,— закінчив я.— Таке місце не можна не використати. А конвойний Карел викликає довіру. Можливо, згодом через нього ще й зброю дістанемо.

— Ти добре пишеш по-німецьки? — спитав раптом Азаров.

— Не добре, але все-таки пишу. А хіба що?

— Та нічого. Це я так. Прийшлося до слова... Ось що, Женю, дістав я тобі на два дні звільнення від роботи. Як ти, влаштувався уже?

— Влаштувався. Вальтер з Юзеком тримали моє місце вільним.

— Знаю... Ну що ж, ходімо тоді спати. Пора.

У флігелі тиша — всі полягали спати.

Ми з Юзеком у його закутку. Я розповідаю йому останні новини з фронту.

— Так, добре б'є Червона Армія тих клятих швабів, жеби їх шляк трафив!..— каже він посміхаючись.

Наступного дня після ранкової перевірки Василь Азаров підвів до мене якогось чоловіка.

— Микола Кюнг. А це — Женя,— познайомив нас.

— Я вже дещо знаю про тебе,— мовив Кюнг.— Але краще розкажи мені про себе докладніше.

Розповідаючи, я спостерігав за Кюнгом. Він уважно слухав, іноді перепитував. Відчувалося, що його запитання заздалегідь підготовлені.

— Що ти скажеш, якщо ми пошлемо тебе писарем до канцелярії по обліку робочої сили?

Вловивши мій здивований погляд, він пояснив:

— Ти працюватимеш із німецьким товарищем. Робота цікава і корисна для нас. Розумієш, до табору прибувають різні в'язні. Більшість — це справжні люди. Але ж трапляються й негідники, що ладні за шматок хліба продати товариша. А ще серед них є і приховані агенти гестапо, шпики коменданта табору, донощики. Завдання: залучити до наших лав патріотів і своєчасно розпізнати ворогів, не дати проникнути в організацію провокаторам і зрадникам...

Що далі говорив Микола Кюнг, тим яснішими ставали мої обов'язки.

— Запам'ятай, Женю, нам помилятися не можна. Наша помилка — смерть для багатьох товаришів. Ти мусиш поводитися так, щоб ув'язнені вважали тебе співробітником табірної адміністрації. Можливо, тебе вважатимуть зрадником, ображатимуть. Але треба все це терпіти. Робота ця небезпечна... Дивись, коли не згоден, то можеш...

— Згоден,— не давши йому закінчити, відповів я.— Тільки не знаю, чи в мене щось вийде.

— Я познайомлю тебе з деякими товаришами. Вони допоможуть тобі. Крім того, ти працюватимеш із німецьким комуністом, у якого є чому повчитися,— підбадьорливо мовив Кюнг.

Увесь день я обмірковував його слова.

Думки про майбутню роботу не залишали мене. «Не дати проникнути в організацію провокаторам і зрадникам»,— згадував слова Кюнга. Важке й відповідальне, дуже відповідальне доручення.

Вранці Азаров і Кюнг повели мене до ревіру — табірної шпиталю.

Так, так, не дивуйтеся, я не помилюся, в Бухенвальді справді існував шпиталь. Спершу, коли я довідався про це, теж дивувався. Якимось чином вкладалося в голову: адже в концтаборі для ув'язнених спеціально створено умови, щоб вони виснажувалися, хворіли і гинули. Їх постійно мордували, калічили, доводили до того, що вони часом кидалися на дріт чи на вартового, аби знайти собі рятунок у смерті. І раптом — ревір...

Згодом мені розповіли, як він тут виник, цей ревір.

Спочатку в Бухенвальді для ув'язнених не було ні лікарні, ні лікарів. Але потім з Берліна надійшло розпорядження про організацію тут операційної і невеличкого стаціонару. Робилося це зовсім не задля в'язнів, ні. Фашисти подбали про молодих фахівців-медиків третього рейху, щоб тим було де проходити практику, удосконалювати своє ремесло. Тут-бо, в таборі, вони могли проводити над в'язнями будь-які експерименти, не несучи за це ніякої відповідальності. А ще, як

відкрили шпиталь, гітлерівцям було чим виправдовуватися й перед своїми союзниками, бо дехто з їх представників у Червоному Хресті іноді запитував: чи варто, мовляв, у Бухенвальді, де знаходяться громадяни із їхніх країн, заводити такі жорстокі порядки, адже це викликає серед народу небажані нарікання і набуває розголосу в усьому світі?

Головний лікар ревіру, есесівець Шідлаускі, з двома своїми помічниками — обершарфюрером Рогге і шарфюрером Вільгельмом так і робили: не лікували хворих, а лише практикувалися, експериментували над ними. А ще, як дізналися пізніше підпільники, вони за завданням есесівського командування вбивали небажаних в'язнів. Протягом кількох років вони щовівторка відбирали серед хворих п'ятнадцять — двадцять чоловік, закликали в операційну й давали їм там спеціальні смертельні уколи. Так бухенвальдський ревір став для фашистів ще однією кухнею для масового знищення людей.

І все ж підпільна організація табору скористалася цим «шпиталем». Серед його працівників було чимало медиків-в'язнів. Вони всіляко намагалися допомогти хворим, самовіддано боролися за врятування їхнього життя, докладали всіх зусиль, щоб знову поставити товариша на ноги, не дати йому зовсім виснажитися й «вилетіти через трубу крематорію». Окрім лікування, найперше дбали про поліпшення харчування, бо хворіли в'язні головне від голоду. Заради цього, ризикуючи власним життям, вдавалися до різних хитрощів, аби роздобути для ревіру додатковий харч. Найчастіше — затримували подачу відомостей про померлих і таким чином одержували для хворих більше продуктів.

Увечері після роботи до ревіру завжди стояла довга черга в'язнів. Санітарам і лікарям важко було розібратися, кого в першу чергу треба покласти на лікування, кому дати звільнення від каторжної праці, бо цього практично потребували всі. Місць у ревірі було дуже мало, а ще менше дозволялося видавати шонунгів — звільнень.

Багато сотень, а може, й тисяч людей урятували від неминучої смерті відважні борці-антифашисти, яким довелося працювати в табірному ревірі.

Потім, коли я багато чого узнав про бухенвальдське підпілля, довідався й про те, що в шпиталі діяла сильна патріотична організація, яка зробила чималий внесок у справу спільної боротьби антифашистів концтабору. Але про це розповім далі...

Ревір знаходився в дальньому лівому кутку табору. Від інших блоків його відділяла загорожа з колючого дроту. На воротях біля загорожі чергував вартовий-в'язень. Він безборонно пропустив нас, і ми зайшли в приймальню. Там нас зустрів середній на зріст чоловік, одягнений у коричневу спортивну куртку і звичайного крою сірі штани. На голові синій берет. Коли б не червоні смужечки на штанях і куртці, його можна було б прийняти за цивільну людину. На лівому боці нашитий червоний трикутник і номер — 251. Обличчя суворе, високе чоло і темно-карі уважні очі. Нас познайомили. То був Ернст Гаусман, німецький комуніст, з яким я мав працювати в канцелярії по обліку робочої сили.

Гаусман кількома легкими запитаннями перевірів мої знання німецької мови. Хвилюючись, я відповідав гірше, ніж міг би, однак мої відповіді вдовольнили його.

— Може, знаєш ще якісь мови? — поцікавився Гаусман.

Я відповів, що, крім німецької, розумію польську, чеську, сербську і болгарську.

Він здивувався:

— Де ти їх вивчив?

— Трохи у бауера, трохи на заводі, де колись працював, а більше тут у таборі. Адже в Бухенвальді всі стають інтернаціоналістами.

— Поліглотами, — усміхнувшись, поправив мене Гаусман.

Гаусману, певне, я сподобався, і він одразу ж почав пояснювати, які обов'язки покладалися на мене як на писаря:

— Ми з тобою працюватимемо в канцелярії, точніше, будемо ходити в карантинні блоки, куди прибувають нові ув'язнені. У нас будуть лише списки. За цими списками заповнюватимемо картки: місце народження, вік, професія і таке інше. Картки треба заповнювати чітко, без помилок. Потім їх здаватимуть до арбайтстатистики. Наша офіційна робота дасть нам можливість ставити ув'язненим й інші питання, які до певної міри допоможуть розібратися в людях, що прибувають до табору. Ясно? — поглянув мені пильно в очі.

— Ясно, — відповів я.

— Тоді ходімо до карантинного блоку, я відрекомендую тебе штубендістам.

І ми рушили до блока № 43, відгородженого колючим дротом. Це була двоповерхова будова, як і блок № 46.

З того, як розмовляли Азаров і Кюнг з Ернстом Гаусманом, я зрозумів, що обидва вони ставляться до нього з особливою повагою.

Потім, значно пізніше, я багато чого дізнався про цю людину.

Ернст Гаусман народився 1909 року неподалеку міста Шльонська в сім'ї лісника. Мати вела невелике домашнє господарство й доглядала двох синів. Батько був членом соціал-демократичної партії Німеччини. Коли підріс старший син Ернст, він часто брав його з собою на збори. Хлопець уважно дослухався до виступів місцевих і приїжджих соціалістів, там він уперше почув про соціальну нерівність, про прагнення трудящих виправити цю несправедливість. За активну участь у робітничих страйках батька звільняють з роботи, і він з родиною переїжджає до міста, де працює кочегаром, а Ернста влаштовує у фірму, котра займалась механізацією млинів. Часті поїздки, зустрічі з новими людьми збагачують юнака життєвим досвідом, і він 1929 року вступає до лав Комуністичної партії. Через два роки стає комуністом також і його батько. Партійна організація не раз дає Ернстові важливі й відповідальні завдання, які він завжди успішно виконує.

У страшні роки фашистського терористичного розгулу Ернст стає зв'язковим партії, роз'їжджає по країні, активізує комуністів і робітників на боротьбу з фашистами. 28 лютого 1933 року Ернста Гаусмана разом із багатьма комуністами заарештовують у зв'язку з провокаційним підпалом рейхстагу, а Комуністичну партію проголошують поза законом, і вона іде в підпілля.

Биття, всілякі витончені мордування, погрози — ніщо не могло зламати стійкості молодого комуніста, Ернст не називає жодного прізвища відомих йому керівників партії, чого домагалися фашистські кати на допитах. Врешті гестапівці беруть у Гаусмана обіцянку більше не займатися політичною діяльністю й віддають під нагляд поліції з невідмінною щоденною реєстрацією на місці проживання. Та він утікає до Берліна, де працює в Міжнародній організації допомоги революціонерам. Там Ернст знайомиться з видатними антифашистами-комуністами, стає професіональним революціонером. Згодом партія посилає його в Центральну Німеччину, в Тюрінгію, для налагодження підпільної роботи по згуртуванню рядів антифашистів. У Веймарі Гаусмана видає провокатор, але Ернсту вдається вчасно уникнути арешту, і далі він працює. Знову зрада. Цього разу його арештовують. Відбувся суд — три роки ув'язнення. Ернст Гаусман мужньо витримує усі муки каторжних робіт і не пориває зв'язків з партією. Після відбуття строку покарання його, влітку 1937 року, разом з трьомастами патріотами гітлерівці кинули в новостворений табір-в'язницю на горі Етерсберг для перевиховання фізичною працею. Відтоді Ернст Гаусман став в'язнем Бухенвальду з нашитим на одязі червоним трикутником і номером 251. У таборі він зустрівся з своїми товаришами по партії, які й тут не припинили відважної боротьби з фашизмом. Але хіба міг тоді Гаусман навіть у думці припустити, що в недалекому майбутньому їхнє місце ув'язнення перетвориться в гігантський концентраційний табір для знищення людей, у табір-місто Бухенвальд, де побувають двісті двадцять дев'ять тисяч кращих синів і дочок народів усієї Європи. І яка лиха доля випала йому — адже він навіть будував цей табір разом із тисячами інших ув'язнених німецьких комуністів. Працювали по шістьнадцять — вісімнадцять годин на добу. Спали просто неба, не було води, голодували... Багато з них загинуло. Та всі живі zostалися вірні своїм ідеалам. За довгі роки вони набули величезного досвіду боротьби з фашизмом в умовах ув'язнення.

Неподалеку від огорожі Азаров і Кюнг попрощалися з нами. Біля пропускної хвіртки стояв черговий, він, мабуть, знав Гаусмана. Ми безборонно зайшли в карантинний блок, піднялися східцями на другий поверх флігеля «С» і попростували до кімнатки штубендістів — німця та українця. Тут мені знову довелося розповідати про себе, звідки я, коли й чому потрапив до табору, яких дотримуюся поглядів і таке інше.

Обох штубендістів я трохи знав раніше, але тільки потім, як довелося з ними працювати, познайомився ближче. Адамові Васильчуку було двадцять чотири роки. Кремезний, дужий, трохи запальний. Другий штубендіст — сімдесятилітній Отто Мюллер. У 1935 році працював як фахівець у Ленінграді. Після повернення на батьківщину фашисти кинули його до табору. Майже всім новоприбулим він смішною російською мовою розповідав, як добре було йому в Ленінграді. Незважаючи на те, що Отто Мюллер носив червоний вінкель, від комуністичних поглядів він був далекий. Але фашистів ненавидів й допомагав підпільникам.

О восьмій годині ранку я був біля канцелярії. Звідти вийшли Ернст Гаусман і капо арбайтстатистики Віллі Сайфорт у темно-синій уніформі військового зразка: хромові чоботи, френч, штани-галіфе, на яких були наквацовані фарбою подовжні смуги.

— Ось із ним і працюватимемо, — мовив Гаусман, показуючи на мене.

Віллі посміхнувся привітно й подав руку. Мені не хотілося її тиснути, але... начальство. В той час я, звичайно, не знав, що він допомагав підпільникам, урятував багатьох людей од смерті.

Із списками новоприбулих в'язнів ми пішли до малого табору у блок № 62. Там штубендистами були Іван Спорт, наш азербайджанець

з міста Ордубада, і югослав Братко. Вони принесли нам два столи і табуретки, вишикували в'язнів. Їх було небагато — близько сімдесяти чоловік. Ернст Гаусман заповнював картки на німців, я — на всіх інших.

Коли закінчили роботу, Гаусман уважно переглянув мої картки, чотири звелів переписати.

До нас підійшов Іван Спорт. Важко контужений, молодший політрук Акпер Агєєв, потрапивши до табору, став Іваном Спортом. Йому якимось чудом пощастило зберегти свій командирський пояс з п'ятикутною зіркою, і він носив його весь час під одягом. Акпер Агєєв

люто ненавидів фашистів і не вмів приховувати цього, за що йому не раз перепадало від друзів-підпільників.

— Іване, ти будеш підтримувати зв'язок із Шенья.— Гаусман замість «ж» вимовляв «ш».— Передаватимеш йому все, що треба. Ясно?

Іван дещо сам зрозумів, дещо я йому переклав.

— Ясно,— кивнув головою.

Звідти ми пішли до блока № 43, де була наша підпільна штаб-квартира. Туди прибіг хлопчина з пов'язкою лейфера (посильного) ревіру. Це був киянин Володимир Орлов.

— Ернсте, тебе просять до ревіру,— мовив він.

— Іду,— відповів Гаусман і звернувся до мене: — Віднеси картки Віллі, а ввечері зустрінемося тут.

Ми залишилися вдвох з Орловим.

— Женю,— сказав Володимир,— ходімо на речовий склад і організуємо тобі щось краще за цей смугастий костюм. Черевики в тебе ще пристойні, а костюм...— посміхнувся він.— Ні, такий костюм зовсім не пасує писареві.— Раптом посерйознішав: — Ти працюєш із дуже гарною людиною. Дивись, Женю, не підведи.

На речовому складі мені підібрали верхній одяг і, крім того, дали ще й теплу нижню сорочку.

Коли поверталися, мене хтось окликнув. Оглянувся. Олексій! Той, з яким я втік із «Густлов-верке». Його впізнати було нелегко: худючий, змарнілий, згорблений.

— Альшо! — підбіг я до нього.— Ти живий?..

— Як бачиш,— болісно скривився він.— Ще живий. А чи надовго?..

— Ну розкажи, як ти тут опинився?

— А-а що тут розказувати,— махнув байдуже рукою.— Після того як нас розлучили в Лейпцігу, побував у гестапо в Веймарі, і ось тепер Бухенвальд... Працюємо в каменоломні. Але довго не протягну. Щось дуже болить у животі. Це, мабуть, від дерев'яного молотка, яким бив мене перекладач у гестапо...

— Значить, у нас один «хрещений батько»,— сказав я.

Мимохіть зирнув на його ноги. Вони були вкриті гнійними ранами — від дерев'яних черевиків-колодок. На руках — також виразки. Обличчя сіро-чорне, і тільки циганські очі-вуглинка свідчили, що він ще зовсім молодий.

Каменоломня... Це, мабуть, найжахливіша гітлерівська кухня для знищення людей каторжною працею в Бухенвальді. Суть табору.

Ще перші в'язні почали розробку граніту на пологому схилі гори Етерсберг, і нині там уже утворився величезний глибокий котлован. Немічними, слабкими руками за допомогою молотів, зубил та клинів видобуто тисячі кубометрів твердого каменю. І якщо б у той котлован покласти всіх тих, котрі загинули тут, напевно, над ним вироста б гора людських трупів — він не вмів би їх у собі.

Спочатку в'язні виносили з котлована каміння вручну. Воно використовувалося для будівництва доріг і цехів філіалу заводу «Густлов-верке», для підмурків есесівських казарм. Потім там проклали вузько-

колію, яка вела від місця видобутку до каменедробарки. Вагонетки завжди навантажували вщерть, по четверо ув'язнених з двох сторін упрягалися в шлеї і під команду есесівців-наглядачів тягли їх угору, як ото тягали колись у давнину бурлаки по Волзі баржі й кораблі. Ззаду кожен вагонетку штовхало ще четверо в'язнів.

Повертаючись із роботи, кожен ув'язнений мав нести з собою камінь. Камінь цей повинен бути великий і важкий, інакше охоронець примушував повертатися до каменоломні по інший. Били нещадно на кожному кроці. Іноді люди не витримували і йшли на есесівця, котрий у такому випадку стріляв без вагань. Це вважалося найлегшим самогубством.

Часто заради власної розваги, а також щоб повеселити нудьгуючих охоронців, які стояли довкола котлована, наглядачі влаштували «спектаклі». Починалися «спектаклі» з голосних окриків:

— Ану швидше, прокляті свині! Ми навчимо вас працювати! Ану тягніть!..

В'язні квапливо впрягалися в шлеї, нагиналися майже до шпал, щоб зрушити навантажену вагонетку. Тільки-но вона, пискнувши, рушала, наглядач подавав команду, спершу повільно, співуче:

— Лі-інкс, цво-о, дра-ай, фі-ір...

Далі прискорював і прискорював її, аж поки ставала короткою, уривчастою:

— Лінк, цво, дра, фі!..

В'язні, щоб уникнути тяжкого удару палиці, намагалися вловити ритми команди, витримати її темп і за всяку ціну довести вагонетку до каменедробарки, інакше...

Уже пройдено половину, три чверті шляху, сили в людей вичерпуються, а ритм команди все наростає й наростає, тепер вона зливається в одне слово — «Ліцводрафі!» І ось тоді, коли до рятівного майданчика каменедробарки залишається зовсім небагато, всього кілька метрів, хтось, найслабший, не витримує, спотикається, відстає. Есесівець лупцює його палицею по спині, по голові, і він падає, збиваючи з ритму інших трьох.

Четвірка позаду вагонетки, відчувши додаткове навантаження, кричить, благає своїх напарників тягнути, але це не допомагає, невдовзі там падає ще один чи двоє або й усі троє в'язнів. Але ж задня четвірка все одно не має права зупинятися. Перелякані, вкрай знеможені, вони штовхають уже самі. Обличчя, шиї побагровіли, товстими п'явками набухли вени, очі ледь не вилазять з орбіт, а вагонетка усе уповільнює свій рух. Врешті колесо попадає на стик рейки, і здолати цю нікчемну перепону вже немає сили. На якусь мить багатопудова вагонетка завмирає, далі, пискнувши, починає невтримний рух назад, вниз, тягнучи за собою безпомічні тіла в'язнів, котрі не встигли вивільнитися від шлей. Швидкість все наростає і наростає. Спочатку чути людський крик, а потім — лише гуркіт вагонетки на стиках.

Страшний удар... Фонтан з дрібного граніту... Хвилинна тиша... Відтак угорі над котлованом вибухає садистський регіт охоронців.

Угамувавшись трохи, вони підбивають наглядачів, щоб ті ще «розважили» й «повеселили» їх.

— Молодець, Гансел..

— Йогане, повтори «спектакль»!..

Ув'язнені стоять, низько схиливши голови. Прощаються з друзями. І кожен, певно, думає, коли ж настане час загину фашизму і чи є на світі така кара, якою б гітлерівці сповна заплатили за знуцання, за лихо, яке вони принесли людству. Ні, немає, немає... Але найперша кара для них — це знищення, викорінення самого фашизму, гітлеризму...

Плин моєї думки зупиняє підбадьорливий голос Володимира:

— Не занепадай духом, Альошо. Щось придумаємо... Ходімо зі мною. Може, пощастить покласти тебе до ревіру. Там є свої хлопці.

Володимир Орлов попросив знайомого лікаря-в'язня, що саме чергував у ревірі, і Альошу прийняли туди.

— Набирайся сили. Я буду навідуватись до тебе,— сказав йому на прощання.

Він заплакав, мов дитина, жалібно і тонко, і ми з Орловим поквапилися до виходу.

Як важливо, коли є друзі! Почуття товариськості, солідарності, інтернаціоналізму були властиві бухенвальдцям, і завдяки цьому тисячам людей пощастило врятуватися від смерті.

Як тільки випадало трохи вільного часу, я ходив по бараках, у яких були поляки, розшукував Зігмунда Стахурського. Але мої зусилля були марні, такого ніхто не знав. Тоді звернувся до Юзека, розповів про Зігмунда все, що знав, і попросив допомогти мені відшукати його.

— Добре, попробую,— пообіцяв він.— Тут може виручити наш блоковий Вальтер Ебергардт через арбайтстатистику.

Минав день за днем, а Юзек мовчав. Та ось одного разу, коли я повернувся до блока пізно ввечері після виконання чергового завдання, він повідомив мені:

— Ми знайшли Стахурського. Але, на жаль, пізно.

— Невже помер? — запитав скрушно.

— «Дора»... А то майже одне й те саме.

Я похнюпив голову. Про транспорт «Дора» ми знали лише одне: звідти ніхто не повертається. Пізніше ми дізналися про нього трохи більше.

— Це ми винні. Прогледіли такого хлопця, а він міг би пригодитися. Жаль, дуже жаль...

Закінчувався тисяча дев'ятсот сорок третій рік. На горі Етерсберг негода, сльота. Йшов чи то дощ із снігом, чи сніг з дощем. Крижаний вітер продимав одяг, пронизував тіло. Ми стоїмо на варті, охороняємо підступи й місце, де зібрався інтернаціональний табірний комітет. Кожен поринув у спогади. Стільки радості й веселощів було пов'язано з святом Нового року — там, удома, що навіть уже самі спогади зігрівали душу.

Почали поодиночі виходити члени підпільного комітету, певно, наближався, а може, вже й наступив Новий рік. Нині треба бути особливо уважним, настороженим. Я нарахував вісімнадцять темних постатей. Врешті появився Ернст Гаусман, це значило, що всі вийшли і охоронці також можуть розходитися по бараках.

До нас з Олексієм Колтуновим підійшов Василь Попов, і ми попрямували до 43-го блока. Позаду йшло двоє — Ернст Гаусман і Костя Бородаєнко.

Віля дротяних воріт при вході до блока вартував Олексій Приходько. Ми привітали його з Новим роком.

— Хлопці, зайдіть у флігель «А», там ялинка, — сказав він.

— Яка ялинка? — здивувалися.

— Справжня. Побачите.

Василь Попов повернув до малого табору, а ми з Олексієм — до флігеля «А». Відчинивши двері, оторопіли. На обідньому столі стояла маленька, таки справжня ялинка, а під нею горіла свічка. В'язні оточили стіл і мов зачаровані дивилися на ніжне зелене деревце. Кожен з них у цей час був удома, в сім'ї... Хтось плакав. У напівтемряві важко розпізнати обличчя.

У флігель зайшов блоковий. Постояв, подивився, потім, ніби прийняв якесь рішення, махнув рукою і... увімкнув електричне світло. Пухнаста, свіжа зелена ялинка мовби ожила. Але що це?.. Вона була прикрашена вінкелями з різними літерами, що вказували національність в'язня... На самому ж верхечку красувався, як спадаюча крапля крові, червоний трикутний вінкель з літерою «Б».

Світло горіло не більше хвилини, але яке глибоке й незабутнє враження справила на нас ця новорічна ялинка!..

Блоковий пошепки розповів нам. Ялинку привезла в табір зовнішня команда під бачками для страв. Коли потемніло, він приніс її сюди. Поставили на стіл, укріпили, а прикрашати немає чим. В'язні стояли довкола неї з похиленими головами. Раптом один з них зірвав з себе пришитий напередодні вінкель і повісив на ялинку. Після нього те саме зробили й інші. Радісні усмішки розквітли на змучених, виснажених обличчях. Невелика радість, а як вона потрібна людині в цих умовах!..

У флігелі були люди різних національностей, як сказав блоковий, «уся Європа». Однак серед ста двадцяти в'язнів був лише один бельгієць, представник маленької, поневоленої фашистами держави. Тому саме бельгійцеві і виявили в'язні найбільшу шану: повісили його вінкель на самому верхечку. Той так був зворушений, що не втримався й заплакав.

Відчувши з новою силою дух солідарності, братерства, в'язні негolosно заспівали «Інтернаціонал». Його співали різними мовами, але це ніскільки не завадило співові. Звучав гімн пролетаріату злагоджено, монолітно.

Те, що я довідався про роботу підпільної табірної організації, викликало в мене захоплення і водночас здивування. Найбільше дивувало: як пощастило комуністам-підпільникам захопити чимало досить важливих і відповідальних адміністративних постів? Зважився запитати про це Ернста Гаусмана, і він повідав мені цілу епопею боротьби німецьких комуністів із карними злочинцями.

— Раніше адміністрація табору тримала комуністів у найжорстокіших умовах, — сказав Гаусман. — Керівні внутрішньотабірні пости займали карні злочинці, які співробітничали з есесівцями,

а політв'язні перебували під подвійним гнітом. Для комуністів зоставалося лише одне-єдине — каменоломня. Терор, шантаж, голод і биття багатьох звели в могилу. Коли ж комуністів-в'язнів у таборі збільшилося, ми згуртувалися й почали відвойовувати ці пости. У сорок третьому році боротьба закінчилася нашою повною перемогою. Якось із комендантського свинарника вкрали свиню. Розлючені есесівці вивели ув'язнених на плац і протримали їх то на ногах, то на колінах

цілих дві доби. Врешті знайшли винуватця. Ним виявився «зелений». Відтоді всі адміністративні пости перейшли до політичних. Щоправда, адміністрація невдоволена таким становищем. Але що зробиш, переконалися: там, де керує політичний ув'язнений, завжди порядок. Хіба ж есесівці знають, заради чого ми наводимо цей «порядок»?.. Тепер ми можемо самі призначати людей у внутрішньотабірну охорону, в робочі команди, добувати медиків для ревіру і таке інше. Але зло-

чинці й зараз не втрачають надії повернути собі владу. Вони виступають перед есесівцями, всіляко намагаються відвоювати колишні позиції, через те нам доводиться бути дуже обережними, щоб не дати спровокувати себе на відкритий конфлікт...

Мені стало зрозуміліше, якою ціною, якими жертвами та зусиллями завойовували свої нинішні позиції в таборі політичні в'язні.

— Ось ти, Шенья,— звернувся до мене Гаусман.— Я помітив, намагаєшся обходити есесівців. Чого? Щоб не скидати перед ними шапку, як велить табірна інструкція? Так?

— Так. Це ж принизливо, бридко. І я уникаю їх.

— Функціонер мусить відкинути всяке самолюбство, яке може зашкодити загальній справі. Лише той підпільник принесе дійову користь організації, про якого есесівець думає, що це поступливий, дисциплінований в'язень, готовий виконати будь-яке розпорядження.

Ці слова Ернст Гаусман промовив твердо, як наказ.

— Гітлерівці своєю поведінкою,— вів далі Гаусман,— заслужили ненависть усієї Європи, усього світу. Ті, що спробували на собі «принати» фашизму, будуть боротися з ним. Ми, німецькі комуністи, вважаємо своїм священним обов'язком боротися з фашизмом до кінця. Наш девіз: усе для перемоги Червоної Армії! — і він, як у клятві, підняв стиснутий кулак.

Увечері Ернст Гаусман повів мене до барака № 2, так званого патологічного блока. Тут я побачив щось неймовірне, страшне.

Просто на мене дивилася людська голова завбільшки з кулак, а волосся на ній звичайне, довге. Я заціпенів од жаху. На столі лежали дві прошнуровані книги із шматків татуйованої людської шкіри, а поруч клапті білосніжної, дуже м'якої й еластичної. В скляних посудинах якісь людські органи, прострілене серце...

— Це здебільшого експонати дружини колишнього коменданта концтабору Ільзи Кох,— пояснив мені Гаусман.— Вона любила колекціонувати татування й сама відбирала, що їй подобається. Прийде, бувало, спекотливого дня в якусь робочу команду і накаже в'язням зняти куртки. Люди думали, що це вияв жіночої сердечності. Та жорстоко помилялися. Насправді Ільза шукала тих, у кого було на тілі татування. Коли їй подобався чудернацький малюнок, записувала номер його власника. По тому на апельплаці в'язня викликали і кудись вели... А через якийсь час есесівець лікар Вагнер дарував комендантші абажур чи сумочку з уподобаної нею людської шкіри. Пізніше Ільза удосконалила свій метод пошуку цікавих татувань. Вона наказала обладнати в душовій спеціальне віконце, крізь яке роздивлялася новоприбулих в'язнів. Якщо Ільзі подобався малюнок чи напис на тілі, власника його викликали до ревіру, де лікар-есесівець вводив йому кубик бензину чи повітря у вену, і колекція поповнювалася. А ось інші експонати цього музею...

— Досить, Ернсте,— почулося за спиною.

Ми оглянулися. Позаду стояв середній на зріст чоловік із червоним вінкелем на грудях.

— Ти поглянь на нього,— сказав він, кивнувши на мене.— Бачиш, як поблід. Навіщо?..

— Ні, Ріхард! Нехай бачить і знає, що таке фашизм,— заперечив Гаусман.

Ернст відрекомендував мене Ріхарду Гросскопфу.

В Гросскопфа обидві щелепи були вставні — память про допит у гестапо. Тут, у таборі, як я дізнався пізніше, він відповідав за безпеку всього підпілля, вів боротьбу з донощиками та провокаторами. Усі відомості з цієї ділянки підпільної роботи надходили до нього. У трьох найбільших антифашистських організаціях табору були відділи безпеки: німецький, чеський і радянський, або, як його називали,— російський. Їх роботою керував інтернаціональний табірний комітет. Відповідальність за безпеку в радянському комітеті спершу ніс Олександр Павлов, а з середини тисяча дев'ятсот сорок третього року — Микола Кюнг.

Гаусман запропонував Гросскопфу, щоб зв'язок між ним і Кюнгом здійснював я. Той весь час поглядав на мене з цікавістю, а може, з недовірою, сумнівом. Врешті запитав:

— А чи знаєш ти, що тобі загрожує, коли про твою діяльність дізнається адміністрація табору?

— Мене вже допитували в гестапо,— відповів я.

— Ну, якщо ти знайомий із їхніми методами, то витримаєш. Головне — треба вміти мовчати...

Трохи подумавши, Ріхард Гросскопф сказав:

— Ти приходитимеш сюди до мене тільки за наказом Кюнга чи Гаусмана. Якщо запитають, чого ходив, скажеш: приносив обміняти на сигарети пташине пір'я.

— Пір'я? Навіщо воно нам?

— Для опудал. Бачиш, скільки їх он стоїть на полиці? Сувеніри для гостей-есесівців.

З патологічного блока ми з Гаусманом пішли до ревіру. По дорозі я звернув у ліс і зібрав трохи воронячого пір'я. Той «ліс» — близько двадцяти дерев, але він — єдиний зелений куточок на території табору. Гаусман розповів, що, за переказами, в цьому лісі, колись величному і чудовому, любив відпочивати Гете. Буковий ліс надихав поета. Можливо, саме тут і народилися оті полум'яні гетевські рядки:

Лише той життя і волі годний,
Хто б'ється день у день за них...

Правда, коло самого ревіру ще росло кілька плакучих верб, що їх посадили німецькі комуністи-в'язні як символ страждання і сліз.

У ревірі Гаусман познайомив мене із своїм товаришем, Гансом Проце, сірооким молодим чоловіком, який працював там у канцелярії. Він допомагав замінювати номери ув'язнених. Якщо, за відомостями підпільної агентури, комусь загрозувала смерть, то цей ув'язнений «умирав» для табірної адміністрації. При цьому намагалися підібрати схожий труп. На трупі надписували номер смертника, а смертнику переходив номер мертвого, і той залишався жити, щоб боротися проти фашизму. Це була відповідальна й небезпечна операція. А скільки разів доводилося вдаватися до неї.

Підпілля в такий спосіб урятувало від неминучої загибелі дуже багато ув'язнених.

Як і було наказано, в патологічний блок до Ріхарда Гросскопфа я навідувався лише тоді, коли мене посилав туди Микола Кюнг або Ернст Гаусман.

Одного разу під час таких відвідин Гросскопф сказав:

— Запам'ятай таке прізвище — Галинський. Це прізвище в'язня. Номера не знаю, за фахом — інженер-оптик. Якийсь його винахід взяли на озброєння гітлерівської армії. Зараз нібито працює над оптичним приладом для підводних човнів. Передай Кюнгу, щоб він відшукав цього в'язня, перевірив. І більше ніяких самостійних дій щодо нього. Тільки розвідка, і то дуже обережна. Він, цей Галинський, тут на спецобліку.

Через кілька днів підпільна організація вже достеменно знала: Галинський — зрадник, він працював на фашистів.

За рішенням інтернаціонального комітету підпілля Галинський підлягав найсуворішій карі — смерті.

Виконати вирок доручили інтернаціональному загонові самооборони, яким керував Костянтин Крокинський.

Блок № 38, де жив запроданець, був під постійною вартою есеців. Виконати вирок там неможливо. Довідалися, що Галинський іноді увечері виходить з барака покурити. Тоді група підпільників причаїлася біля виходу з блока.

Ждали довго. Врешті відчинилися двері і на порозі з'явився той, кого очікували. Озирнувся довкола, вийняв сигарету.

Зашкодив справі Акпер Агєєв, чи, як його тепер називали в таборі, Іван Спорт. Акпер ходив у Бухенвальді з біло-червоними круглими нашивками. Таких в'язнів у таборі називали флюгпунктами — рухомими мішенями. В них можна стріляти, як у мішень, без попередження, за найменшу провину.

Запальний, нетерплячий, він передчасно кинувся на зрадника, але той устиг ускочити в барак і причинити за собою двері.

Галинський запримітив табірний номер Агєєва, і наступного дня вранці Акпера посадили в карцер. Там його допитували, чому напав на Галинського.

— Хотів припалити в нього, дивака, сигарету, а він чогось злякався і втік, — пояснював Акпер.

Під час недільної перевірки зачитали наказ коменданта:

«За порушення табірної режиму, що полягав у намірі проникнути в інший барак, ув'язненого № 7665 піддати тілесному покаранню двадцятьма п'ятьма ударами нагайки по оголеній сідниці».

Неподалеку від головного входу поставили спеціальний пристрій для екзекуції. Рідко хто витримував цих двадцять п'ять ударів. Есеціві мали великий досвід у цьому «мистецтві», били з відтяжкою. Сідниця перетворювалася в шматок м'яса. Проте Агєєв витримав катування.

Незабаром, коли Акпер трохи очуняв, керівництво підпілля негайно влаштувало його на один із транспортів, що комплектувалися для роботи далеко за межами концтабору.

І Галинського ми більше не бачили в Бухенвальді. Гітлерівці відіслали його в Дахау. Але справедливої кари він не минув. Підпілля сповістило тамтешнім антифашистам про нього, і вони знищили зрадника.

Невдовзі по тому Ріхард Гросскопф повідомив: серед ув'язнених російських емігрантів, що тільки-но прибули в концтабір з Франції, є агент гестапо, котрий виказував фашистам борців французького Опору. За походженням він належить до відомого російського роду князів Оболенських, хоч прізвище має інше. Треба негайно розшукати зрадника. Як? Може, знайти людину, яка б знала родовід князів Оболенських, вона допомогла б. Одне слово, нехай Кюнг приготує на завтра свої міркування з цього приводу, а я вже потім передам їх йому, Гросскопфу.

Оформивши невелику групу новоприбулих, я приніс картки в арбайт-статистику, канцелярія якої займала половину дерев'яного барака. Зліва від входу окремий стіл Віллі Сайфєрта. Чоловік двадцять писарів, зігнувшись над столами, заповнювали картки, підраховували щось на рахівницях.

«Капо» зустрів мене м'якою усмішкою.

— О, серед новоприбулих є твої співвітчизники,— зауважив Сайфєрт, переглядаючи подані мною картки.

— Це французький транспорт,— зауважив я.

Обличчя його стало серйозним.

— Так, я знаю... Це емігранти... Емігранти — недобре, людина повинна мати свою батьківщину... Ганс, поклади ці картки в резерв зовнішніх команд,— звернувся до одного з писарів.— Ці довго в нас не затримаються.— І, повернувши до мене усміхнене обличчя, мовив:— Дякую за картки. До побачення.

Ще там, у 59-му блоці, я звернув увагу на одного з емігрантів. Народився він у Смоленську 1901 року, а в 1918-му емігрував разом з батьками до Франції. Про це я довідався, заповнюючи картку. Увагу ж мою привернув тим, що з великою цікавістю розпитував про наших радянських людей, про Росію, намагався весь час бути серед нас.

«Чи не провокатор?» — подумав, згадавши попередження Ріхарда Гросскопфа.

Після відвідин арбайтстатистики пішов до себе в блок. До закінчення робочого часу було ще далеко.

— Тебе розшукував Кюнг,— сказав Юзек, побачивши мене.

Заглянув до флігеля «А». Там Кюнга не було. Тоді я подався у 59-й блок: можливо, він у днювального Василя Попова.

В блоці, у зв'язку з прибуттям нових в'язнів, помічалось похввалення. Поміж новоприбулими походжали старожили табору. Їх легко вгадати не лише по одягу, виснаженому виглядові, але й з того, що вони впевненіше поводяться.

Прочинивши двері до комірчини Попова, побачив там емігранта, про якого щойно думав.

— Заходь, Женю,— запросив Василь.

Федір Михайлович Шумський — так звали емігранта — охоче розповів нам про себе.

Батько в нього поміщик, предводитель дворянства однієї з волостей Смоленщини. Федора, як і належало, віддали в кадетський корпус, хоча хлопцеві й не подобалася військова служба, він більше любив ліс, землю, природу. Федір Михайлович і нині добре пам'ятає кожне дерево, кожен кущик у батьківській садибі. Коли він розповідав про це, в його голосі бриніла непідробна туга. Чудово пам'ятає події чотирнадцятого року, коли в батьковому кабінеті, де збиралися околишні поміщики й волосне панство, точилися запеклі суперечки, а також бурхливий 1917 рік — покваліве збирання й переїзд в Одесу, а незабаром через Константинополь до Франції, де жила під Марселем материна тітка.

— Федоре Михайловичу, а чому ваша родина втекла з Росії? Чого вона боялася? — спитав Попов.

— Мені, хлопчику, нічого було боятися революції. А ось батько, мабуть, мав підстави остерігатися її, адже він був представником свого класу і захищав цей клас. Недарма ж, видно, і маєток наш спалили під час революції. Звичайно, батьки вважали, що від'їзд тимчасовий, перебудемо, мовляв, у тітки, поки вляжеться «смута», і знову повернемося додому. Хто міг тоді подумати, що ми назавжди втрачимо вітчизну, — зітхнув Федір Шумський. — І ось, коли я зустрівся з вами, дарма що в таких страшних обставинах, я ніби знову відчув себе вдома, серед своїх рідних людей.

Коли я слухав це, підозра до Шумського мимоволі гасла в мені, одначе розум підказував: «Будь насторожі!»

— Як же вам жилося у Франції? — спитав його.

— Матеріально наша родина була забезпечена. Коли пропала надія повернутися в Росію, батько купив ферму. Розводили овець. Я закінчив сільськогосподарський заклад, після цього жив удома, працював на фермі. Моя освіта сприяла процвітанню нашого господарства, бо я був обізнаний трохи і з агрономією, і з ветеринарією, і з бухгалтерською справою. На фермі я спробував відтворити картину нашої садиби. Берези, дуби... флору рідної землі — все це я діставав і з великими труднощами вирощував. Гості, які часто бували в нас, називали ферму «російським куточком». Гості бували різні: князі-шофери, графи-швейцари, дворяни-гарсони, вельможі, котрі спилися, і просто негідники. У салоні відбувалися суперечки й дискусії. Здебільшого мова йшла про Росію, про нездоланну тугу за нею. Деякі з наших гостей, осліплі люттю, не хотіли визнавати успіхів Радянської держави. Мене ж цікавило все, що стосувалося вітчизни. Де тільки міг, діставав книги, журнали, газети, в яких писалося про Радянський Союз, і радів вашим досягненням.

Попов сам закурив і запропонував сигарету Шумському. Запаливши її, Шумський зотягнувся, випустив дим і повів далі:

— Між батьками і мною складалися дивні стосунки: наша туга за Росією щодалі сильнішала, а взаємні почуття холоднішали й холоднішали. Свідомістю і розумом змушував себе ставитися до батьків із пошаною й теплом, та серце не могло пробачити, що це з їхньої вини я позбувся батьківщини. Дійшло до того, що я врешті написав прохання, аби мені дозволили повернутися додому. На жаль, я не

одержав відповіді, мабуть, перешкодили події, які відбувалися тоді в Європі,— Німеччина напала на Польщу.

— А серед емігрантів, які оце прибули, є ще хтось з такими настроями, як у вас? — запитав я по хвилі.

На високому чолі в Шумського зібралися глибокі зморшки, карі очі ледь примружилися, очевидно, в ньому відбувалася якась внутрішня боротьба. І, мовби прийнявши остаточне рішення, він рвучко махнув рукою, мовив:

— Не знаю, чи варто розповідати одну історію. Можливо, вам і не цікаво, але це буде якоюсь мірою відповіддю на запитання.

— Розповідайте, Федоре Михайловичу, нам поспішати нема куди, до вечері ще далеко,— сказав Попов.

При згадці про вечерю в Шумського по горлу пробігла голодна спазма, і він вимушений був проковтнути слину.

Я промовисто поглянув на Василя. Він зрозумів мене.

— Федоре Михайловичу, на правах господаря хочу запропонувати вам шматочок хліба...

Руки Шумського машинально смикнулися до їжі, але він зусиллям волі зупинив їхній рух.

— Я не можу прийняти ваше частування, ми тут рівні — господарі і гості...

— Їжте. Їжте. Слово честі, мені не хочеться,— запевняв Василь.

Щоб не гнітити Шумського своєю присутністю, я вийшов у двір. Коли повернувся, Федір Михайлович уже, видно, давно впорався з хлібом. Він винувато дивився на нас, почуття ніяковості зв'язувало його рухи.

— Мені незручно перед вами...— почав він.

— Краще розкажіть те, що хотіли,— перепинив його Попов.— А це діло таке... Звикнетеся...

— Тоді слухайте, я розповім... Ще там, на Смоленщині, батько мав знайомого жандармського ротмістра волосної управи Петра Оболенського, котрий був далеким родичем князів Оболенських. У Петра Оболенського був син Жорж, всього на два роки старший за мене. Деякі риси його характеру, я не стану їх уточнювати, перешкождали зближенню, і наші взаємини з ним обмежувалися просто візитами ввічливості.

Під час революції ми загубили один одного. Та якось, уже у Франції, він раптом знайшов нас. Ми щиро зраділи йому, як раділи кожній знайомій людині, котру зустрічали на чужині. Судячи із зовнішнього вигляду,— золотий перстень з коштовним камінцем на лівій руці, масивний золотий годинник,— можна було зробити висновок, що він не зазнає фінансових труднощів. Жорж погостював і зник на довгий час. До нас доходили різні чутки про нього, і жодної гарної. Казали, ніби він ще там, у Росії, обікрав батьків і втік за кордон, тепер гуляє, пиячить...

Коли німці вступили до Франції, нас це мало зачепило, жили, як і раніше, хіба що збільшилися податки. Та коли Гітлер напав на Росію, я сприйняв це як кровну образу. Але що я міг вдіяти?.. Мені було гидко слухати старече патякання про патріотизм, про

можливість повернутися на батьківщину, загарбану німцями. Щоправда, більшість емігрантів щиро переживали перші невдачі радянських військ. Але були й такі, що раділи з успіхів гітлерівців, готувалися до повернення на свої землі та угіддя...

В той час знову з'явився Жорж. Золотого персня, годинника вже не було, але додалося нахабства й цинізму. Коли він урочисто говорив про німців, вихваляючи їхню «культуру» й «порядність», мені хотілося затопити йому в пику. Адже ми вже знали, як поводять себе нацисти на окупованих землях. Його базікання знічувало навіть тих, хто не виявляв симпатії до Радянського Союзу...

Напередодні появи Жоржа у нас сталася одна незвичайна подія.

Уранці я пішов до сарайчика, де зберігався садовий інвентар, хотів узяти апарат для обприскування дерев. Двері до сарайчика були відчинені, хоч я добре пам'ятав, що ввечері зачиняв їх на защіпку. Зайшовши всередину, обімлів. На мішках з добривом лежала людина. На відкинутій набік правій руці бракувало чотирьох пальців, кисть перетворилася на суцільну рану. У лівій, що лежала на грудях, затиснутий садовий ніж. Обличчя в синяках, верхня губа розсічена, підборіддя і шия покриті коричневими плямами. Переборовши страх, я підступив, нахилився над невідомим. Дихання рівне, але часте — він спав.

Я сховався у будинок, узяв медикаменти й почав очікувати, поки незнайомець пробудиться. Спочатку я не все розумів з його слів, бо він був українець — Павло Демченко з-під Полтави, та потім звикся. Павло розповів, що він був у таборі для військовополонених у Марселі. Після допиту в гестапо по дорозі в табір утік. Довго блукав, аж поки не набрів на наш сарайчик.

Таїти від своїх, що в нас перебуває поранений в'язень-утікач, я не мав змоги. Батько схвалив мій учинок і сам пішов побалакати з Павлом. Було б усе добре, аби не отой Жорж...

Під час розмови з своїми співвітчизниками батько в пориві дрібної чванливості пробалакався, що він, як «патріот Росії», дав притулок пораненому російському солдату. Найбільше до цього виявив інтерес Жорж. Почав вихвалити батька, дякувати йому. А наступного дня вранці нас пробудив гавкіт собак і гуркіт у двері. Німці...

Я не знаю, що після цього сталося з батьком, а моя доля вам відома...

Помовчали.

— Невесела історія,— мовив Попов.

— Ясно, що серед нас, російських емігрантів, є всякі люди. Чесні і негідники. Патріоти і зрадники. Не кожному треба вірити...

— Так, так,— згодився Василь.— Вірно кажете, не кожному треба вірити, далеко не кожному.

Про почуте від Федора Шумського я розповів Костянтину Крокинському.

— Це цікаво,— сказав він.— Візьмемо до уваги. В усякому разі цей Шумський, чи як там його, полегшив нам справу. Про Жоржа не забудемо, неодмінно дамо знати французьким товаришам.

Пізніше я довідався, що підпільники з французького руху Опору

перевірили те, що говорив нам Федір Шумський. Виявилось, що Жорж Оболенський працював у поліції, був платним агентом гестапо, зумів увійти в довір'я і налагодити зв'язок з Опором. Виказував фашистам активістів. Та що найдивовижніше, так це те, що невдовзі після арешту Федора Шумського він сам потрапив до концтабору. Потрапив за привласнення коштовностей якогось багатого француза, також агента гестапо.

Велику допомогу у справі розслідування подали товариші з політичного відділу. Вони здобули копії допитів Оболенського, під час яких він, намагаючись вигородити себе, перелічував свої заслуги перед гестапо як агент Жорж Варне.

Гестапо, як видно, не зважило на ці заслуги. Однак підпільники належно їх оцінили, покаравши зрадника смертю.

РОЗПОВІДЬ ОДИНАДЦЯТА

Табірфюрер доручив працівникам арбайтстатистики підготувати тисячу ув'язнених для транспорту «Дора». Коли відправили цю партію, надійшли заявка ще на дві тисячі.

Про «Дору» ніхто нічого не знав. Все, що стосувалося цього транспорту, зберігалось в суворій таємниці. Звіди не повертався жоден в'язень. Навіть есесівці-конвойні більше не появлялися. Лише трохи пізніше до табору почали приїздити автомобілі типу рефрижераторів, геть заповнені скаліченими трупами... «Дори» стали боятися, як самого крематорію.

Я давно не бачився з Василем Никоновим. Пішов до нього в блок. Виявилось, що його кудись відправили з табору на роботу. З лихим передчуттям подався до арбайтстатистики.

Ернст Гаусман довго наводив довідки. І нарешті вийшов до мене.

— «Дора»...— сказав сумовито.

І все-таки ми його не втратили назавжди.

Якось нас покликали оформити новоприбулих. І раптом, на превелике своє здивування і радість, я побачив серед в'язнів Василя Никонова. На ньому був нашитий інший номер. Василь хотів підійти до мене, але я непомітним для інших жестом зупинив його.

Відразу про все розповів Гаусману.

— Нехай Попов забере його до себе в комірчину і не випускає,— сказав Гаусман.— А я подбаю, щоб він потрапив у 59-й блок, а згодом на якийсь інший транспорт. Та не забудь докладно розпитати його про «Дору».

Я розшукав днювального блока № 59 Попова й попросив його забрати до себе Никонова. Василь Попов — москвич, старший лейтенант, нагороджений орденом Червоного Прапора. Він дуже переживав, що потрапив у полон — горів у танку. Багато розповідав про свій Т-34, часто згадував різні бойові епізоди.

За кілька хвилин Никонов уже був з нами в комірчині.

— Розкажуй, Василю.

— Нас відібрали для «Дори» під час ранкової перевірки. Відлучитися, щоб когось сповістити, уже було неможливо.

— Кажі спершу про «Дору»,— перебив його.— Що це таке?

— Підземний завод. Там виготовляють корпуси для літаків-снарядів Фау-2. Потім їх кудись відправляють заряджати.

— Як же тобі пощастило втекти?

— Коли корпуси готові, есесівці перевіряють їх усередині, привісуючи ліхтариком, закручують кришку і піднімають нагору. Там вантажать на платформи, закривають брезентом і якнайшвидше кудись відправляють. Я зробив з фанери щит, пофарбував його в той самий колір, яким фарбують усередині снаряд, заліз у корпус і закрився щитом. Есесівець посвітив, позаглядав у снаряд, але нічого не помітив. У дорозі молотком та зубилом я відкрутив кришку і втік. Жаль, побував на волі всього два дні. Схопили, гади, й знову сюди привезли,— закінчив Никонов.

— Тебе ніхто із знайомих не бачив?

— Ні.

— Сиди тут і нікуди ані на крок.

Наступного дня Василя Никонова відправили на роботу до Кельна, звідки легше було втекти, особливо під час бомбардування.

Гітлерівці в суворій таємниці зберігали місцезнаходження заводу, на якому виготовляли снаряди Фау-1, Фау-2. Але скоро таємниця перестала бути таємницею.

Відступаючи під ударами Радянської Армії, фашисти вивозили ув'язнених із концтаборів, розміщених на окупованій території. Бараки в Бухенвальді були щерть заповнені. Замість п'ятисот чоловік, як це було досі, в барак заганяли дві-три тисячі. Різко підвищилася смертність. Ранком біля дверей бараків виростали штабелі трупів.

Раз по раз черговий комендатури викрикував по радіо номери в'язнів, котрим належало з'явитися до віконця № 3. Усі знали, що це викликають на страту. Ув'язнені, які зовсім не володіли німецькою мовою, німецькі числівники вивчили досконало. Коли есесівці вигукували якийсь довгий номер, кожен, завмерши, дослухався — чи не настала його черга іти на смерть...

Фашисти замітали сліди своїх злочинів. Крематорій спалював трупи цілодобово, а згодом їх почали палити ще й у величезних траншеях за табором. Між в'язнями ходив сумний жарт: якщо хочеш, щоб тебе спалили культурно, в крематорії, то спершу збери і здай два кілограми вугілля.

Одного разу до нас в арбайтстатистику надійшло повідомлення, що поміж в'язнів, яких привезли з Кіровограда, є колишні партизани. Треба було їх розшукати.

На перевірку кіровоградського транспорту кинули всі сили і відшукали багато справжніх бійців-патріотів, серед них фельдшера Олексія Івановича Гуріна. Згодом йому доручили очолити медичну групу в малому таборі, куди тимчасово поселяли новопритулих та інвалідів.

У канцелярії я виконував нескладну роботу, але вона давала мені можливість більше спілкуватися з ув'язненими. Серед них іноді зустрі-

чав земляків, знайомих. Кількох із них прилучив до підпільної діяльності.

Так, у блоці 43, де я переписував новоприбулих, виявився киянин Сергій Олександрович Степанов, мій ровесник, вельми товариський хлопець. У нас із ним були спільні знайомі.

Якось Ернст Гаусман сказав, що потрібна надійна людина для роботи на табірній пошті. Це має бути дисциплінований товариш. Адже пошта — один із каналів, що зв'язує нас із волею. Цим каналом можна скористатися і поза табором, і через те там повинен бути наш зв'язківець.

За мою рекомендацією на це місце потрапив Сергій Степанов. Працюючи на пошті, він добре послугував підпіллю. Серед посилок, що зрідка одержували деякі ув'язнені, були такі, в яких надходили для організації важливі відомості. Про ці посилки Сергій знав наперед, тож його завданням було вберегти таємну пошту від контролера-есесівця, в присутності якого відкривали посилки. Нелегка то була справа, але Степанов з нею цілком справлявся.

Заповнюємо картки на новоприбулих в'язнів у блоці № 17. Більшість — молоді хлопці.

— Сліпченко,— викликав я наступного за списком.

До столу підійшов юнак років двадцяти п'яти й вороже подивився на мене. Я вже раніше запримітив цього хлопця. Поводився він незалежно, навіть визивно.

— Прізвище, ім'я та по батькові?

— Микола Максимович Сліпченко.

— Місце і час народження?

— Миколаїв, тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятий рік.

— Дату народження назови повністю.

— А тобі цього мало?

— Для мене досить, а для табірної канцелярії мало. Ясно?

— Мені ясно, що ти продажна шкура,— скреготнув він зубами.

— Ти перебуваєш у концтаборі і мусиш виконувати всі вимоги адміністрації,— підвищив я голос.

— Ти на мене не кричи, я не лякливий.

— Місяць і число? — повторив я.

— Двадцятье червня.

— Професія?

— Чорнороб.

Він подобався мені своєю поведінкою.

— За що потрапив сюди?

— За втечу.

— Звідки?

— З цивільного табору.

— В армії служив?

— Як і всі.

— Як опинився в полоні?

— Здався! — Це він вимовив злісно, втупившись у мене очима, в яких була лють і презирство.

— От і добре.— Я вдав, що не помітив його тону, а для себе відзначив: ні, такі не здаються.— Звичайно, німці все одно переможуть...— вів далі я.

Він зблід.

— Ти вже врятував себе, здавшись у полон. Але і звідси можна вийти. Зараз провадиться набір до РВА³⁹ і, коли хочеш...

Я не встиг докінчити, бо від сильного удару кулаком в обличчя звалився на підлогу разом із табуреткою.

Гаусман кинувся до Сліпченка:

— Що сталося?

— Нічого особливого. Потім розповім,— моргнув я йому.

З носа і розсіченої губи текла кров, та мені було радісно. Вмившись, я заходився опитувати чергового в'язня.

Микола Сліпченко стояв збоку біля столу, збентежений і вражений, м'яз на правій щоці посмикувався. Не міг утямкувати, чого це його не карають за бійку.

— Иди,— махнув я рукою.

Юнак поплентався до нар.

Пізніше, додатково перевіривши, чи справді він такий, яким себе показав, ми залучили і його до своїх лав.

Перевіряли людей усебічно, як тільки могли.

Багато допомагали підпіллю в цій справі антифашисти, котрі працювали в політичному відділі табору.

Коли в Бухенвальд прибували в'язні, то разом з ними надходили і їхні особисті справи: протоколи допитів, відібрані під час арешту різні документи, ордени і медалі, записники, щоденники, листи, фотокартки і таке інше. Особисті справи зберігалися в спецчастині політичного відділу табору. На різних роботах (писарями, прибиральниками, кочегарами) у відділі есесівці використовували давніх в'язнів — чехів. Деякі з них входили до підпільної організації. З величезними труднощами й ризиком їм іноді вдавалося добути важливі дані про ув'язнених, якими цікавилось підпілля. Адже навіть з прочитаного протоколу допиту вже можна було скласти якість уявлення про арештованого. Особливо цінні були відомості про доноси, які також надходили з табору до політичного відділу...

Уся внутрішня табірна охорона складалася з самих ув'язнених, переважно з членів підпільної організації. Вони носили на рукавах спеціальну пов'язку з написом «лагершц» і повинні були цілодобово стежити за порядком усередині концтабору: чи виконуються там правила режиму, чи дотримується в належній чистоті територія; боролися зі злочинством, вартували на переходах між великим і малим таборами, біля виходів з вуличок на апельплац. Маючи дозвіл необмеженого пересування по всій території табору вдень і вночі, а також, хоч і незначну, але все-таки якусь там владу, охоронники допомагали підпіллю провадити роботу серед в'язнів, неправильно

³⁹ Так звана російська визвольна армія, військове збіговисько зрадників, яке слугувало гітлерівцям під час війни.

інформували есесівців і адміністрацію, викривали провокаторів і донощиків.

Ось, наприклад, стався такий випадок. Уночі черговий охоронник затримав ув'язненого, котрий хотів тихцем пробратися до головних воріт, де вартували есесівці. Його привели в кімнату охоронників — штубу, обшукали, знайшли клаптик паперу, на якому була написана цифра 26661. Одразу здогадалися — номер котрогось із ув'язнених.

Саме так випало, що в штубі були лише охоронники-німці, а затриманий німецької мови не знав, говорив по-російськи, і допитати його не могли. Тоді німці-антифашисти викликали росіянина Георгія Маликова, також охоронника.

У свій час Микола Кюнг затратив чимало зусиль, щоб умовити його піти в охорону, бо Георгій вважав це майже за зраду. І справді, більшість ув'язнених ставилася до охоронців з недовір'ям, презирством, як до есесівських прихвоснів. Та невдовзі Маликов сам зрозумів, які вигоди здобула підпільна організація, пославши туди своїх людей, і незабаром погодився навіть очолити групу табірних охоронників, що складалася з радянських громадян-патріотів.

Цього разу під час допиту затриманого він ще раз мав нагоду переконатися в тому.

Нурім Сайфаров — так звали затриманого — розповів, що він із 43-го блока, в таборі всього два тижні. У відповідь на запитання, як йому вдалося вийти з карантинного блока і чого це він у нічний час опинився на апелльблагі, нічого переконливого не міг сказати. Не зумів також пояснити, що воно за цифра у нього на клаптику паперу. Твердив, ніби знайшов папірець на сходах і машинально поклав у кишеню. Йому, звичайно, ніхто не повірив. Вирішили потримати Сайфарова в штубі до ранку, щоб потім повідомити Ернсту Гаусману.

Вранці перевірили, чий номер записано на папірці. Власником його виявився... Костянтин Крокинський.

Підпільники стривожилися. Чому Сайфаров намагався сповістити есесівцям саме про Крокинського? Що йому відомо про нього? Підслухав якусь розмову? Але ж з конспіративних міркувань ми ніколи не вели розмов про підпільні справи будь-де. Що ж тоді?..

Нуріма Сайфарова відпустили й установили за ним пильний нагляд. Тим часом почали розшукувати його земляків з Середньої Азії, дали завдання чеським товаришам із політичного відділу з'ясувати, що він за один.

Подальша поведінка Сайфарова наче й не викликала підозри. І все ж таки...

Сайфаров часто заводив розмову про довоєнний час. Розповідав про багатство свого колгоспу, про незлічені отари, які випасав у «безкрайніх степах». Казав, як добре тоді, мовляв, усім жилось, і коли б не війна, не німці, не знав би ніхто ніякого лиха... Та в його балачках, у виразі обличчя відчувалася фальш і неприродність. Чи, може, це нам тільки здавалося так?..

Нові факти, спостереження підтверджували: Сайфаров — брехлива, лицемірна людина.

У нього була покалічена ліва рука, на ній залишилися тільки два пальці, великий і вказівний. Сайфаров розповідав, що каліцтво те ще з дитинства, мовляв, бавився самопалом, поки той не вибухнув у руці. Та Олексій Гурін, провадячи санобстеження, придивився до рани і з'ясував: вона щонайбільше річної давності.

Врешті одержали відомості з політичного відділу. Виявилось: Нурім Сайфаров — син розкуркуленого бая, один із керівників німецького карального загону по боротьбі з партизанами на Україні, має гітлерівські нагороди. Після поранення в бою з партизанами був призначений начальником постачання карального загону. До ув'язнення потрапив за спробу привласнити награвовані коштовності. У таборі став провокатором, але незабаром був викритий. Тоді його відправили в Дахау, а згодом у Бухенвальд.

Відтак наші підозри цілком підтвердилися: Сайфаров — небезпечний ворог. Зважаючи на це, ми змушені були вжити найрішучіший захід. Адже війна йшла не на життя, а на смерть. Тільки завдяки суворим і нещадним оборонним діям підпільної організації було врятовано від смерті сотні, тисячі стійких бійців Опору.

Коли мені доводилось у якій-небудь справі зв'язуватися з радянськими військовополоненими, я завжди звертався до веселого, безжурного, дуже схожого на грузина киянина Семена Сухолуцького.

Познайомився з ним у кочегарці табірної лазні, куди забрів одного разу, ховаючись від табірної холоднечі.

— Що, «фітіль», змерз? — почулося звідкись, тільки-но я спустився в підвал кочегарки.— Іди, іди погрійся.

«Фітілями» й доходзями в Бухенвальді називали виснажених, змучених в'язнів, які вже однією ногою стояли в могилі.

Незабаром з темряви вийшов замурзаний, голий до пояса молодик. Чорне обличчя, чорні волосаті груди, чорні руки — все чорне, ніби чортяка з пекла.

— Я не «фітіль»,— відповів йому невдоволено.— Я ще поживу. А погріюся із задоволенням.

Юнак усміхнувся приязно, мовив:

— Вибач, друже, це я так, жартома. Правильно кажеш. Хай краще гинуть ті, кому слід гинути, а нам треба жити...

Слово по слову — й зав'язалася розмова. Коли ж виявилось, що ми з одного міста, обидва зраділи, мов рідні брати при зустрічі.

Довідавшись, що я працюю в арбайтстатистиці, Семен попросив дізнатися, чому його не беруть на позатабірні роботи.

Наступного дня, влучивши момент, коли не було есесівських службовців, я зазирнув у Семенову картку. Там значилось: до Бухенвальду прибув у лютому 1942 року з табору для військовополонених № 307, полонений у Брестській фортеці, особистий номер 1706. Картка його була перекреслена червоним олівцем по діагоналі, що застерігало: схильний до втечі, з табору не виводити.

Дотримуючись суворих законів конспірації, ми ніколи не розпитували один одного про підпільну антифашистську організацію, хоч і здогадувалися, що обидва належимо до неї. Якось, коли я з гру-

пою підпільників переносив уночі зброю з блока для військовополонених у малий табір, один з важких пакунків передав мені саме він, Семен Сухолуцький.

РОЗПОВІДЬ ДВАНАДЦЯТА

Німецькі комуністи, ув'язнені в Бухенвальді, вирішили готуватися до збройного повстання одразу після того, як фашисти віроломно напали на Радянський Союз. Але потім зрозуміли, що самотужки домогтися успіху не зможуть, треба здійснювати це спільними зусиллями патріотів усіх національностей, які перебувають у концтаборі, особливо ж у тісній взаємодії з ув'язненими радянськими громадянами, колишніми підпільниками, партизанами, військовими, котрі вже мають досвід боротьби з фашистами. Відтоді вони почали вести роботу по об'єднанню розрізнених підпільних угруповань у єдину організацію. Незабаром така організація була створена. Для керівництва підпільною роботою в таборі і для підготовки збройного повстання було обрано інтернаціональний табірний комітет у складі вісімнадцяти чоловік, до якого ввійшли представники багатьох антифашистських національних груп. Радянських підпільників представляли в комітеті Микола Кюнг, Микола Симаков та Іван Смирнов.

Найпершим завданням діяльності комітету в час підготовки до повстання стала політико-виховна робота серед в'язнів, щоб підняти їх моральний дух, вселити віру в неминучість розгрому гітлерівської армії, краху фашизму.

Незважаючи на тяжкі умови табірної життя, підпільники знаходили можливість проводити агітаційно-пропагандистські бесіди, згуртовувати в'язнів для спільної боротьби, виховувати їх у дусі інтернаціоналізму. Пропагандистську роботу вели головним чином військовополонені політпрацівники, офіцери Радянської Армії, а також партійні і радянські працівники з тимчасово окупованої території Радянського Союзу.

Добре послугував підпільникам у справі антифашистської пропаганди таємно змонтований німецькими комуністами радіоприймач, завдяки якому постійно слухали зведення Радянського Інформбюро.

У військовополонених була і своя рукописна газета — «Правда полоненого». Раніше вона виходила рідко, від випадку до випадку. Тепер же її видавали регулярно, один раз на два тижні. Знайомили з газетою небагато, бо мала вона всього два примірники, але ті, хто прочитав її, у розмові зі своїми сусідами по бараку ділилися прочитаним, посилаючись при цьому, звичайно, не на газету, а на чутки. Минав день, другий, і новини ставали відомі не тільки військовополоненим, а й усьому табору. У газеті публікували повідомлення Радянського Інформбюро про становище на фронтах, спростовували офіційні фашистські заяви, висвітлювали табірні новини, викривали гестапівських шпигунів та есесівських донощиків. Під заголовком завжди стояло гасло: «Перебуваючи у полоні, пам'ятай про Вітчизну!»

Часто в таборі з'являлися й антифашистські листівки або просто невеличкі патріотичні записки-звернення приблизно такого ось змісту: «Тримайтеся! Перемога буде за нами!», «В'язні, не занепадайте духом! Червона Армія близько!», «Борітеся — поборете!» Ці записки й листівки ходили по руках...

Подальшим кроком у підготовці до повстання було створення масової військової організації табору. Як потім стало відомо, з весни 1944 року інтернаціональний комітет почав формувати бойові групи, взводи, роти, батальйони, бригади.

Військове об'єднання радянських підпільників, яким керував Микола Симаков, було найчисленніше і вважалося для майбутнього повстання найсерйознішою ударною силою. До нього входили п'ятдесят шість військових груп із сімдесяти восьми у всьому таборі. Комісаром нашого об'єднання обрали Василя Азарова, військову розвідку очолив полковник Євген Карцев, командирами бригад призначили Болеслава Бібіка, Сергія Швецова і Бакіра Назірова.

Чимале німецьке об'єднання очолював Вальтер Бартель. Військово-політичне керівництво здійснював Гаррі Куна і Отто Рота.

Інтернаціональний табірний комітет розробив два плани повстання: наступальний «А» і оборонний «Б». Яким із них скористаються, залежатиме від обстановки.

Наступальний план передбачав: як тільки фронт підійде до кордону Німеччини, підпільники вчинять напад на есесівську охорону, захоплять зброю, встановлять у таборі свою владу. Після цього допоможуть визволитися в'язням із сусіднього, веймарського, табору-філіалу і разом з ними проб'ються до тюрінгських лісів для подальшої партизанської боротьби з гітлерівцями.

Оборонний план мали застосувати в тому випадку, якщо фашисти при наближенні фронту спробують ліквідувати табір, знищити ув'язнених.

Для проведення повстання було враховано й передбачено все до найменших дрібниць. Інтернаціональний табірний комітет знав чисельність есесівської охорони, де вона знаходилася, яку саме і в якій кількості має зброю. Німецькі комуністи склали детальну карту всіх засобів зв'язку, який потрібно перервати на самому початку повстання. Сюди входив і прямий світловий зв'язок з аеродромом у Нора, що здійснювався з есесівської казарми. Крім радіоприймача, підпільна організація змонтувала собі ще й радіопередавач. Було виготовлено багато перев'язувальних пакетів, ножиць для різання колючого дроту і таке інше. Кожне військове угруповання мало своє певне завдання. Нашому, радянському, відводилася чи не найтяжча роль у повстанні — штурм головних воріт табору, які завжди посилено охоронялися.

Для повстання потрібна була зброя. Раніше в'язні діставали її випадково, здебільшого з власної ініціативи, тепер же спеціально добирали людей для роботи на «Густлов-верке», де можна щось роздобути.

Перевірити всіх ув'язнених, котрі заходили в табір після роботи, фізично неможливо. Есесівці робили це вибірково. Оточували якусь

колону, роздягали всіх догола, старанно обшукували. Навіть знайдений болтик, пружина від зброї — це шибениця. Проте люди все одно ризикували, приносили в табір окремі деталі. Тут же були такі, що складали і пристрілювали зброю. Інші виготовляли саморобні гранати, наповнювали пляшки запалювальною сумішшю. Цю роботу виконували під керівництвом полоненого радянського полковника Миколи Тихоновича Потапова. Були випадки, коли підпільники роздобували й цілі карабіни. Їх ховали у вагонетках під трупами ув'язнених, яких привозили з робочих команд, що працювали у військових цехах.

Більшу частину зброї переховували в малому таборі, у блоках № 7 і № 13, де жили військовополонені, решту — в ревірі. Відповідав за цю справу киянин Іван Ногаєць.

У неділю в таборі був так званий скорочений робочий день. Підпільна організація, скориставшись з цього, влаштувала своєрідні огляди бойової готовності майбутніх повстанців.

Після роботи в домовлений час командири груп приводили своїх бійців у те місце, звідки вони мали розпочати штурм Бухенвальду. Люди стояли, гомоніли, навіть не підозрюючи, для чого їх вивели, а військові керівники проходили повз них, переконуючись, що група справді готова у вирішальний момент кинутися в бій з гітлерівцями.

Карні злочинці не втрачали надії повернути собі внутрішню табірну владу. Вони всіляко вислужувались перед гітлерівцями, неодноразово доповідали їм, хоча ті й самі здогадувалися, що в таборі діє підпільна антифашистська організація, керована комуністами, видавали патріотів.

Есесівці арештовували одного за одним ув'язнених, проте дістатися до керівного ядра інтернаціонального чи якогось із національних центрів не вдавалося. Це свідчило, що підпільна «контррозвідка» працювала добре.

Тоді «зелені» вирішили здобути втрачені колись позиції іншим шляхом.

Одного разу наша розвідка дізналася, що карні злочинці нахваляються вчинити, як вони самі казали, Варфоломіївську ніч німецьким комуністам. Мали намір зненацька напасти й перебити всіх політ'язнів, котрі посідали в таборі керівні пости, потім з'явитися в комендатуру й звалити всю вину на самих же комуністів. Як саме виправдувалися б вони там — невідомо. Одначе підпільники знали, що коли б і справді таке сталося, есесівці, ясна річ, великодушно простили б їм ще й дозволили б захопити внутрішньотабірну владу. Тому треба було докласти всіх зусиль, аби «зелені» не змогли здійснити свого мерзенного плану.

Довідавшись, якої ночі злочинці мали вчинити напад, підпільники звечора почали очікувати їх біля блока, ховаючись од вартових, котрі пильнували за табором із вишок. Коли бандити спробували вийти з барака, дружно накинулися на них, і ті з розквашеними носами втекли назад.

Ще раз наважитися на переворот «зелені» не посміли.

Коли наші війська уже вели бої на території Чехословаччини й Угорщини, фашисти провели в Німеччині тотальну мобілізацію всіх чоловіків, починаючи з п'ятнадцятирічних підлітків.

Не обійшла ця мобілізація і Бухенвальд.

Спершу гітлерівці почали вербувати до армії карних злочинців, серед яких були охочі піти на військову службу, аби тільки звільнитися з табору.

А одного разу есесівці вишикували перед ворітьми всіх німецьких політичних в'язнів, яких налічувалося на той час понад вісімсот чоловіків. До них із папірцем у руках промовляв сам комендант Бухенвальду оберфюрер Герман Пістер:

— Рейхсфюрер СС простягає всім німцям руку для примирення. Він дає вам можливість стати на захист нашої батьківщини... У боях із ворогом ви спокутуєте провину і здобудете собі честь називатися рівноправними громадянами рейху. Хто хоче боротися за велику Німеччину, крок уперед! Хайль Гітлер!..

Перед ним стояло вісімсот німецьких комуністів, поруч — писар, який мав записувати добровольців, але ніхто не ворухнувся, жодного слова у відповідь.

Три години тривала біля воріт уперта війна. Перемогли політв'язні-німці: жоден з них не записався у фашистську армію. Вони казали: «З Гітлером у нас немає батьківщини».

20 червня на вечірній перевірці чеський комуніст Кветослав Ін-неман (він багато зробив для налагодження зв'язку між радянським підпільним комітетом і комітетами інших національностей) шепнув мені:

— Сьогодні було вчинено замах на Гітлера.

— Ну й що, зостався живий чи?..

Кветослав лише знизав плечима:

— Не знаю...

Союзицька авіація все частіше робила нальоти на територію Німеччини. Нам стало відомо, що вона останнім часом піддала бомбардуванню Берлін, Дрезден, Кельн.

18 серпня гітлерівці, відчуваючи наближення краху, підло, тайкома стражили в таборі Бухенвальд після одинадцятирічного ув'язнення Ернста Тельмана. Як тільки в'язні дізналися про це, в деяких бараках виникли стихійні траурні мітинги, присвячені вождю німецького пролетаріату, чий світлий образ був для всіх нас яскравим прикладом мужності й боротьби.

24 серпня 1944 року вже неподалік од Бухенвальду в блакитному безхмарному небі ревіли літаки. Вони бомбардували філіал заводу «Густлов-верке», де в тринадцятому цеху виробляли деталі для Фау-2. Кілька запалювальних бомб упало й на територію табору: біля крематорію, біля кухні. Але страху в мене не було — лише радість.

Під час обіду дізнався, що деякі з ув'язнених, скориставшись панікою, втекли із заводу. Крім того, наш арсенал поповнився зброєю, яку підпільники забрали в убитих під час бомбардування есесівців: автоматами, пістолетами, ручним кулеметом.

На жаль, організатори цих мітингів не виявили належної конспірації. Серед тих, хто був на вечорі пам'яті Тельмана в підвалі дезінфекційного барака, виявився донощик.

Наступного дня гестапо заарештувало багатьох учасників мітингу. Потрапили до рук фашистів ті, чий номери встиг запам'ятати чи записати донощик. У групі арештованих було і кілька підпільників, стійких, відданих людей, котрим вірили, сподівалися, що вони нікого не викажуть. Проте ми знали, яких страшних катувань зазнають у гестапо арештовані.

Що буде, коли хтось все-таки не витримає тортур?..

Над підпільною організацією нависла загроза.

Була проведена термінова нарада керівників підпільних національних центрів. Нараду проводив голова Інтернаціонального комітету Вальтер Бартель. Обговорили, як запобігти подальших арештів. Інтернаціональний комітет ухвалив посилити пильність, суворо дотримуватися правил конспірації. Керівники національних центрів мали провести перевірку своїх лав.

За донесеннями, які одержував комітет через різні канали, арештовані у веймарському гестапо трималися стійко, не назвали жодного прізвища, жодного нового номера підпільника, хоч гестапівці й застосували до них жакливі катування.

Це ж саме розповів і один із арештованих, якого гітлерівці, замість карцеру, помилково привели в табір.

Особливо знущалися гестапівці під час допитів над комуністом із Алтайського краю політруком Червоної Армії Григорієм Екимовим. Він викликав у них найбільшу підозру. В несамовитій люті гітлерівці до неприємності лупцювали його гумовими палицями, обплювали ніс і губи сигаретами, ставили до розжареної залізної печі. Вони допитувались про організаторів мітингів і вечорів, вимагали назвати імена радянських офіцерів, з якими він мав зв'язок. Григорій або мовчав, або повторював: «Не знаю», «Мені це невідомо». Тоді гестапівці вкинули його зв'язаного до «камери признання» — ящика розміром сімдесят на сто сорок сантиметрів, одну із стінок якого заміняли дві труби парового опалення, що доводили температуру в камері до п'ятдесяти градусів. Без їжі й води людина могла витримати в ящику не більше п'яти днів.

Ледь живого Григорія гітлерівські кати витягли з «камери признання» третього дня і знову почали допитувати. Але він, як і раніше, мовчав.

Мужньо вистояли й інші арештовані. Вісімнадцятирічний Тимофій Савін так само зазнав нелюдських мук, але також нікого не виказав.

Більше трьох місяців тримали арештованих у гестапо. Так нічого й не домігшись, гітлерівці змушені були повернути їх назад у табір.

Підпільники зустріли товаришів ласкою і піклуванням. Робили все можливе, аби вони швидко одужали, набралися сил. Кожен із радістю віддавав їм краще, що мав, з харчів чи одягу.

Та хоч як ми старалися доглянути скатованих, не всіх пощастило поставити на ноги. Кілька чоловік назавжди лишилися каліка-

ми, а Григорій Єкимов помер через два дні після повернення до табору.

Підпілля Бухенвальду пережило тяжкий удар, але воно вистояло, ще міцніше згуртувавши свої ряди. Вистояло, бо мало на озброєнні ідейне переконання своєї правоти, свідомість обов'язку перед друзями, перед партією, перед трудовим людом, який боровся з ненависним фашизмом.

У цей час героїчно загинув і Акпер Агеев, вірний син азербайджанського народу.

Іван Спорт завжди носив свій військовий пояс. Він ніколи з ним не розлучався, і якщо хто-небудь говорив йому, що треба зняти пояс, небезпечно, мовляв, Іван відповідав коротко й сухо: «Я червоноармієць». Разом з іншими ув'язненими шістдесят другого блока Іван чергував іноді по кухні. Якось один із запродавців, що служив у СС, наказав Іванові зняти з пояса радянську емблему. Іван відмовився. Запроданець спробував відняти пояс силоміць, але Іван почав захищати те, що для всіх нас було символом опору.

Іван відзначався атлетичною статурою, він легко відсторонив зрадника і кинув його в один із величезних казанів з гарячою кашею.

Івана схопили й замкнули в карцер. Ми знали, що Іван приречений на смерть. Комусь із радянських військовополонених удалося підкинути йому саморобний ніж. Коли за Іваном прийшли два есесівці, він люто накинувся на своїх катів. Одного убив, а другого тяжко поранив. Звичайно, врешті-решт він загинув, але загинув у боротьбі, як і належить справжньому солдатві.

Двадцять сьому річницю Великого Жовтня відзначали всі. У бараках, де були ув'язнені з Радянського Союзу, співали радянських пісень. Люди були сповнені бойового духу. На їх обличчях сяяли радісні усмішки.

Есесівці навмисно затягли вечірню перевірку. В'язні стояли горді, незважаючи на холод і дощ.

Після відбою в нашому бараці читали промову Верховного Головнокомандуючого Збройних Сил СРСР та зведення Радянського Інформбюро. Раптом відчинилися двері, хтось застережливо гукнув, що до блока йдуть есесівці.

Вони вдерлися в блок і наказали усім вишикуватися.

Роздягнених людей виганяли надвір. Годин чотири протримали на дощі, і все-таки ніхто не втратив бадьорості. Знали, що ніякі знущання, ніякі звірства не врятують фашистів од неминучої загибелі. Як мокрі, побиті пси, ходили навколо в'язнів есесівці. Не витримавши цього єдиноборства, дали команду розійтися.

Із бохумської в'язниці прибула група з тридцяти дев'яти заарештованих підпільників-активістів Бохумського табору для військовополонених. Як усіх новоприбулих, їх спочатку поселили в малому таборі. Ми очікували, коли цих антифашистів переведуть до великого табору, щоб залучити і їх до спільної боротьби. Та незабаром з Берліна надійшло розпорядження про страту всієї групи. Довідавшись про це, керівництво бухенвальдської підпільної організації доручило Костянтину Крокинському докласти всіх сил, щоб віднайти спо-

сіб урятувати від смерті якщо не всю групу, то хоча б кілька чоловік.

На жаль, пощастило вирвати з рук фашистських катів лише двох патріотів.

Підпільний комітет Бухенвальду призначив Ернста Гаусмана старостою нового табору-філіалу в Бад-Зальцунгені, більшість в'язнів якого працювали в шахті-солекопальні. Разом із Гаусманом туди поїхали підпільники: Костянтин Крокинський, Олексій Гурін, Олексій Колтунов, Василь Попов, Володимир Орлов. Їм доручили створити там умови для втечі в'язнів, яким загрожувала смерть. Це було дуже відповідальне завдання.

Невдовзі в Бухенвальд прибула група полонених французьких партизанів. Відділу безпеки підпільної організації стало відомо, що чотирьох із них засуджено до страти і вирок послано на затвердження. Треба було негайно вжити якихось заходів для врятування патріотів. Два смертники раптово «померли» (їм замінили номери), двох устигли відправити в Бад-Зальцунген. Через чотири дні засуджених терміново почали розшукувати для виконання вироку, але не знайшли. Начальник табору розлютився, репетував:

— Їх треба стратити. Як я виконаю наказ?

— Ви вже наполовину виконали його, гер табірфюрер. Адже з них два мертві,— втішали його підлеглі.— А тих двох ми знайдемо.

«Чи пощастить утекти двом іншим?» — думав кожен із нас.

Невдовзі я дізнався, що шістдесятьох в'язнів, а разом із ними мене і Бориса Приходька, мають відправити до Бад-Зальцунгена. Така була домовленість з Ернстом Гаусманом.

Увечері пішов до блока № 46, попрощався з Лотором. Завітав у ревір до Олексія. Він дуже шкодував, що їду без нього.

Я не сказав йому про вчорашню нашу розмову з Василем Азаровим, під час якої ми домовилися, що Олексій після одужання працюватиме у військовому гаражі.

Десь опівдні наступного дня нас викликали до воріт.

— Ну, брате, уже вдруге проводжаю тебе,— скрушно мовив Юзек.— Чи зустрінемося ще...

Доїхали без пригод. У дорозі знову бачили багато руїн, значно більше, ніж під час поїздки до Арользена.

Коли виходили з вагона, Борис трохи загаївся, затягнувши поворозку на дерев'яному ходаку-довбанці. Есесівець ударив його кулаком в обличчя.

Витираючи долонею кров, Борис наздогнав нас.

— Віриш, якби переді мною поставили тисячу есесівців, я стріляв би в них без будь-якого співчуття. Убивав би всіх підряд...

Біля воріт нового табору, який знаходився поблизу залізничної станції і за кілометр від міста, стояли Ернст Гаусман і командофюрер Дітріх. Нам прийняли, дозволили ходити по табору.

Володимир Орлов повів мене до невеликого, нашвидку збудованого барака. Я здивувався, як можуть у цій споруді вміщатися вісімсот п'ятдесят ув'язнених.

— Тут лише ті, котрі будують для всіх нас житло і кухню,— пояснив Орлов.— Решта під землю. Добувають сіль. На ніч туди спускають усіх.

Але колючим дротом уже було обнесено всю територію табору.
— Як же ті втекли звідси? — запитав Володимира.

— Не знаю. На вечірній перевірці виявилось, що двох в'язнів не вистачає. А наступного дня надійшло розпорядження, щоб саме їх, отих двох французьких партизанів, відправили назад у Бухенвальд. Почали з'ясовувати, звідки вони втекли, звідси чи з шахти. Наземна охорона запевняє, що в шахту було спущено стільки, скільки взято нагору, а вартові з копальні доводять, що в них ніхто не міг утекти. Ось і розберись. І все-таки двох в'язнів не стало. Отже, виходить, хтось попередив їх, сказав про небезпеку і підготував втечу.

Згодом зустрілися з Ернстом Гаусманом. Я сказав йому, що в табір, напевне, прибуде комісія для розслідування справи з утікачами, бо нею зацікавилось гестапо.

— Все гаразд, Шенья,— усміхнувся Гаусман.

Мені хотілося спитати, як же вони втекли, але не зважився: коли він сам не розповів, запитувати не слід.

— Ти, Шенья, працюватимеш у шахті контролером. Там є головний штрек і багато відгалужень. Запам'ятай, якщо відгалуження не освітлене, до нього заходити не можна, там збираються підривати породу. Твій обов'язок і полягає в тому, щоб туди не пускати в'язнів. Тепер про інше. В копальні працюють здебільшого ті, котрих вивезли з Радянського Союзу. Постарайся увійти з ними в контакт. Треба шукати надійних людей. І ще — з'ясуй, як їх опускають і як піднімають із шахти, чи суворо там, на другому виході, ведуть облік і таке інше.

— Добре.

— Спершу ти не зможеш виходити нагору. Будеш весь час під землею, аж поки не побудують бараки.— Гаусман, трохи помовчавши, додав: — У шахті погано. Нема ніякої вентиляції. Свіже повітря нагнітають тільки до кімнати охоронців. Коли задихатимешся, дихай нишком через замкову щілину. В охороні є один фольксдойче — німець чеського походження. Треба познайомитися з ним ближче. Здається, порядна людина, але зайвий раз перевірити не завадить. Він може нам знадобитися. Зрідка ми виводимо людей для роботи нагорі, щоб дати їм можливість подихати. Проте більшість із них не бачила сонця вже півтора місяця. Запам'ятай: коли пробудеш довго в копальні, а тоді піднімешся нагору, зразу не розплющуй очей, бо можна осліпнути. Тепер іди, он уже скликають в'язнів, будуть опускати в шахту.

Край табірної зони, праворуч од воріт, стояла висока дерев'яна будка, схожа на голубник. Там і була кліть для спуску до шахти.

Опускалися ми досить довго — шахта мала щось близько чотирьохсот метрів глибини. Спершу просто на нас лилася вода, а потім стало чути тихе постукування кліті на стиках рейок. Цілковита темрява.

Нарешті зупинилися. Нас зустрів Костянтин Крокинський з вахтером. Вахтер перелічив усіх, звірив номери.

Крокинський радісно потис мені руку.

— О, нашого полку прибуло! Роботи багато...

У його обличчі щось змінилося, шкіра пожовтіла, в кутиках очей і рота біло-сині смуги.

— Чого так дивишся? Не впізнаєш?

— Чому це в тебе?

— А-а,— здогадався він.— Це від соляного пилу. Сіль роз'їдає на тілі зволожені місця. В усіх таке,— мовив скрушно.— Ніколи не був у соляній копальні?

— Ні.

— Ходімо покажу,— потягнув убік.— Оце головний штрек. Бач, яка краса!

Довгий високий тунель іскрився і мінився всіма барвами райдуги. Під ногами валялися шматки солі. Я йшов по штреку, зачарований його казковою красою.

Раптом до нас докотився віддалений гуркіт.

— Що це? — поглянув я на Костянтина.

— Підривають сіль.

Звідкись із глибини штреку загрозливо насувалася прозора-молочна хмара. Я зупинився.

Незабаром хмара огорнула нас. В очах відчув щемливий біль, а в роті солоний присмак. І специфічний запах вибухівки.

— Нічого, звикнеш,— долинув ніби здалека голос Костянтина.

Звернувши ліворуч, ми опинилися перед підземним табором — величезною округлою залою. Її сферичну стелю підпирали два величезних соляних стовпи в десять обхватів. Угорі і внизу вони потовщувалися конусом. Поміж стовпами-гігантами стояв звичайний стіл, який видавався біля них надто маленьким. До стін, якщо можна так назвати ті заокруглення, прилягали дерев'яні нари на два поверхи.

Обіч дверей на кількох настилах лежало чоловік двадцять в'язнів. Біля них порався Олексій Гурін. Він дружньо махнув мені рукою, показав, що не може залишити своїх пацієнтів. Я підійшов до нього, і ми радісно привіталися.

— Кепські справи, Женю. У людей почалося...— І він сказав щось по-латині.— Від браку повітря. Я не можу зарадити лихові. Якщо їх незабаром не піднімуть із шахти, це може перейти в...— знову латинське слово.— Тоді настане... Ти розумієш, що тоді настане?

— Розумію,— кивнув головою.— А ти сам, Олексію, давно був нагорі?

— Тижнів два, а може, й більше. Не знаєш, коли день, коли ніч. Тут завжди однаково.

Тривале перебування в копальні наклало і на його добродушне обличчя свою зловісну печать.

У шахті працювало чотири трактори, вихаркуючи з себе отруйні гази. Під кінець першої зміни дихати вже було нічим. Люди падали з ніг. Біля кімнати охоронців ставала черга тих, що прагли хоча б один

раз вдихнути свіжого повітря. За ніч синя хмара розвіювалася, вранці нависала знову.

— Скоро закінчать будівництво табору, тоді стане легше,— спробував я заспокоїти Гуріна.

— Поки сонце зійде, роса, чи то пак сіль, очі виїсть,— гірко посміхнувся Олексій.— Ходімо, покажу твоє місце, і лягай спати.

Я охоче підкорився йому.

Розпорядок дня тут такий, як і в Бухенвальді. Лише до раціону харчування додалася необмежена кількість солі.

Вранці, коли бригади вирушили на роботу, до мене підійшли Володимир Орлов і Костянтин Крокинський.

— За наказом старости табору мушу показати тобі шахту,— мовив жартома Володимир.

— Зажди, Володю,— зупинив його Костянтин.— Слухай, Женю, в нас учора за нічної зміни сталася пригода. Ернст іще не знає.

— Хлопці виявили донощика,— докинув Орлов.

— Він раніше був у таборі військовополонених. Його розпізнали четверо і той... Учора вночі... Ага, он він іде, ініціатор цієї пригоди,— показав Костянтин на в'язня, котрий наближався до нас.

Я зразу впізнав його. Це був Микола Сліпченко, який не хотів іти добровольцем до власовської армії.

— Знайомся, Миколо,— сказав йому Костянтин.

Сліпченко руки не подав.

— Чого ти? — звів догори брови Володимир.— Це наш товариш.

— Ми вже знайомилися,— сказав я.— Правда, трохи своєрідно...

— Не треба про це,— перебив Сліпченко й простягнув мені руку.— Я ж не знав...

Микола Сліпченко розповів, що вчора він і троє інших в'язнів здибали донощика, котрий виказав їх у таборі для військовополонених, коли вони готувалися там до втечі. За це їх кинули до Бухенвальду. Довго не роздумуючи, Микола з товаришами відразу ж і прикінчив зрадника, але тепер може бути велика неприємність, коли на вечірній перевірці виявиться, що в таборі бракує в'язня. Тож треба того вбитого донощика якось «підсунути» охоронцям. Їм байдуже, що він мертвий, аби була «штука».

Костянтин Крокинський залишився в таборі-пеклі, а ми втрьох пішли до виходу, біля якого вартували два есесівці.

— Це наш новий контролер,— відкарбував по-німецьки Орлов. Есесівці записали наші номери і пропустили.

— Чому тут так вільно ходити? — запитав я Володимира.

— А куди втечеш? Це ж шахта... Біля підйомника для цивільних вартують есесівці.

Через головний штрек прокладено вузькоколійку. В одному з рукавів працювали вивезені з Радянського Союзу жінки, дівчата та хлопчачки-підлітки. Вони кидали на вагонетки шматки солі. Поміж ними походжав майстер із «собачою перебитою ногою» на пов'язці (так ми називали фашистську свастику). Я одразу згадав Раю і почав придивлятися до дівчат: а що коли і вона серед них, адже може таке статися?

Ні, її там не було.

— Боже, як вони одягнені! Яке на них взуття! Саме дрантя,— сказав я.

— О, їм не позаздриш, хоч вони й на волі,— зауважив Микола.

Зайшли до темного шурфу. Освітлюючи дорогу ліхтариками, дісталися кліті, яка спускалася до нижнього горизонту. Володимир спустився перший, я за ним. Микола світив нам згори. Потім спустився і він, повів нас праворуч.

Невдовзі побачили підземне соляне озеро. Довкола стояла мертва тиша. Неподалік від берега непорушно плавав на поверхні рідкої солі в'язень.

— Це він... отой донощик,— сказав Сліпченко.— Ми його вночі пристукнули. За цю самодіяльність добре всипав нам Костянтин. Доведеться виправляти помилку. Ох, і намордувалися ж, поки приволокли оту падлюку сюди. А тепер знову треба тягти кудись ближче до табору, щоб там його хтось надивав...

Виконуючи завдання Ернста Гаусмана, я неоднораз пробирався тихцем до того виходу, яким піднімають із шахти людей, вивезених із Радянського Союзу. Коли там, нагорі, есесівців цікавить лише те, скількох бранців спускають у копальню, то тут вони, перш ніж пропустити їх у кліть, кожного оглядають, перевіряють, щоб до них не затесався часом якийсь в'язень-утікач. Іноді навіть за чуба котрогось посмикають — чи не парик у нього на голові?

Часто робили обшуки.

Коли мене згодом викликали нагору і я розповів про все це Гаусману, він задумливо мовив:

— Нічого, ми й цим скористаємось...

Я запитав тоді його, чи не можна якось послати Орлова і Сліпченка в Бухенвальд за медикаментами.

— Послати?.. Навіщо? Говори одразу, без дипломатії, що ти маєш на увазі?

— У шахті працює багато жінок і дівчат, і всі вони носять замість одягу дрантя. А скоро ж Восьме березня, то треба було б...

— Ясно,— не дав мені закінчити Гаусман.— Подумаємо.

Гаусман мав дивовижну властивість розуміти людину з півслова. Інколи мені здавалося, що він просто читає думки співбесідника.

— Ось що, Шенья,— сказав він після хвилиної мовчанки.— Спускайся знову в шахту і завжди пам'ятай про свій головний обов'язок — застерігати людей, аби вони не заходили до неосвітлених штреків.— Далі лагідно, по-батьківському, додав: — Сподіваюся, що незабаром ти матимеш можливість довше бувати на повітрі... Иди, Шенья, до побачення.

Я йшов слизькою стежкою до шахтоспускника і думав про нього.

Одинадцятирічне ув'язнення в неймовірно тяжких умовах, катування в гестапо, концтабори з каторжним режимом, постійне напруження душевних і фізичних сил не зробили його черствим відлюдьком. Багатючий досвід, що його здобули німецькі комуністи і він разом з ними в тривалій боротьбі з фашизмом, досвід, за який

довелося поплатитися життям багатьом його друзям, побратимам, Ернст Гаусман передавав нам, підпільникам Бухенвальду. А скільки разів застеріг він нас від можливих помилок і провалів! А скількох людей він урятував від смерті — людей, які і понині навіть у гадці не мають, кому вони зобов'язані своїм життям! Який контраст, яка прірва пролягає між німецькими комуністами і німцями-нацистами!

Січе дрібний, колючий дощ. Холодний, пронизливий вітер дме, не перестаючи. Небо похмуре, важкі темно-лілові хмари рвуться вгору, подалі від землі, на якій стільки лиха і сліз. І все ж, хоча тут непривітно і незатишно, спускатися в підземне пекло, де вихлопні гази від тракторів і пекуча сіль, не хочеться, дуже не хочеться. Але ж треба, треба.

Більшість пацієнтів Гуріна мали рани від брил кам'яної солі та ходаків-довбанок. Рани на ногах і руках потребували багато перев'язувального матеріалу, його завжди не вистачало. Ось саме цим і скористалися ми.

Через кілька днів Володимир Орлов і Микола Сліпченко поїхали в супроводі конвою до Бухенвальду по так звані медикаменти: паперові бинти, йод або його замітник, які-небудь таблетки. Їм вдалося під бинтами привезти чимало старого одягу. Гуртом приготували кілька десятків подарунків. У кожному згортку була якась одежина і записка, в котрій ми сповіщали про наближення перемоги над фашизмом, вітали з Восьмим березня. У кінці кожної записки стояло: «Прочитай і знищ».

І ось побудували ще один барак, і половину в'язнів підняли з шахти. Олексій Гурін, стоячи біля кліті, кожного попереджав, щоб зразу не розплющував очей. Нагорі при денному світлі люди були схожі на ходячі трупи: колір обличчя синій, вуха світилися голубизною.

Знову не стало двох ув'язнених. І знову охорона не могла дізнатися, де вони поділися. Вольф, помічник командофюрера Дітріха, з групою есесівців облазив усі закутки в таборі, потім оглянув шахту, і все даремно.

Я знав, що це діє підпільна організація, що це вона влаштовує втечі, але як саме — не відав, а розпитати когось не наважувався, та й не мав права цього робити.

Про втечі довідалося гестапо. З Бухенвальду примчала комісія. Багатьох в'язнів, а також декого з адміністрації допитували багато разів, оглядали табір, спускалися в шахту, але так нічого й не виявили. Заарештували старосту Ернста Гаусмана, Олексія Гуріна й поїхали. Це було двадцять восьмого лютого тисяча дев'ясот сорок п'ятого року.

Якось до нас нагодився Костянтин Крокинський і сказав, що відразу ж після перевірки ми спустимося до нижнього горизонту, який через плавуни не використовувався.

— Ти, Володю, візьмеш мотузку, а ти, Женю, продукти, вони в мене в столі. Вийдете разом із другою зміною, обережно проберетесь униз. Та не забудьте ліхтарики.

Ми з Орловим спустилися на дно шахти і стали на варті біля

кліті. Невдовзі зійшло й приєдналося до нас ще п'ять чоловік, серед них був і Крокинський.

— Ти залишишся тут,— сказав мені Костянтин,— стеж за спуском, нагорі вартує наша людина. Два коротких спалахи — небезпека. Те саме повторюєш у разі небезпеки для нас. Давай продукти. Ходімо, товариші.— І він перший рушив у напрямку озера.

Незабаром стих шурхіт породи під ногами, згасли рухливі промені ліхтариків.

Минуло чимало часу, аж поки світло двох ліхтариків знову з'явилося. Це поверталися Крокинський і Орлов.

— Ще четверо наших товаришів вийшли на волю,— задумливо мовив Костянтин.

— На волю?!..— здивувався я.— Як же вони вийшли?

— Неходженими стежками,— засміявся Володимир.— Виявляється, з копальні є ще один вихід.

— А ви ж як довідалися?

— Та вже якось довідалися, а як саме — про це не слід говорити. Ми ж тут не перші, до нас іще німецькі солекопи працювали...

— А то що за люди, котрих ви провели?

— Двоє французьких партизанів, один чех і наш, радянський. Їм загрожувала смерть.

— Ех, коли б і нам швидше на волю! — зітхнув Володимир.

— Потерпів трохи. Скоро настане і наша черга,— впевнено сказав Костянтин.

Як довідалося підпілля про ще один, невідомий есесівцям, вихід із соляної шахти, мені розповіли значно пізніше.

Це важливе для організації відкриття зробили Гаусман і командофюрер табору Дітріх, який, на мій превеликий подив, допомагав підпілникам.

Керівництву бухенвальдського підпілля стало відомо, що в Бад-Зальцунгені мешкає глибоко законспірований член антифашистської підпільної групи Теодора Нойбауера, яка діяла в Центральній Німеччині. То був власник пивної Отто Шмідт. Вирішили налагодити з ним зв'язок. Доручили це зробити Ернсту Гаусману.

Якось пізно ввечері недовзі по приїзді в новоутворений бад-зальцунгенський табір-філіал переодягнений у цивільне Гаусман і командофюрер Дітріх завітали до пивної Отто Шмідта. Там було всього п'ятеро відвідувачів — троє стариків, котрі вже не підлягали військовій службі, і двоє фронтвих інвалідів. Всі сиділи поодиноці. Втупивши очі в незастелені дубові столики, збайдужіло цідили крізь зуби безалкогольне пиво. Радіола-автомат грала якусь підбадьорливу мелодію, що аж ніяк не пасувала настрою і вигляду відвідувачів.

Потрібний столик — в кутку зліва від дверей — вільний. Гаусман з Дітріхом сіли.

З-за стойки вийшов літній, білий, як голуб, повнотілий мужчина і поважно, неквапливо попростував до них, ніби підкреслюючи, що їх, шановних гостей, обслуговуватиме сам господар. Чемно привітавшись, запитав:

— Що питимете, панове?

— Одне пиво і чай,— відповів Ернст Гаусман.

— Вибачаюсь, панове, але чай подають у нас до восьмої вечора, а зараз,— він поглянув на годинника,— пів на десяту.

— Жаль. Тоді і мені пиво. Тільки поменше піни — я її не люблю,— сказав Гаусман.

— Пиво без піни — все одно, що чай без цукру,— зареготав господар, від чого його велике черево затрусилося.

— Кому що до вподоби,— усміхнувся Гаусман.

Зв'язок було налагоджено.

Потім Шмідт познайомив їх зі своїми людьми — старими солекопами, котрі й розповіли про забутий вихід із шахти.

Це був колишній вентиляційний канал-вихід для нижнього горизонту шахти. Після того як там припинили добувати сіль, про нього забули, пам'ятали лише солекопи-ветерани, які починали свою шахтарську діяльність кілька десятків років тому. Вони ж зобов'язалися розчистити верхню частину каналу, пообіцяли подбати про втікачів.

У нижньому горизонті, де пролягав вихід із шахти, працювали Костянтин Крокинський і Володимир Орлов. Не один десяток тонн солі й породи довелося перекидати їм, розчищаючи вихід...

Перед Восьмим березня вночі ми вручили подарунки нашим жінкам. Вони були невимовно раді. І нам було радісно та приємно на душі.

Наступного дня есесівці виявили, що зникли ще четверо в'язнів. Вольф скаженів. На роботу не повели, геть усіх загнали в підземну соляну залу. Розшуки тривали цілу добу. І нічого не дали.

Потім нас підняли нагору. Табір приймав новий командофюрер, який прибув сюди з дружиною, також есесівкою, і собакою Інгою. Він одразу змінив командування охорони, відправив до Бухенвальду велику групу ненадійних в'язнів, до якої потрапили й Костянтин Крокинський, Микола Сліпченко та Володимир Орлов. З підпільників на шахті залишилося тільки троє — Олексій Колтунов, Борис Приходько та я.

З Олексієм я познайомився в Бухенвальді, ще до поїздки в Арользен. Якось зайшов до комірчини штубендиста Отто і побачив там високого худого світловолового юнака з м'якими рисами обличчя.

«Олексій Солоненко»,— відрекомендувався він.

У таборі люди часто з тих чи інших причин змінювали своє прізвище. Справжнє ж прізвище Олексія — Колтунов.

Тоді я ще не знав, що доля поєднає нас, що нам разом доведеться пережити багато тяжкого, радісного і небезпечного...

І ось знову несподіванка — з верхнього табору втекло двадцять вісім ув'язнених. Вони вибралися на дах барака, а тоді по мотузці перелізли на дерево, гілля якого сягало зовнішнього боку огорожі.

Нас вишикували у дворі. Довго тримали в строю. Десь під обід солдати приволокли одного з в'язнів-утікачів. Він був ледве живий.

— Ось що чекає кожного, хто посміє тікати! — вигукнув люто новий начальник табору й пустив на втікача свою Інгу.

Собака загрив в'язня на наших очах.

РОЗПОВІДЬ ТРИНАДЦЯТА

Надійшов наказ про негайну евакуацію нашого табору до Бухенвальду.

Збиралися недовго. Есесівський фельдшер, якого прислали сюди замість Олексія Гуріна, звелів мені, Борисові Приходьку, Олексію Колтунову і ще двом ув'язненим скласти на маленькій візок «медикаменти», а в основному — його особисті речі, і везти до Бухенвальду. Сам він поїхав поїздом.

— Ти за все відповідатимеш головою! — попередив мене фельдшер.

Колона, близько дев'ятисот чоловік, вишикувалася на дорозі. Позад неї — дві парокінні підводи з продуктами, далі два візки, що їх мали тягти в'язні. Обабіч колони на відстані п'яти кроків стояли конвоїресівці з автоматами напереваги.

Першого дня пройшли кілометрів п'ятнадцять. Кількох в'язнів, котрі вибилися з сил, фашисти застрелили в дорозі.

Ночували в якомусь величезному сараї. Було дуже холодно. Ми з Олексієм піддягли припасений задалегідь цивільний одяг. На світанку нас підняли й погнали далі.

Візок фельдшера тягли за дишло я і Олексій Колтунов. Ззаду підпихали Борис Приходько і ще троє в'язнів, на яких можна було покластися. Біля другого візка також шість чоловік, серед них двоє югославів, італієць і француз.

— Кого з них ти знаєш? — запитав я Олексія.

— Югославів. То надійні хлопці.

Із заходу долинав приглушений гул канонади.

— Schnell, schnell! — підганяли есесівці.

Дорога була дуже звивиста: від повороту до повороту не видно навіть половини колони.

Коли наша валка ввійшла до якогось міста, налетіли американські літаки, почали бомбити. Коні схарапудилися і помчали навскач хтознакуди. Есесівці загнали гурт ув'язнених, серед них тих, що тягнули візки, у замкнутій цегляними стінами двір, і ми простояли там, аж поки не скінчилося бомбардування. Горіли будинки, вулицями бігли перелякані люди. На запитання конвойних, де основна колона, нічого не відповідали.

Наш гурт у складі двадцяти восьми ув'язнених і шести есесівців вийшов із міста. Там роздоріжжя. Конвоїри почали радитися, куди йти. Ротенфюрер, старший за чином, показав ліворуч:

— Мені ті місця знайомі! Рушаймо туди!

— Schnell, schnell! — заметушилися конвоїри.

Я нахилився до Олексія, шепнув йому на вухо:

— Ми повинні зробити все, щоб не наздогнати колону.

Незабаром наш візок перекинувся: злетіло заднє колесо.

Усі зупинилися. Я підбирав чемодани фельдшера-есесівця і кидав на візок. Конвойний, що стояв поряд, звелів їх скласти як слід. Потім вирізав із гілки патики, щоб ми заплішили ним колесо. Відтак усі рушили далі.

Через кілька хвилин з-під гірки назустріч виїхав легковий автомобіль. Есесівці зупинили його.

В автомобілі поруч із водієм сидів сивий дідок з гачкуватим червоним носом і великими м'ясистими вухами-лопухами.

— Вам стрічался колона? — запитав його ротенфюрер.

— Колона? — висунув із дверцят голову дідок. — Яка колона?

— Колона ув'язнених із конвоем.

— Ні, не бачив. А ти, Гансе, часом не запримітив її? — звернувся до водія.

— Не було ніякої колони, — чомусь сердито відповів той, увімкнув передачу, й машина покотилася далі.

Гуркіт із заходу погрозливо наближався. Конвоїри шепталися поміж себе, підозріливо й люто позирали на нас. Я побоювався, та, мабуть, і не тільки я, що вони постріляють нас, а самі розбіжаться. Треба було тікати, хоч ми подумки були з товаришами, які готувалися в Бухенвальді до збройного повстання.

Місцевість довкола горбиста, гола. Як тут утечеш? Хіба що напастися на есесівців, відібрати в них зброю? Нас двадцять восьмеро, а їх шестеро.

З-за горба виринуло село. Зробили біля нього привал. Нам видали на шістьох по хлібині й по ложці повидла.

Поговоривши з югославами, ми розподілили між собою охоронців. Тепер треба було лише вибрати підходяще місце й зручну нагоду для нападу. Умовний знак «підготуватися» — піднята догори рука. Це мав зробити я, порадившись із Олексієм.

Але того дня мені так і не вдалося підняти руку. За першим селом одразу почалося друге, потім третє, далі показалося містечко. За таких умов не можна було ризикувати.

У містечку нас загнали в приміщення поліції. Вночі ми ще раз детально обговорили план нападу і втечі, а також схилили на свій бік італійців і французів, яких виявилось по кілька чоловік. У групі були ще два німці, вони відхилили нашу пропозицію тікати, сказали, що коли вчинять таке, фашисти розстріляють їхні родини. Проте пообіцяли допомогти, завівши розмову з есесівцями в підхожому для втечі місці, щоб приспати цим самим їхню пильність.

Вранці знову рушили в путь.

За містом темнів великий ліс, через який пролягала наша дорога.

Ми з Олексієм ішли попереду, тягли візок за дишло. Підпихали його четверо. Есесівці простували позаду колони, з ними вели якусь балачку два німці-в'язні. Але як тільки дорога вбігла в ліс, конвоїри розійшлися.

Два есесівці наблизилися і до нас з Олексієм, одначе не так близько, щоб можна було кинутися на них. Вони мовби щось передчували, брели обочинами. Нерви у нас були напружені до краю.

Дорога повертала ліворуч. У цьому місці понад дорогою протікав струмок. Ми підкотили візка майже до самої обочини. Есесівець опинився поруч. Він ішов, дивлячись собі під ноги. Випустивши дишло, ми з Олексієм водночас підняли руки й кинулися на конвоїра. Той миттю ступив убік і впав у воду. Позаду пролунали постріли,

і ми мерщій чкурнули в ліс. За нами бігло чоловік вісім. По той бік дороги мелькала поміж деревами ще одна група ув'язнених. Застрочили автомати.

Та ось рятівний густий чагарник. Пообдирали руки й обличчя, але болю не відчуваємо. Вперед, тільки вперед! Великі товсті сосни. Бігти стало легше, але сили вже вичерпуються. Хтось падає.

— Олексію, стій! — гукаю.

Зупинилися всі втікачі. Допомогли підвестися знесиленому. Це впав француз. Він жадібно хапає ротом повітря.

— Біжімо, біжімо! — квапимо його.

Французи й італійці показують, що треба поділитися на малі групи. Ми погодилися. Обнялися, попрощалися, навіть не знаючи імені один одного.

Нас зосталося п'ятеро: Олексій, Борис, Володя — хлопчак років тринадцяти-чотирнадцяти, я і ще один — не пам'ятаю його ні прізвища, ні імені.

Мовчки пройшли години зо дві. Піднялися на гору, на якій росли молоді ялини. Почали радитися, куди йти далі. Просуватись на схід небезпечно. Там скупчуються німецькі війська, що тікають під натиском Радянської Армії. Вирішили пробиратися на захід.

Безперервно лив дощ. Вночі полягали в посадці під великим деревом, пригорнувшись один до одного.

Ранок. Сонце не показується. Кругом тиша. Стоїмо на горі — перед нами дорога. Як її перейти? Почали спускатися крутим схилом. Нараз із-за повороту з'явився взвод німецьких солдатів. Ми сховалися, щоб переждати їх. Та небезпека загрожувала з іншого боку.

— Hände hoch!..⁴⁰

За п'ять кроків од нас стояли фолькштурмівці з гвинтівками. Чимдуж кинулися назад у посадку. Засвістіли кулі. Я впав під ялину.

Невдовзі знову довкола запанувала тиша. Підвівшись, почав пробиратися до того місця, де розлучився з друзями. Раптом чую тихе:

— Женю! Женю!

Олексій Колтунов.

Постояли, почекали, чи не озветься ще хтось.

Ліс мовчав. Тільки дощ шелестів у листі. Де ж то вони, наші друзі? Чи хоч живі?..

Скинули табірний смугастий одяг, залишилися у тому, що був під ним, перебігли дорогу і пішли вздовж неї чагарниками на такій відстані, щоб бачити один одного. Простували туди ж, на захід.

Ідемо вже третю добу, голодні, натомлені, мокрі, бо дощ усе ще не перестає.

Почало вечоріти. Треба шукати місце для ночівлі. Угледіли на пагорку здоровенного дуба. Його крона-намет прикриває землю, і там трохи сухіше. Біля стовбура у западині багато минулорічного листя. Стали розгрібати його, щоб дістатися до сухого, попалося кілька жолудів. Розкусили по одному... Полягали в западині, закидалися листям. Я дихаю Олексієві в потилицю, тепло його спини гріє мені груди.

⁴⁰ Руки вгору!..

Холодні, ніби крижані руки затиснув між колін. Над нами стиха шумить, гомонить дуб, мовби сперечається з дощем. Поволі приємна важкість огортає нас, і ми засинаємо.

Проснулися від холоду. Обличчя в Олексія аж синє, його тіпає озноб, не може вимовити слова. У мене теж дріботить нижня щелепа, губи наче подерев'яніли. Дощу вже немає, небо чисте, блакитне. За лісом саме зводиться сонце, шле нам лагідні промені, і ми безмежно вдячні йому за це.

— Ходімо! — штовхаю Олексія в плече. — На ходу скоріше зігріємося.

Обтрушуємося від листя, сходимо на вузьку протоптану стежку, що в'юниться поміж березами, й швидким кроком ідемо далі.

Невдовзі ліс скінчився, показалося якесь село. На околиці невелика фабрика, поруч — обгороджений барак. Біля нього вештаються люди з нашивками на грудях. Придивляємось — «OST». Наші! Та підійти боїмося — адже там має бути й охорона. Підліском пробираємося до села, може, пощастить роздобути харчів. Од голоду в нас уже туманиться в голові, вибиваємося з сил.

Але до кого, в який двір зайти?.. Як угадати, хто може нас погодувати?..

Побачили в одному з дворів літнього німця. Зважилися, підійшли, привіталися, сказали, що працюємо на фабриці, шукаємо щось поїсти. Він запросив у дім, поставив на плиту кофейник, дістав із шафи шматок хліба, бляшанку з повидлом.

— Це все, що в мене є, — мовив ніяково. — Я живу сам. Продукти одержую на картки.

Порізав хліб на скибочки, помазав їх повидлом і подав нам разом із кавою. Утамувавши трохи голод, ми щиро подякували господареві й одразу ж подалися з села. Тепер вирішили триматися ближче до дороги.

За селом на лісовій стежці побачили одну жінку. Зовні вона була схожа на нашу сільську молодицю — довга й широка спідниця, плисова приталена куртка, картата шерстяна хустка на голові. Наздогнали її. І справді, жінка виявилася нашою землячкою, з Київської області. Вона розповіла, що її разом із багатьма робітницями консервного заводу гнала кудись поліція. Та вчора конвой зник, і вони тепер усі ховаються в лісництві. У село приходила, щоб роздобути якихось продуктів.

Назустріч нам рухалися групами й поодинокі цивільні й колишні військовополонені французи, бельгійці, італійці, югослави... Деякі їхали на підводах, на велосипедах, а хто й пішки — лише б швидше повернутися на батьківщину! Вони радісно розмахували своїми національними прапорцями, вітали з Перемогою.

Ми теж квапилися до своїх. Зупинимося на якусь хвилину чи дві, кинемо щось до рота, щоб не вибитися з сил, і мчимо далі, аж вітер свистить у вухах. Так за день і дісталися до Праги.

Прага тріумфувала. Все населення вийшло з першими весняними квітами на вулиці й площі зустрічати своїх визволителів. Довкола море щасливих усмішок, радісний гомін, сміх, лунають радянські

й чеські пісні, грає музика, танцюють... Чоловіки тиснуть руки нашим солдатам, жінки й дівчата обнімають, цілують їх, діти повилазили на танки...

Нам також хотілося якнайшвидше обняти своїх рідних воїнів, але велосипеди заважають рухатися серед святкового натовпу, і ми віддали їх якимсь двом хлопчикам, котрі ніяк не могли зрозуміти, чому це даруємо їм такі цінні речі. Одначе й без велосипедів не легко було пробитися до радянських солдатів і офіцерів. Підійшли до танків, з гордістю дивилися на них, погладжуючи ще гарячу, запорошену броню...

9 травня, у перший день миру, ми з'явилися до радянської військової комендатури в Празі. Призвані сорок четвертим польовим військкоматом, стали під славні прапори нашої героїчної Радянської Армії.

РОЗПОВІДЬ ЧОТИРНАДЦЯТА

Із запасного полку мене і Олексія Колтунова послали в різні частини. Спочатку я відбував військову службу при радянській комендатурі чеського містечка Тоужім, поблизу якого пролягала радянсько-американська демаркаційна лінія. Там зустрів Олександра Павлова, першого керівника відділу безпеки підпільної організації в Бухенвальді, котрий залишався в таборі майже до самого визволення. Часто згадували про друзів, про спільну боротьбу. Павлов розповів мені про останні місяці Бухенвальду, про ті місяці, коли я з групою підпільників під керівництвом Ернста Гаусмана працював у Бадзальцунгенському таборі-філіалі.

...Настав 1945 рік. Відчуваючи наближення свого кінця, гітлерівці скаженіли. У таборі почастішали розстріли. Навіть ті, котрі залишилися осторонь підпілля, почали розуміти, що зіткнення в'язнів із озвірілими фашистами неминуче.

У квітні есесівці, щоб залякати в'язнів і обезглавити рух Опору, вирішили знищити сорок шість політв'язнів, в число яких і справді потрапило кілька керівників підпільної організації — Ріхард Гросскопф, Віллі Сайферт, Ернст Буссе, Альберт Кунц та інші. Довідавшись про це, інтернаціональний комітет скликав терміново засідання і прийняв ухвалу: не видавати гітлерівцям жодного чоловіка. Усіх сорока шістьох було сховано в надійному місці, а серед в'язнів поширили звернення: «Той, хто допоможе есесівцям у розшуку товаришів, — наш ворог! Усі за одного — один за всіх!»

6 квітня адміністрація табору безперервно викликає сорока шістьох в'язнів, намічених до розправи. Але вони не з'являються. Це вже була відверта непокора. Незважаючи на погрози й розшуки, есесівцям так і не вдалося здійснити свого чорного наміру. Табір нікого не видав катам.

По тому есесівське командування розпочинає примусову евакуацію в'язнів. Інтернаціональний табірний комітет постановляє: всілякими засобами затягувати евакуацію.

Перша спроба есесівців ганебно провалилася.

Вранці 7 квітня комендант табору оберфюрер СС Пістер видає наказ: протягом двох годин усім в'язням зібратися на апельплаці.

Минає година, друга, а з бараків ніхто не виходить. Комендант додає ще дві години на збір, попереджаючи, що коли й цього разу в'язні не виконають його наказу, табір буде очищено із застосуванням зброї. На плаці відразу зібралися есесівські сотні з автоматами, кулеметами і фаустпатронами, а начальники блоків зі своїми помічниками почали гасати по бараках, виганяючи людей.

Та, незважаючи на погрози й залякування, есесівцям того дня вдалося евакуювати з табору лише три тисячі шістсот в'язнів, а всього було їх понад п'ятдесят тисяч.

Наступного ранку з репродукторів знову загримів той самий наказ: — Усім в'язням вийти на апельплац для евакуації.

Тоді підпільний комітет передав в ефір через саморобний радіопередавач радіограму-заклик:

«Передає концентраційний табір Бухенвальд! Просимо допомогти. СС хоче нас знищити».

Текст передали російською, англійською і німецькою мовами. Передавач малопотужний, проте підпільники сподівалися, що почують принаймні американці, війська яких були вже недалеко від Бухенвальду.

Розлучені зухвалим вчинком підпільників, есесівці вдерлися до табору й відкрили вогонь по бараках. Тільки в такий спосіб їм удалося вигнати за ворота ще близько чотирьох тисяч. Завдяки винахідливості підпільників усі члени організації й цього дня залишилися в таборі.

10 квітня адміністрація поставила категоричну вимогу зібратися на апельплаці всім радянським військовополоненим.

Одразу ж відбулося екстрене засідання інтернаціонального комітету, на якому обговорили питання про радянську бойову одиницю, якій за планом повстання відводилася найголовніша роль. Зваживши всі «за» і «проти», комітет вирішив погодитися на евакуацію, але таємно озброїти військовополонених, щоб вони напали в дорозі на охорону, звільнилися й рушили до Чехословаччини на з'єднання з Радянською Армією.

У той час як полонені вийшли на апельплац, підпільники зосередилися неподалеку від нього, в ближніх бараках. Якби есесівці вирішили обшукати колону й розправитися, звичайно, з радянськими військовополоненими, підпільники почали б штурм воріт і швидко прийшли б на допомогу своїм товаришам. Такий був наказ комітету.

Та есесівці не стали обшукувати. Відразу ж колону під посиленою охороною погнали до Веймара, повантажили у відкриті вагони й повезли в невідомому напрямку.

Що гітлерівці збиралися робити з ними? Мабуть, знищили б десь у горах. Проте в'язні самі подбали про себе й звільнилися з фашистської неволі.

Серед евакуйованих були керівник радянського підпільного комітету Микола Симаків і командир підпільної бригади Степан Бакланов. Порадившись із товаришами, вони ухвалили: бойовими групами по

трое, п'ятеро вистрибувати вночі з вагонів і пробиратися до лінії фронту. Рішення це передано ланцюжком по всіх вагонах. І вже наступної ночі з 11 на 12 квітня пощастило втекти кільком групам. В одній із груп був і Олександр Павлов.

— Довго довелося нам петляти, пробираючись на схід,— розповідав Павлов.— Скрізь есесівці, поліція, солдати... Нарешті втрапили до чехословацьких партизанів. З ними й воювали, аж поки наші війська визволили Чехословаччину...

— А ті, що залишилися у вагонах?..

— І ті майже всі врятувались. У мій запасний полк прийшло багато бухенвальдців. Розповідали, що поїзд із ув'язненими снував по залізничних коліях до самого кінця війни. Загибло всього кілька чоловік. Коли у вагонах залишилося зовсім мало людей, втекли і Симаків та Бакланов. Вони теж партизанили з чехами...

— А там, у таборі, як закінчилося, не чув?

— Як же не чув? І про те розказували. Ось, до речі, в мене є відозва інтернаціонального комітету, з якою він звернувся до ув'язнених 11 квітня, коли довідався, що есесівці хочуть знищити їх. На, почитай,— вийняв Павлов з нагрудної кишені гімнастерки складений учетверо аркушик паперу.

Я прочитав:

«Товариші! Фашистська Німеччина, яка приголомшила світ своїми страхітливими звірствами, під натиском Радянської Армії, союзних військ і тягарем своїх злочинів розвалюється. Відень в оточенні, війська Радянської Армії наступають на Берлін. Союзники за сорок кілометрів від Ганновера, взято Зуль, Готу, ідуть бої за Ерфурт.

Кривавий фашизм, украй озвірівши від передчуття власної загибелі, в передсмертних корчах намагається знищити нас. Але його доля вирішена. Настав час розплати.

Військово-політичне керівництво табору о 15-й годині 15 хвилин віддало наказ розпочати останній нещадний бій! Всі до одного на боротьбу за своє визволення! Смерть фашистським звірам! І будь проклятий той, хто, забувши про свій обов'язок, спасує в цій останній нещадній боротьбі. Наша путь героїчна. У цій героїчній боротьбі перемога буде за нами!

Усі до одного, підкоряючись військовій дисципліні, розпорядженням командирів та комісарів, зневажаючи смерть, палаючи ненавистю до ворога,— вперед тяжким, але героїчним шляхом до свободи!

Хай живе свобода!»

Далі Олександр Павлов переповів мені те, що розказали йому колишні в'язні Бухенвальду, які залишалися в таборі до самого визволення.

Есесівці планували почати знищення табору о 17-й годині. Але цього наміру їм не вдалося здійснити. Фронт уже наближався до Бухенвальду. Ув'язнені вже чітко розрізняли канонаду й окремі вибухи снарядів. Підходили американські танки. Просування союзників уперед багато важило для підпілля.

Десь між 10-ю і 11-ю годинами есесівці покликали до воріт старосту табору, і комендант звелів йому передати в'язням, щоб ті нічого не

боялися, нехай тільки дотримуються дисципліни, він, мовляв, особисто наказав охороні гуманно ставитися до них.

Звичайно, комендантові ніхто не повірив. Адже перед цим у таборі поширилась чутка, ніби комендант телефонував начальнику аеродрому Нора, щоб той ліквідував Бухенвальд згідно з наказом Гітлера. Коли начальник аеродрому відповів, що в нього немає бомбардувальників,

комендант немовби вимагав прислати штурмовики, щоб вони окурили табір отруйним газом. Так це було чи ні, але факт залишається фактом — есесівським підрозділам почали видавати протигазу.

Перед самим початком запланованого повстання над табором з'явилися американські винищувачі-бомбардувальники. Гул моторів заглушило виття сирени. Есесівці заметушилися, одні бігли до місця

шикування, інші квапливо вантажили на машини залишки награваного добра.

Ця сирена і стала для підпільників сигналом до повстання. Їхні кур'єри помчали як вітер від блока до блока, передаючи наказ: «Наступати!»

Вибухнула граната — умовний знак, — і бійці ударного батальйону під командуванням Валентина Логунова пішли на штурм головних воріт. Інші бойові частини помчали до дротяної загорожі. Мить — і загорожа, що досі вселяла жах, прорвана в кількох місцях. Повсюди лунає грізне «Ура!»

Есесівці, приголомшені несподіваним збройним нападом, не могли чинити організованого опору й здавалися без бою групами й поодинці.

На вищі № 1 повис білий прапор. Староста табору передав через гучномовець свій перший заклик:

— Товариші! Фашистів переможено! Владу взяв інтернаціональний табірний комітет. Закликаємо вас зберігати спокій і порядок. Табір охороняється. Поки ви не одержите вказівок про розміщення, залишайтеся у блоках.

На телефонній станції і в комендатурі чергували німецькі комуністи-підпільники. Пролунав телефонний дзвінок. Гестапо із Веймара цікавиться, як справи в таборі, бо їм чути звідси постріли. Німецький товариш спокійно відповів:

— У таборі все гаразд. Чекаємо подальших вказівок...

Втрати підпільників, завдяки організованості й раптовості нападу, невеликі. У полон узято понад сотню есесівців, захоплено багато різної зброї: приблизно 1500 гвинтівок, 180 фаустпатронів, 18 ручних і 4 станкових кулемети.

Пізно ввечері до табору прибув американський офіцер-розвідник. Він ознайомив військове керівництво із становищем на фронті й порадив організувати власну оборону на той випадок, якщо есесівці спробують відбити табір.

Протягом двох наступних днів військові табірні частини взяли в полон на околицях Бухенвальду ще близько ста есесівців.

13 квітня до Бухенвальду вступили американські підрозділи. Вони поставили вимогу, щоб підпільники здали зброю. Їм відповіли: зброю добуто в бою, і з нею патріоти воюватимуть до кінця війни.

Так воно й було. Бойові групи, що склалися з колишніх в'язнів-бухенвальдців, відшукували й добивали бродячі банди гітлерівців. Чимало радянських громадян пробились до наших військових частин і брали участь у завершальних битвах з фашистами.

Багато, дуже багато в'язнів було хворих, виснажених голодом і каторжною працею, вони навіть не могли самостійно пересуватися. Олексій Гурін разом з іншими медиками залишився в таборі. Вони дали слово бути там, поки на Батьківщину не відправлять останнього бухенвальдця...

Разом з Олександром Поповим ми служили в Радянській Армії на німецькій території майже два роки.

Після демобілізації Олександр поїхав у Ленінград, я — в Київ,

рідний Київ, з яким доля, ні, не доля, а проклятуший фашизм розлучив на п'ять юнацьких літ.

Тільки-но поїзд перетнув кордон, я вже не відривав очей од вікна. Було непереборне бажання вибігти й припасти до грудей рідної багатостраждальної землі й повідати їй про свою печаль і свою радість. Але поїзд не зупинявся, він поспішав повернути Вітчизні її синів, які так стужилися по ній, а вона по них.

Спершу навіть не помічав тих руїн і згарищ, котрі повсюдно полишила ненависна війна. А як і помітив потім, це все одно не могло надовго потьмарити моєї радості. Дарма, думав, мине якийсь час, і ми відродимо наші міста і села, зробимо Батьківщину ще прекраснішою, ще багатшою.

Сусід по купе спитав, кому я весь час усміхаюся.

— Землі рідній, друже, — відповів стиха.

...Мама вже не застав живої. Не витримало її серце стільки переживань, стільки горя. Померла в останній рік війни. Тато і сестра Зіна повернулися з евакуації.

Приїхавши до Києва, найперше влаштувався на роботу — слюсарем на автопідприємстві. А по тому почав розшукувати Раю, дівчину, яка для мене стала такою рідною на чужині. Вірив, хотілося вірити, що вона знесла всі поневіряння в неволі й так само повернулася додому.

Тільки, леле, який я необачний, який легковажний! Скільки між нами мовлено й перемовлено у вагоні, коли їхали в Німеччину, і під час отих недільних зустрічей, коли наймитували в бауерів, та жодного разу я не спитав ні її прізвища, ні де вона мешкала у Києві. Запам'ятав лише: жили з матір'ю і сестрою Льолою десь по вулиці Горького. Але ж у якому будинку, в якій квартирі?

Тижнів зо три вечорами після роботи, а також по неділях блукав довжелезною вулицею, сподіваючись на випадкову зустріч. Пильно придивлявся до дівчат, шукав серед них знайому постать, знайоме обличчя. І все надаремно...

Потім став заходити у двори, розпитував двірників, жильців, чи не знають, либонь, де, в якій квартирі мешкає русокоса дівчина-красуня Рая, в котрій є мати і сестра Льоля.

Рай по вулиці Горького було багато, звичайних, гарних і так собі, кілька виявилось навіть таких, що мали й сестер, але справжньої, тієї, знайти не міг...

А як же склалася подальша доля тих людей, з якими довелося мені зустрітися у грізні воєнні роки?

Уже не пам'ятаю, за яких обставин познайомився з Йосипом Комісаренком, колишнім в'язнем Бухенвальду. Від нього довідався: Олексій Гурін живе в Києві, завідує хірургічним відділенням районної лікарні. Від нього ж дізнався, що «бухенвальдці» Семен Сухолицький, Володимир Галяпа, Яків Тадеуш, Володимир Панчук, Олександр Гузій, або, як ми його називали, Саша-акробат, також живі-здорові. А ось киянин Іван Ногаєць, охоронець зброї підпільної організації, помер. Олексій Колтунов живе в Краснодарі. Інженер-хімік Микола Потапов, під керівництвом якого підпільники виготовляли

гранати й пляшки із запалювальною сумішшю, разом з Йосипом — наші представники в Комітеті ветеранів війни УРСР.

З Борисом Приходьком я випадково зустрівся в Київському центральному універмазі влітку 1960 року. Він вивчився на гірничого майстра. Живе й працює у Воркуті. До Києва приїхав у відпустку.

Що сталося з Альошею з-під Сум, де Василь Никонов, Микола Тиртишник, Олексій-ленінградець, Микола Сліпченко, Володимир Орлов, Василь Попов, Володя Шкуть — невідомо.

У документальній книзі «Бухенвальд», що вийшла російською мовою 1962 року, я прочитав спогади Ернста Гаусмана. Там же було зазначено, що він працює директором заводу «Лейна-верке» в НДР. Я написав на цю адресу листа і невдовзі одержав радісну, хвилюючу відповідь. А в 1964 році відбулася наша повоєнна зустріч, коли він разом з дружиною приїхав у туристську мандрівку до Радянського Союзу. Скільки було переговорено й згадано під час тієї зустрічі!..

Тепер Гаусман уже пенсіонер, але, як він сам висловився, увесь час «працює для партії». Ернст Гаусман так і залишився людиною надзвичайно скромною. В одному з листів я написав, що завдяки йому тисячі в'язнів бухенвальдського концтабору були врятовані від смерті. Він відповів: «Це не заслуга, це мій інтернаціональний обов'язок комуніста». Відповів добре, правильно.

ПІСЛЯМОВА

З Євгеном Яковичем Ніколашиним я познайомився 1969 року. Саме тоді редагував у видавництві спогади Героя Радянського Союзу М. П. Дев'ятаєва. Якось Михайло Петрович завітав до видавництва з незнайомим мені худорлявим, довгообразим, середнього зросту чоловіком, котрий і назвався Євгеном Ніколашиним.

Після роботи ми втрьох ходили цілий вечір по Києву, милувалися його вечірньою красою і розмовляли. Виявляється, у війну вони побували у фашистській неволі. Як Михайла Дев'ятаєва, так і чотирнадцятирічного киянина Євгена Ніколашина гітлерівці ув'язнили й вивезли до Німеччини. Цілих три роки промучився Євген у лиховісному бухенвальдському концтаборі. Він ледь не помер там від голоду й нелюдської виснажливої праці. Проте підпільники-антифашисти врятували хлопця. По війні Євген повернувся додому, в рідний Київ, працював кілька років автослюсарем, згодом бригадиром автоелектриків на великому столичному підприємстві.

Євген Якович вразив мене неабияким хистом оповідача і пречудовою пам'яттю. Пригадуючи події двадцяти-тридцятирічної давності, розповідав про них так яскраво, з такими подробицями й деталями, ніби щойно їх пережив. Я слухав його розповідь про окупований фашистами Київ, про бухенвальдський концтабір і немовби сам ставав безпосереднім свідком тих подій. Мене глибоко зворушила незвичайна доля Євгена Ніколашина, а також доля тих людей, про яких він повідав. Був захоплений їхньою стійкістю, відвагою, яку вони виявили

в тяжкій і жорстокій боротьбі з ворогом. І захотілося мені написати про них, щоб знало і берегло в пам'яті й нинішнє покоління.

Ми не раз по тому зустрічалися з Євгеном Яковичем. Бували один в одного дома й на роботі, їздили на Дніпро у вихідні дні рибалити або збирати гриби в підкиївських лісах. І хоч би де ми бували, він усе розповідав і розповідав про бачене, пережите, вистраждане ним у війну. Відчувалося, що воно, нехай і минуло вже стільки літ, не притлумлювалося часом, не забувалося, не давало йому спокою. Я ж занотовував його розповіді до свого записника, потім опрацьовував їх, готував для майбутньої книжки.

Та невдовзі Євгена Яковича не стало. Надлюдські страждання, голод і катування, яких він зазнав у фашистській неволі, назавжди підірвали йому здоров'я, вкоротили віку.

Однак я не полишив роботи над книжкою. Працюючи над нею далі, поклав собі: нехай у ній все буде так, як почув з уст оповідача, як записав, закарбував у своїй пам'яті і серці...

З М І С Т

ПОВОРОТНИЙ КРУГ.

Повість

7

ДОРОГА ЧЕРЕЗ ПЕКЛО.

Повість

141

Комар Б. П.

К63 Вибрані твори: В 2-х т.: Для серед. та ст. шк. віку / Передм. В. П. Моренця; Худож. Г. А. Палатников.— К.: Веселка, 1988.— Т. 2: Поворотний круг. Дорога через пекло: Повісті.— 286 с.: іл.
ISBN 5-301-00137-X / т. 2 /
ISBN 5-301-00138-8

До другого тому вибраних творів відомого українського радянського письменника, лауреата Республіканської літературної премії ім. Лесі Українки ввійшли дві повісті, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни.

«Поворотний круг» — про підлітків з міста Лубни Полтавської області, які під час окупації здійснили подвиг, чим навечно вписали свої імена в літопис героїчної боротьби радянського народу проти німецько-фашистських загарбників.

У повісті «Дорога через пекло» розповідається про юного киянина Євгена Ніколашина, про відважну боротьбу інтернаціонального підпілля у концтаборі Бухенвальд, торжество перемоги над фашизмом.

К 4803010200—152
М206(04)—88 К У—№ 9—194—1988

ББК 84Ук7—44

Литературно-художественное издание

КОМАР БОРИС АФАНАСЬЕВИЧ

**ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В ДВУХ ТОМАХ**

**Том второй
ПОВОРОТНЫЙ КРУГ
ДОРОГА СКВОЗЬ АД**

Повести

(На украинском языке)

Для среднего
и старшего школьного
возраста

Художник
Палатников Григорий Аркадьевич

Киев «Вэсэлка»

Редакторы
М. Е. Шевченко, Г. Т. Каченко
Художний редактор *В. Ю. Тернаевський*
Технічний редактор *Ф. Н. Резник*
Коректори
Л. В. Островська, В. В. Богаєвський

ИБ № 4430

Здано на виробництво 29.08.87. Підписано до друку 14.03.88.
Формат 60×90/16. Папір № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 18. Умовн. фарб.-відб. 36,05.
Обл.-вид. арк. 21,02. Тираж 65 000 пр. Зам. 7-264.
Ціна 1 крб. 30 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка».
252655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Харківська книжкова фабрика «Комуніст».
310012, Харків, Енгельса, 11.

III
BONOMO TSONIAR
III

III
2
III

1955